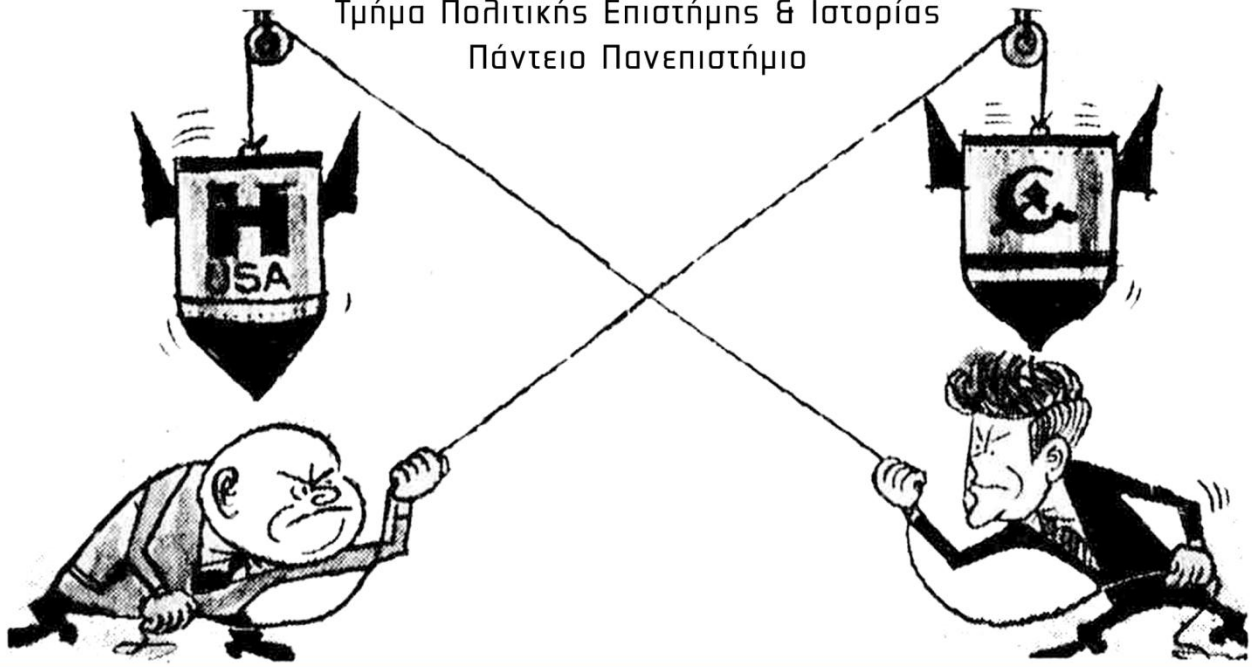

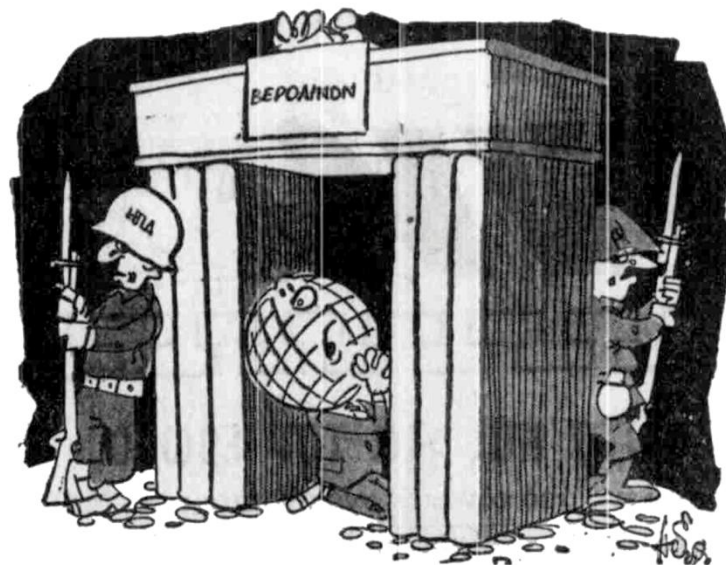
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας
Πάντειο Πανεπιστήμιο

Ο ΨΥΧΡΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΙΕΣ

1950-1967

ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ
(Α.Μ.: 1114Μ050)

Επιβλ. Καθηγήτρια: κα Χριστίνα Κουζούρη
Αθήνα 2016

Στον Σωτήρη

Η υποστήριξη της εργασίας πραγματοποιήθηκε στις 3/2/2017 στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Τριμελής εξεταστική επιτροπή: Χριστίνα Κουλούρη

Ειρήνη Λαγάνη

Δέσποινα Παπαδημητρίου

Βαθμός: Άριστα [10]

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	6
Εισαγωγή.....	8

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: Θεωρητική προσέγγιση

1. Γελοιογραφία και χιούμορ.....	17
2. Γελοιογραφία, σημειολογία και ιδεολογία.....	21
3. Γελοιογραφία και πολιτική ιστορία.....	27
4. Συνοπτικό χρονικό ελληνικής γελοιογραφίας.....	29
5. Το προφίλ των εφημερίδων.....	39

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: Ιστοριογραφική ανάλυση υλικού

1. Ορισμός του Ψυχρού Πολέμου.....	53
2. Θεματικές ενότητες	
α. Διπολισμός.....	56
α.1. Ισότιμη αποστασιοποίηση.....	57
α.2. Περιπτώσεις μεροληψίας.....	61
α.3. Όψεις αντιαμερικανισμού.....	63
α.4. Όψεις αντικομμουνισμού.....	69
β. Πυρηνική απειλή.....	81
γ. Κατάκτηση του Διαστήματος.....	86
δ. Αποαποικιοποίηση και Κυπριακό.....	92
ε. Ελληνοτουρκικές σχέσεις.....	100
Σύνοψη-Συμπεράσματα.....	106

Παραρτήματα

1. Βιογραφικά γελοιογράφων.....	109
2. Χρονολόγιο.....	116
3. Κατάλογος γελοιογραφιών.....	126

Βιβλιογραφία.....	185
-------------------	-----

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι η καταγραφή του Ψυχρού Πολέμου στις ελληνικές γελοιογραφίες. Η μελέτη εκπονήθηκε στα πλαίσια διπλωματικής εργασίας κατά τη διάρκεια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας του Πάντειου Πανεπιστημίου (2014-2016). Θέμα της είναι η πρόσληψη των σημαντικότερων διεθνοπολιτικών συμβάντων του Ψυχρού Πολέμου μέσα από επιλεγμένες γελοιογραφίες του ελληνικού Τύπου. Χρονικό πεδίο έρευνας αποτελεί η περίοδος 1950-1967, δηλαδή η περίοδος που καλύπτει το διάστημα ανάμεσα στην σταθεροποίηση του μετεμφυλιακού ελληνικού κράτους και το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου.

Αφετηρία της ενασχόλησης με την εν λόγω θεματική στάθηκαν τόσο τα ερευνητικά μου ενδιαφέροντα για τη νεότερη και σύγχρονη ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία όσο και, ειδικότερα, η επαγγελματική μου τριβή με το σκίτσο, την εικονογράφηση και την πολιτική γελοιογραφία.

Η παρατήρηση της πολιτικής ιστορίας μέσα από τις γελοιογραφίες και άλλα είδη της ευρύτερης εικαστικής κουλτούρας έχει ιδιαίτερη αξία για τον γράφοντα. Στο πρόσφατο παρελθόν, σε επίπεδο προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών, καταπιάστηκα με παρόμοιες απόπειρες κατάρτισης συνθετικών μελετών σε θεματικά πεδία της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας. Επομένως, η μελέτη του Ψυχρού Πολέμου μέσα από τις ελληνικές γελοιογραφίες, αποτελεί μία, τρόπον τινά, προέκταση των γενικότερων ιστοριογραφικών μου αναζητήσεων.

Αρωγός στην επιλογή του θέματος και στην κατάρτιση των ενοτήτων, αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας, υπήρξε η επιβλέπουσα καθηγήτρια κα Χριστίνα Κουλούρη. Την ευχαριστώ ιδιαίτερα για τη διετή συνεργασία μας και για τη διακριτική υποστήριξη που μου παρείχε, καθώς και για την άπλετη εμπιστοσύνη που μου επέδειξε σε επίπεδο λήψης πρωτοβουλιών.

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται και στις καθηγήτριες κα Δέσποινα Παπαδημητρίου και κα Λίνα Λούβη, οι οποίες με τις χρήσιμες συμβουλές τους, τις εύστοχες παρατηρήσεις τους και τις κατευθύνσεις που μου υπέδειξαν, τόσο στη μεθοδολογική προσέγγιση, όσο και στην εξεύρεση του υλικού, συνέβαλαν, η καθεμιά ανάλογα με τον τομέα της, στο να βασιστεί αυτή η μελέτη, προτού καν ξεκινήσει, σε γερά θεμέλια.

Η συγκέντρωση του υλικού πάνω στο οποίο στηρίχτηκε η μελέτη, θα ήταν αδύνατη χωρίς την πολύτιμη βοήθεια του προσωπικού βιβλιοθηκών και αρχείων, όπως του τομέα εφημερίδων της Βιβλιοθήκης Πόλης (Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων), της Βιβλιοθήκης του Πάντειου Πανεπιστημίου και των

Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας. Επίσης δεν θα ήθελα να παραλείψω τις ευχαριστίες μου προς τον διδακτορικό φοιτητή και φίλο Ιάσονα Ζαρίκο για τις συμβουλές που μου παρείχε πάνω σε αποσπάσματα της εργασίας και προς την αδελφή μου Χριστίνα για τη βοήθειά της στην επιμέλεια κομματιών του κειμένου. Τέλος, ειδικές ευχαριστίες οφείλω στη σύντροφό μου Βάλια για την έμπρακτη στήριξή της σε όλα, από την πρώτη μέχρι την τελευταία στιγμή.

Η παρούσα εργασία αφιερώνεται στη μνήμη του ξαδέρφου μου Σωτήρη Αντωνόπουλου (1985-2016), σμηναγού της Πολεμικής Αεροπορίας, ο οποίος χάθηκε σε αεροπορικό δυστύχημα στον ορεινό όγκο των Καλαβρύτων. Η σύνταξη του κειμένου ολοκληρώθηκε, κατά τραγική σύμπτωση, λίγες ώρες πριν από την ανακοίνωση της απώλειάς του.

Γιάννης Αντωνόπουλος
Μαρούσι, Οκτώβριος 2016

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο τίτλος της μελέτης «ο Ψυχρός Πόλεμος στις ελληνικές γελοιογραφίες» οδηγεί στο ακόλουθο διπλό ερώτημα: πρόκειται για μια αφήγηση του Ψυχρού Πολέμου μέσα από τις ελληνικές γελοιογραφίες ή, αντιστρόφως, για την ιστορία της ελληνικής γελοιογραφίας κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου;

Η απάντηση είναι ότι πρόκειται και για τα δύο. Για λόγους που θα εξηγηθούν αναλυτικότερα στο πρώτο κεφάλαιο, οι γελοιογραφίες συνιστούν ένα είδος δημοσιογραφικής καταγραφής της επικαιρότητας και μάλιστα με έντονη την υποκειμενική σφραγίδα του δημιουργού τους, χωρίς το σύνηθες «φιλτράρισμα» που τείνει να χαρακτηρίζει το υπόλοιπο σώμα μιας εφημερίδας. Η εμφάνιση της πολιτικής σκισσογραφίας (σκίτσα, γελοιογραφίες, εικονογραφήσεις, αυτοτελή εικονογραφηγήματα ή κόμικ στριπς κ.ο.κ.) στις εφημερίδες κατά τον 19ο αιώνα και η κυριαρχία της στον 20ό, αρχικά στην Ευρώπη και -προϊόντος του χρόνου- διεθνώς, είχε ως αναπόφευκτη συνέπεια την καταγραφή όλων σχεδόν των πολιτικοκοινωνικών γεγονότων της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας και της πρόσληψής τους από μια σειρά αποδέκτες (σκισσογράφος-δημιουργός, συντακτική ομάδα εφημερίδας, αναγνωστικό κοινό). Υπό αυτή την έννοια, οι γελοιογραφίες συγκαταλέγονται από κάθε σοβαρό μελετητή ανάμεσα στις ιστορικές πηγές τεκμηρίωσης, συμβάλλοντας, στον βαθμό που τους αναλογεί, στη συγκρότηση της αφήγησης. Αυτή την αφηγηματική ιδιότητα των γελοιογραφιών θα προσπαθήσω να αναδείξω στις σελίδες που ακολουθούν, επικεντρώνοντας την παρατήρησή μου στις δύο πρώτες δεκαετίες του Ψυχρού Πολέμου.

Πέρα, όμως, από αφήγηση του Ψυχρού Πολέμου διαμέσου των γελοιογραφιών, η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί επίσης να καταθέσει και ένα είδος ιστορικής ανάλυσης της πορείας της ελληνικής γελοιογραφίας. Η χρονική συγκυρία δεν είναι άσχετη με την εξέλιξη της γελοιογραφικής τέχνης στην Ελλάδα, καθώς πρόκειται, χωρίς ίχνος υπερβολής, για μια εποχή ακμής του συγκεκριμένου καλλιτεχνικού είδους. Κορυφαία ονόματα πολιτικών γελοιογράφων, όπως του Δημητριάδη, του Παυλίδη, του Αρχέλαου, του Χριστοδούλου, του Μποστ και άλλων, μεσουράνησαν σε εκείνη ακριβώς τη συγκυρία -επομένως, η ενασχόληση με τη γελοιογραφική καταγραφή του

Ψυχρού Πολέμου, είναι ταυτόχρονα ενασχόληση με την «χρυσή» εποχή της μεταπολεμικής ελληνικής πολιτικής γελοιογραφίας.

Στη μελέτη πρόκειται να μας απασχολήσει η λεγόμενη μετεμφυλιακή ή προδικτατορική περίοδος, που ορίζεται ανάμεσα στη σταθεροποίηση του ελληνικού πολιτικού συστήματος το 1950, μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, και στο πραξικόπημα των Συνταγματαρχών της 21ης Απριλίου 1967. Η χρονική οριοθέτηση της περιόδου δεν αποτελεί μια αυθαίρετη επιλογή. Απεναντίας, λαμβάνει συνδυαστικά υπόψη τους τρεις άξονες πάνω στους οποίους βασίζεται η ανάπτυξη των θεματικών της.

Οι άξονες αυτοί είναι:

α. οι διεθνείς εξελίξεις που διαμορφώνουν το πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου στις διάφορες βαθμίδες του (παγίωση - κλιμάκωση - ένταση - αποκλιμάκωση - ύφεση),

β. οι ελληνικές πολιτικές εξελίξεις, στον βαθμό που εντάσσονται σε αυτό το διεθνές πλαίσιο και επηρεάζονται από τα διακυβεύματα που αυτό θέτει,

γ. η εξέλιξη της ελληνικής πολιτικής γελοιογραφίας, σε συνάρτηση πάντα με την ιστορία του ελληνικού Τύπου, με τον οποίο άλλωστε είναι συνδεδεμένη και από τον οποίο εξαρτάται άμεσα ως αναπόσπαστο μέρος του.

Με βάση, επομένως, την παραπάνω συνδυαστική περιοδολόγηση, θεωρήθηκε άστοχο μια έρευνα για τις μεταπολεμικές ελληνικές γελοιογραφίες που αντικατοπτρίζουν τη ματιά των δημιουργών τους για τα γεγονότα του Ψυχρού Πολέμου να έχει ως αφετηρία της χρονικά ορόσημα αποκλειστικά ελληνικού ενδιαφέροντος, όπως η απελευθέρωση του 1944 ή το τέλος του εμφυλίου. Το 1950, ωστόσο, κρίθηκε ως μια κατάλληλη χρονολογία για την έναρξη της έρευνάς μας. Η επιλογή αυτή συνδέεται με την πυροδότηση του πολέμου της Κορέας, του πρώτου ουσιαστικά «θερμού επεισοδίου» του Ψυχρού Πολέμου, καθώς και με το δεδομένο ότι τη χρονιά εκείνη είχαν ήδη διαμορφωθεί οι βασικότερες συνισταμένες της ψυχροπολεμικής περιόδου.¹

¹ Πράγματι, το 1950 είχαν αποκρυσταλλωθεί τα κύρια μέτωπα της διεθνούς σκηνής, τα οποία μόλις έναν χρόνο πριν βρίσκονταν σε ρευστότητα και υπό διαμόρφωση. Σημαντικότερα γεγονότα που το 1949 έλαβαν χώρα διαμορφώνοντας τη φυσιογνωμία του ψυχροπολεμικού κόσμου ήταν, μεταξύ άλλων, η ίδρυση του δυτικού στρατιωτικού συνασπισμού του NATO (4

Στο έτερο άκρο της περιόδου, κριτήριο για την κατάληξη της μελέτης στο έτος 1967 στάθηκε η επιβολή της δικτατορίας των Συνταγματαρχών, όχι τόσο καθεαυτή -ως γεγονός που τερμάτισε την κοινοβουλευτική περίοδο του μετεμφυλιακού καθεστώτος-, όσο οι συνέπειες που είχε η εξέλιξη αυτή στη μετέπειτα πορεία του ελληνικού Τύπου: άρα, και της ελληνικής πολιτικής γελοιογραφίας. Αναμφίβολα, η λογοκρισία που, απροκάλυπτα και ασφυκτικά πλέον, επιβλήθηκε από την Απριλιανή δικτατορία στους συντάκτες, αρθρογράφους, σχολιαστές, χρονογράφους και γελοιογράφους όσων εφημερίδων συνέχισαν να εκδίδονται κατά τα έτη 1967-1974, συνιστά μια τομή στο υπό εξέταση αντικείμενό μας. Ενώ και η μεταπολιτευτική περίοδος, η οποία καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου της ύφεσης της πρώτης φάσης του Ψυχρού Πολέμου και ολόκληρη τη δεύτερη φάση του μέχρι το τέλος (1980-1991), απαιτεί οπωσδήποτε ξεχωριστή μελέτη. Σε κάθε περίπτωση, η επιλογή οριοθέτησης της παρούσας μελέτης σχετίζεται τόσο με πολιτικούς (ελληνικούς και διεθνείς) παράγοντες, όσο και με την εξέλιξη του Τύπου.

Αν και η τοποθέτηση αυτών των περιοδολογικών ορίων προδιαθέτει για μια «ελληνοκεντρική» ματιά των δεκαετιών του '50 και του '60, εστιασμένη στα γεγονότα που καθόρισαν τον χαρακτήρα της μετεμφυλιακής «καχεκτικής δημοκρατίας»², η εντύπωση αυτή είναι μάλλον εσφαλμένη. Σκοπός της μελέτης δεν είναι να επικεντρωθεί αποκλειστικά στην καταγραφή των εγχώριων πολιτικών εξελίξεων κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, ούτε να αφηγηθεί την ιστορία της ελληνικής εμπλοκής σε αυτόν' στην πραγματικότητα, η μελέτη προσανατολίστηκε ευθύς εξ αρχής στον ίδιο τον Ψυχρό Πόλεμο -με τις διεθνείς του διαστάσεις- όπως καταγράφηκε και οπτικοποιήθηκε με την πένα των Ελλήνων γελοιογράφων.

Απριλίου), ο τερματισμός του σοβιετικού αποκλεισμού του Βερολίνου (11 Μαΐου), η επίσημη μετατροπή της ΕΣΣΔ σε δεύτερη πυρηνική δύναμη μετά την χρήση της πρώτης της ατομικής βόμβας (29 Αυγούστου), η σχεδόν παράλληλη ιδρυτική ανακήρυξη των δύο γερμανικών κρατών (23 Μαΐου για την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία Γερμανίας με πρωτεύουσα τη Βόννη, 7 Οκτωβρίου για τη Λαοκρατική Δημοκρατία Γερμανίας με πρωτεύουσα το Ανατολικό Βερολίνο) και, τέλος, η ανακήρυξη ίδρυσης της Λαϊκής Δημοκρατίας Κίνας από τον Μάο Τσε-Τουνγκ (1 Οκτωβρίου).

² Βλ. Νικολακόπουλος, Η.: *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1947* (Αθήνα: Πατάκης, 2001).

Η μελέτη, βεβαίως, δεν παραβλέπει τα δεδομένα που καθόρισαν την οπτική των δημιουργών, οπτική αναμφίβολα επηρεασμένη από τις ελληνικές εθνικές προσδοκίες, φοβίες ή ιδιομορφίες που ανέκυψαν ή επανεμφανίστηκαν στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου. Απεναντίας, κατά τη διάρκεια συγγραφής καταβλήθηκε η μέγιστη δυνατή προσπάθεια ώστε να κατανοηθούν πολυεπίπεδα όχι μόνο τα ιστορικά συμφραζόμενα της εξεταζόμενης περιόδου, αλλά και μια σειρά άλλοι κώδικες επικοινωνίας που ανήκουν στην περιοχή της κουλτούρας.³ Και αυτοί δεν είναι άλλοι από τις ιστορικές συγκυρίες (ψυχροπολεμικό πλαίσιο της εποχής), ο ιδεολογικοπολιτικός λόγος των παρατάξεων (αντικομμουνισμός, εθνικοφροσύνη, αντιιμπεριαλιστική ρητορική), τα εκατέρωθεν στερεότυπα, τα λογοπαίγνια, το ιδεολογικό συγκείμενο της εφημερίδας στην οποία δημοσιεύεται η γελοιογραφία, αλλά και οι προσωπικές πεποιθήσεις των δημιουργών.

Η μελέτη διακρίνεται σε δύο κύρια μέρη: 1. ένα θεωρητικό, 2. ένα ιστοριογραφικό.

Το **πρώτο μέρος** καταπιάνεται με το ίδιο το αντικείμενο της πολιτικής γελοιογραφίας, εμβαθύνοντας στην ουσία και τα χαρακτηριστικά των στοιχείων που τη συνιστούν, σε μια προσπάθεια να της προσδώσει έναν ικανοποιητικό θεωρητικό ορισμό. Σε αυτήν μου την προσπάθεια, τα κλασικά δοκίμια των Ανρί Μπεργκσόν και Ρολάν Μπαρτ, υπήρξαν τα κύρια ερευνητικά εργαλεία για τη διευκρίνιση των σχέσεων της γελοιογραφίας με το χιούμορ, την ιδεολογία και την πολιτική, αλλά και του ρόλου της ως εκφραστικού μέσου και οπτικής πηγής. Στη συνέχεια επιχειρείται μια αναδρομή της ιστορίας της ελληνικής γελοιογραφίας, από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι τις αρχές του 21ου. Πολύτιμοι οδηγοί σε αυτή την αναδρομή στάθηκαν κυρίως οι μελέτες των Δημήτρη Σαπρανίδη και Αρίσταρχου Παπαδανιήλ -εξέχουσες για το είδος τους στην ελληνική βιβλιογραφία. Η συνοπτική αναδρομή στις ρίζες και την εξέλιξη της ελληνικής πολιτικής γελοιογραφίας κρίθηκε ως κάτι παραπάνω από αναγκαία για την ένταξη της χρονικής ενότητας 1950-1967 στο ευρύτερο σύνολό της. Καθώς οι γελοιογραφίες αποτελούν κομμάτι του ελληνικού

³ Barthes, R., *Η επικράτεια των σημείων*, μτφρ. Γ. Κρητικός (Αθήνα: Ράππας, 1984), σ. 25-28.

Τύπου, σημαντική κρίθηκε η ανατομία των εφημερίδων της περιόδου, η σκιαγράφηση του πολιτικού και ιδεολογικού τους προφίλ, εστιάζοντας αποκλειστικά το ενδιαφέρον μου στις εφημερίδες εκείνες που συστηματικά δημοσίευαν γελοιογραφίες.

Στο **δεύτερο μέρος** της μελέτης, το ενδιαφέρον μου μετατοπίζεται στον Ψυχρό Πόλεμο και στην ενσωμάτωση της ελληνικής πολιτικής ιστορίας σε αυτόν. Εδώ, το ίδιο το υλικό της έρευνας αναλαμβάνει να μας αφηγηθεί, μέσα από τη ματιά των γελοιογράφων, τα μεγάλα γεγονότα που συντάραξαν τον κόσμο κατά την περίοδο 1950-1967. Η αφήγηση έχει βασιστεί σε 180 γελοιογραφίες, οι οποίες επιλέχθηκαν από ένα σύνολο 500 περίπου γελοιογραφικών σκίτσων με βασικά κριτήρια την παροχή ιστοριογραφικών πληροφοριών, τη σαφήνεια του μηνύματος και την εξυπηρέτηση της αφηγηματικής ροής. Σε μια προσπάθεια να καλυφθούν όσο το δυνατόν πιο αντιπροσωπευτικοί τομείς διεθνούς σημασίας -σύμφωνα πάντα με την οπτική η οποία απέρρεε από τον ρόλο που η Ελλάδα διαδραμάτιζε στο διεθνές σκηνικό- τα γεγονότα συνοψίστηκαν και ομαδοποιήθηκαν στις εξής θεματικές ενότητες: α) Διπολισμός, β) Πυρηνική Απειλή, γ) Κατάκτηση του διαστήματος, δ) Αποαποικιοποίηση/Κυπριακό και ε) Ελληνοτουρκικές σχέσεις. Η κάλυψη των ενότητων δεν είναι χρονικά ομοιογενής: ιδιαίτερη εστίαση δόθηκε σε περιόδους, των οποίων το ιστορικό βάρος και η πυκνότητα γεγονότων αξιολογήθηκε ως σημειολογικά εξέχουσα για την αφήγηση, ώστε το γελοιογραφικό υλικό να απαιτεί μια ευρύτερη ματιά.

Μετά την παράθεση των δύο μερών, ακολουθούν τα εξής παραρτήματα: 1. τα συνοπτικά βιογραφικά των γελοιογράφων, των οποίων τα έργα αναλύθηκαν, 2. το παράλληλο χρονολόγιο της διεθνούς και ελληνικής επικαιρότητας της περιόδου 1950-1967, 3. ο κατάλογος του γελοιογραφικού υλικού, το οποίο αναφέρεται στα διεθνή δρώμενα του Ψυχρού Πολέμου.

Λόγω της πληθώρας των σχολιαζόμενων γελοιογραφιών, επιλέχτηκε, για πρακτικούς λόγους, η παράθεση του συνολικού υλικού στο τέλος, με παραπομπές που καθιστούν ευκολότερη την αναδρομή σε αυτό. Η χωρική συνύπαρξη κειμένου και εικόνων, αν και σαφώς αισθητικά προτιμότερη, απορρίφθηκε αποκλειστικά εξαιτίας της τεχνικής της δυσχέρειας. Ως προς το

αισθητικό μέρος πρέπει, επίσης, να διευκρινιστεί ότι, για λόγους που σχετίζονται με την ψηφιοποίηση των εφημερίδων σε τόνους του γκριζου, δεν στάθηκε δυνατή η αποθήκευση κάποιων σκίτσων στην όμορφη έγχρωμη απόδοσή τους με τεχνική ακουαρέλας, όπως είχαν δημοσιευτεί αρχικά.

Εδώ είναι απαραίτητη μια περαιτέρω μεθοδολογική διευκρίνιση που αφορά στα κριτήρια επιλογής του υλικού. Παραπάνω έγινε ήδη λόγος για το πρώτο και βασικό κριτήριο, δηλαδή την ενασχόληση των γελοιογραφιών με θέματα διεθνούς ενδιαφέροντος τα οποία είχαν ως κοινό παρονομαστή τον Ψυχρό Πόλεμο -ενώ έγινε και μια νύξη στο κριτήριο επιλογής των εφημερίδων.

Εκτός από την επισήμανση για τον περιορισμό της έρευνάς μου σε γελοιογραφίες που καταπιάνονται με διεθνοπολιτικά ζητήματα, απαραίτητο είναι να προσδιορίσω λίγο ευκρινέστερα την έννοια των «ελληνικών γελοιογραφιών». Στην πραγματικότητα με ενδιαφέρουν οι γελοιογραφίες που δημοσιεύτηκαν σε *ελλαδικές* εφημερίδες, δηλαδή εφημερίδες που την εξεταζόμενη περίοδο κυκλοφορούσαν εντός των συνόρων του ελληνικού κράτους. Από αυτές, αποκλείονται αυτομάτως όσες τυχόν γελοιογραφίες δημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες του ομογενειακού Τύπου, όπως για παράδειγμα της Κωνσταντινούπολης, της Αλεξάνδρειας, των ΗΠΑ κ.ο.κ. Εν συνεχεία, στην έρευνά μου δεν περιλαμβάνονται και όσες γελοιογραφίες δημοσιεύτηκαν σε *ελλαδικές* εφημερίδες, αλλά αποτελούν αναδημοσίευση ξένων εφημερίδων, δηλαδή δημιουργήθηκαν από ξένους γελοιογράφους. Αναφέροντας, επομένως, τον όρο «ελληνικές γελοιογραφίες» εννοούμε ακριβώς αυτό: γελοιογραφίες σε ελλαδικές εφημερίδες φιλοτεχνημένες από Έλληνες γελοιογράφους. Οι επισημάνσεις αυτές αποτελούν προϋπόθεση για τον ακριβή προσδιορισμό, την εστίαση, αλλά και την περαιτέρω αναλυτική εμβάθυνση των θεμάτων που πρόκειται να αναπτυχθούν.

Κάτι ακόμη που πρέπει να επισημανθεί, είναι ότι το ενδιαφέρον μου επικεντρώθηκε αποκλειστικά στις εφημερίδες εκείνες, οι οποίες, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, δημοσίευσαν γελοιογραφίες σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Στο σημείο αυτό οφείλω να προβώ στην ομολογία μιας αντικειμενικής δυσκολίας που προέκυψε κατά την διαδικασία της έρευνας: αν και

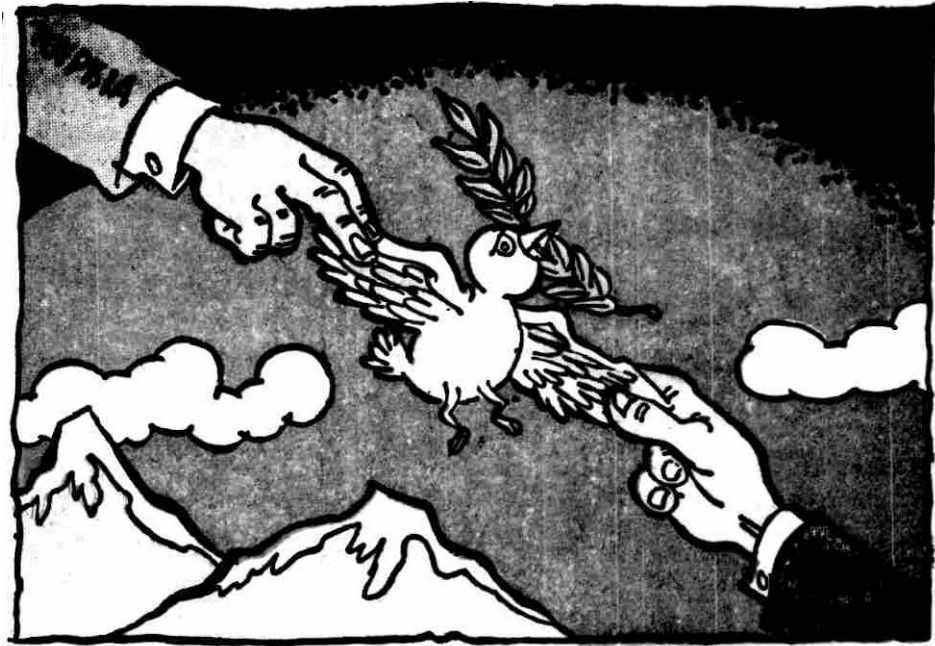
αποτελούσε επιθυμία μου να παρατεθεί η γελοιογραφική οπτική όλων των ιδεολογικών αποχρώσεων του πολιτικού φάσματος, ώστε να σχηματιστεί μια πλήρης και πλουραλιστική εικόνα των προσεγγίσεων του Ψυχρού Πολέμου, τούτο δεν κατέστη πλήρως επιτυχές. Η σχεδόν παντελής απουσία πολιτικών σκίτσων από εφημερίδες που εξέφραζαν και στήριζαν την Ε.Ρ.Ε. είναι αξιοσημείωτη. Καθώς, λοιπόν, οι ναυαρχίδες της συντηρητικής παράταξης δεν ενσωμάτωσαν την τέχνη της γελοιογραφίας⁴ παρά μόνον μεταπολιτευτικά, στάθηκε αδύνατο για τη συγκεκριμένη εργασία να συμπεριλάβει τη ματιά στρατευμένων γελοιογράφων της Δεξιάς, αφού τέτοιοι δεν υπήρχαν, τουλάχιστον στα φύλλα της εξεταζόμενης περιόδου. Αναπόφευκτα, επομένως, η έρευνά μου επικεντρώθηκε στην οπτική γελοιογράφων προσκείμενων, στην πλειονότητά τους, στις παρατάξεις του Κέντρου και της Αριστεράς ή σε αυτό που ονομάζουμε ευρύτερα -τοποθετώντας το αυστηρά στα χρονικά πλαίσια της εποχής- χώρο των «προοδευτικών ιδεών».

Εκτός από τα φύλλα των ημερήσιων εφημερίδων, τα οποία προσέφεραν άφθονο υλικό, επικουρικά χρησιμοποιήθηκαν λευκώματα γελοιογραφιών τα οποία μας παρέχουν τα σχόλια του δημιουργού τους που συνοδεύουν τα επιλεγμένα έργα.

Οι δυσκολίες που αντιμετώπισα σχετίζονται με την αδυναμία μου να αναλύσω και να αποκωδικοποιήσω πλήρως όλες τις πτυχές των μηνυμάτων που περιέχουν οι γελοιογραφίες. Όσο πιο μακρινή είναι η χρονική απόσταση από ένα γεγονός, τόσο πιο δυσνόητη καθίσταται η ερμηνεία ορισμένων λεπτομερειών που έχουν αγνοηθεί στην ιστορική αφήγηση. Οι λεπτομέρειες αυτές αποτελούν μικρές ψηφίδες μιας ευρύτερης εικόνας και η χιουμοριστική τους αξία μπορεί να κατανοηθεί λαμβάνοντας υπόψη τη γενικότερη αρθρογραφία και την καταγραφή της επικαιρότητας, όχι μόνο στο έντυπο όπου φιλοξενείται η κάθε γελοιογραφία, αλλά και σε άλλα έντυπα που κυκλοφόρησαν την ίδια περίοδο. Μια τέτοια πλήρης ανάλυση δεν ήταν δυνατόν να γίνει. Ωστόσο, όπου κρίθηκε αναγκαίο, το επιχείρησα, αξιοποιώντας τόσο τη διαθέσιμη βιβλιογραφία, όσο και τις δυνατότητες που προσφέρει το διαδίκτυο.

⁴ Πλην περιστασιακών εξαιρέσεων όπως, για κάποια περίοδο, η *Βραδυνή*.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Θεωρητική προσέγγιση

1. Γελοιογραφία και χιούμορ

«Η τέχνη [του γελοιογράφου] έχει κάτι το διαβολικό, ξανασηκώνει όρθιο το δαίμονα τον οποίο έχει ρίξει κάτω ο άγγελος», ισχυρίζεται ο Γάλλος φιλόσοφος Ανρί Μπεργκσόν (Henri Bergson, 1859-1941). Και αυτό διότι «...κάνει τα πρότυπά του να μορφάζουν όπως θα μόρφάζαν από μόνα τους αν έφταναν το μορφασμό τους μέχρι το τέλος. Μαντεύει, κάτω από τις επιφανειακές αρμονίες της μορφής, τις βαθιές εξεγέρσεις της ύλης. Πραγματοποιεί τις δυσαναλογίες και τις παραμορφώσεις που πρέπει να υπήρξαν στη φύση σε κατάσταση εγρήγορσης, αλλά που δεν κατόρθωσαν να φτάσουν στο τέλος τους, αφού τις απώθησε μια καλύτερη δύναμη».⁵

Σε αυτή την παραδοχή θεμελιώνεται η τέχνη της γελοιογραφίας, της πιο δημοφιλούς μορφής σκίτσου⁶. Ένα πολιτισμικό φαινόμενο το οποίο, αν και -με τη μορφή που το γνωρίζουμε σήμερα- είναι συνυφασμένο με τη διάδοση της τυπογραφίας και την ανάπτυξη των εικονογραφημένων εντύπων, στην ουσία συνιστά ένα είδος εξέλιξης της ζωγραφικής. Ωστόσο, η ιδιότητα της γελοιογραφίας να διαθέτει μια αμεσότητα, συμπυκνώνοντας νοήματα χρονικά και χωρικά, τη διαχωρίζει ειδολογικά από την τέχνη της ζωγραφικής. Η δε ικανότητά της να αξιολογεί, να αναπλάθει και να αναδεικνύει το ουσιώδες από το επουσιώδες, τη διαχωρίζει από την καταγραφή ενός στιγμιότυπου, από την απλή απεικόνιση της πραγματικότητας, στην οποία βασίζεται η τέχνη της φωτογραφίας.

⁵ Bergson, H., *Το Γέλιο. Δοκίμιο για τη σημασία του κωμικού*, μτφρ.: Βασίλης Τομανάς (Αθήνα: Εξάντας, 1998), σ. 27-28.

⁶ Συχνά οι όροι γελοιογραφία (ιταλικά: *caricatura*, αγγλικά και γαλλικά: *caricature*) και σκίτσο (από το ιταλικό *schizzo*) συγχέονται, ακόμη δε συχνότερα οι όροι γελοιογράφος και σκιτσογράφος. Αυτή η σύγχυση των όρων δεν είναι πάντοτε αδόκιμη και δεν αποφεύγεται στη ροή της αφήγησής μας. Όμως στον γενικό τίτλο της μελέτης προτιμήθηκε η χρήση του όρου γελοιογραφία, έναντι του σκίτσου (εναλλ. *σκιαγραφήματος* ή *σχεδιαγραφήματος*). Και αυτό διότι αν και, αναμφισβήτητα, η γελοιογραφία είναι μια δημοφιλής μορφή σκίτσου, η ταύτιση γελοιογραφίας και σκίτσου είναι ανακριβής. Η γελοιογραφία αποσκοπεί στη διακωμώδηση, ενώ το σκίτσο περιλαμβάνει ένα ευρύτερο φάσμα σχεδιαστικών απεικονίσεων οι οποίες μακράν απέχουν του να χαρακτηρίζονται κωμικές. Αυτή η διάκριση δεν περιορίζει το σκίτσο σε μια στεγνή καταγραφή της πραγματικότητας, ούτε του στερεί τη δυνατότητα να εμπεριέχει άποψη. Απεναντίας, ένα σκίτσο μπορεί να δημιουργεί ευχάριστα ή δυσάρεστα συναισθήματα, να προβληματίζει ή να ενημερώνει, χωρίς *απαραίτητα* να είναι γελοιογραφικό. Η πρόθεση είναι αυτή που κυρίως διαχωρίζει τη γελοιογραφία από το σκίτσο, αλλά και τον "αμιγή" γελοιογράφο από τον σκιτσογράφο. Επομένως, ακόμη και όταν αναφέρονται οι όροι "σκίτσο" και "σκιτσογράφος", παραπέμπουν αυτονόητα στον εξειδικευμένο τομέα της πολιτικής γελοιογραφίας, ο οποίος αποτελεί και το αντικείμενο της μελέτης.

Η υπερβολή της φυσικής στρέβλωσης των μορφών είναι η βάση της γελοιογραφίας, αλλά όχι και η ουσία της. Ο Μπεργκσόν είναι κατηγορηματικός:

Πιθανόν είναι μια τέχνη που υπερβάλλει, αλλά δεν την ορίζουμε καθόλου καλά όταν της αποδίδουμε για σκοπό μια υπερβολή, γιατί υπάρχουν γελοιογραφίες πιο πιστές από τις προσωπογραφίες, γελοιογραφίες στις οποίες η υπερβολή είναι ελάχιστα αισθητή, και αντιστρόφως μπορούμε να υπερβάλλουμε υπέρμετρα δίχως να πετύχουμε ένα γνήσιο γελοιογραφικό αποτέλεσμα.⁷

Για τον Μπεργκσόν, η γελοιογραφία δεν κάνει κάτι περισσότερο από το να εντοπίζει τις δυσαρμονίες που η ίδια η φύση προκαλεί σε μια φυσιολογική, να τις προεκτείνει, να τις μεγεθύνει, και, τελικά, να τις αναδεικνύει -αν και όχι πάντα με ιδιαίτερα κολακευτικό τρόπο.⁸ Η υπερβολή στη γελοιογραφική απόδοση των μορφών δεν ορίζεται εδώ ως αυτοσκοπός, αλλά ως το μέσο για την ανάδειξη του κωμικού: «Για να είναι η υπερβολή κωμική, πρέπει να μην παρουσιάζεται σαν σκοπός, αλλά σαν απλό μέσο το οποίο χρησιμοποιεί ο σχεδιαστής για να κάνει έκδηλες στα μάτια μας τις διαστρεβλώσεις που βλέπει να προετοιμάζονται στη φύση»⁹. Προκειμένου να διατυπώσει το μήνυμά της, η γελοιογραφία βασίζεται εκ προοιμίου στη φυσική στρέβλωση των μορφών. Η ίδια η φύση της παρέχει την πρώτη ύλη για την εργασία που στη συνέχεια αναλαμβάνουν τα μολύβια, τα πένακια, τα πινέλα και, στις μέρες μας, επικουρικά ή εξ ολοκλήρου, τα ψηφιακά μέσα. Υπό την έννοια αυτή, ο Μπεργκσόν διατυπώνει τον ισχυρισμό ότι «η φύση σημειώνει συχνά επιτυχίες γελοιογράφου. [...] Γελάμε [...] μ' ένα πρόσωπο που είναι από μόνο του, κατά κάποιον τρόπο, η γελοιογραφία του εαυτού του»¹⁰.

⁷ Ο.π., σ. 28.

⁸ Σύμφωνα με τον Χρήστο Ζαχόπουλο, «η λέξη καρικατούρα προέρχεται από το ιταλικό ρήμα caricare (γεμίζω, υπερφορτώνω, πχ. με υπερβολική λεπτομέρεια) -πιθανόν χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Mossini στην Diverse figure (1646). Στη Γαλλία φαίνεται πως την εισήγαγε ο γλύπτης-αρχιτέκτων του 17ου αιώνα Gian Lorenzo Bernini, ταλαντούχος γελοιογράφος, το 1665. Πιθανόν στην επιλογή του caricare (χαρακτήρα) ή ακόμη από το cara (ισπανιστί πρόσωπο)». Στο Συλλογικό, *Ελληνική Πολιτική Γελοιογραφία*, εισαγ.-επιμ.: Χρήστος Ζαχόπουλος (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, 2002), σ. 10.

⁹ Bergson, *Το Γέλιο...*, σ. 28.

¹⁰ Ο.π., σ. 29.

Αναλύοντας ετυμολογικά τη λέξη «γελοιογραφία», εξάγουμε τις λέξεις «γελοίος» και «γραφή». Πρόκειται, κυριολεκτικά, για τη γραφή του γελοίου¹¹, το οποίο χαρακτηρίζει αποκλειστικά τον άνθρωπο και οτιδήποτε προέρχεται ή δημιουργείται από αυτόν, δηλαδή οτιδήποτε ανθρώπινο¹².

Αστείρευτη και διαρκή πηγή έμπνευσης για την αποτύπωση των μηνυμάτων της γελοιογραφίας, αποτελεί η τεράστια παράδοση που μας έχει κληροδοτήσει η καταγραμμένη ανθρώπινη εμπειρία γύρω από την έννοια του χιούμορ. Η έννοια αυτή (λατινικά: *humor*, αγγλικά: *humour*), της οποίας η ετυμολογία προδίδει την προέλευση από την αρχαιοελληνική αντίληψη περί της χυμικής ιατρικής και της ισορροπίας των υγρών στο ανθρώπινο σώμα,¹³ αναφέρεται στην τάση συγκεκριμένων γνωστικών εμπειριών να προκαλούν γέλιο στον/-ους αποδέκτη/-ες του χιουμοριστικού μηνύματος.

Ανεξαρτήτως των ποικίλων μεταβλητών που επηρεάζουν την πρόσληψη του χιούμορ από διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες (συμπεριλαμβανομένης της γεωγραφικής θέσης, του πολιτισμικού πλαισίου, του μορφωτικού επιπέδου ή της πολιτικής ωριμότητας), γεγονός είναι ότι το χιούμορ διαθέτει μια οικουμενική και διαχρονική ισχύ. Η επιρροή του χιούμορ στις ανθρώπινες κοινωνίες είναι αξιοσημείωτη, «από την πολιτική σάτιρα μέχρι το καλαμπούρι ως τρόπο για να δημιουργούμε φιλίες και να αποκλείουμε άλλες».¹⁴

¹¹ «Όταν λέμε γραφή, εννοούμε όλους τους κανόνες και τις τεχνικές, αλλά κυρίως την τέχνη που πηγάζει από το ταλέντο, του να κωδικοποιεί και να καταγράφει κανείς με τρόπο δημιουργικό τα μηνύματα που αντλεί από τη φύση, τα οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση σχετίζονται με την έννοια του γελοίου». [Παπαθανασίου, Αρ., *Ελληνική Πολιτική Γελοιογραφία. Η σοβαρή πλευρά μιας "αστείας" τέχνης* (Αθήνα: αυτοέκδ., 2002), σ. 47].

¹² «Δεν υπάρχει κωμικό έξω από το κυριολεκτικά ανθρώπινο. Ένα τοπίο θα είναι πιθανόν ωραίο, χαριτωμένο, υπέροχο, ασήμαντο ή άσχημο - δεν θα είναι ποτέ αστείο. Θα γελάσουμε μ' ένα ζώο, αλλά επειδή θα το συλλάβουμε σε ανθρώπινη στάση ή με ανθρώπινη έκφραση. Θα γελάσουμε μ' ένα καπέλο- μα αυτό που περιγελάμε τότε δεν είναι ο κετσές ή η ψάθα, αλλά η μορφή που τους έχουν δώσει οι άνθρωποι, η ανθρώπινη ιδιοτροπία που αποτέλεσε το καλούπι του. Πώς ένα γεγονός τόσο σημαντικό στην απλότητά του δεν έχει τραβήξει περισσότερο την προσοχή των φιλοσόφων; Πολλοί έχουν ορίσει τον άνθρωπο ως "το ζώο που ξέρει να γελά". Θα μπορούσαν κάλλιστα να τον ορίσουν ως το ζώο που προκαλεί το γέλιο, γιατί, αν ένα άλλο ζώο ή άψυχο αντικείμενο κατορθώνει να προκαλεί το γέλιο, το κάνει μέσα από την ομοιότητά του με τον άνθρωπο, με το σημάδι με το οποίο το σφραγίζει ο άνθρωπος ή με τη χρήση που του κάνει ο άνθρωπος.» (Bergson, *Το Γέλιο...*, σ. 10-11).

¹³ Τουμουλάκος Ι., Σ., *Τρόποι ζωής και χιούμορ των αρχαίων Ελλήνων* (Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2003), σ. 32-33.

¹⁴ Ross, Al., *The Language of Humour* (London and New York: Routledge, 1998), εισαγωγή.

Η παρατήρηση των ειδών του χιούμορ είναι ικανή να μας ξεδιπλώσει ένα ολόκληρο σύμπαν από ξεχωριστές, συχνά μη-επικαλυπτόμενες ποικιλίες: διαφορετική είναι, για παράδειγμα, η αφετηρία του υπαινικτικού χιούμορ, που προϋποθέτει τη συνειδητότητα του αποδέκτη ως προς το σατιριζόμενο γεγονός, από εκείνη του άμεσου και εύληπτου μηνύματος. Διαφορετικά μπορεί να είναι, επίσης, τα πολιτισμικά πλαίσια που ορίζουν τα είδη της φαρσοκωμωδίας ή του μαύρου χιούμορ, από εκείνα που αντιλαμβάνονται χιουμοριστικά την σουρεαλιστική διάσταση των πραγμάτων. Ακόμη και οι αντιδράσεις απέναντι στο ίδιο χιουμοριστικό μήνυμα εξαρτώνται από μια σειρά παραγόντων, όπως η ατομική ή συλλογική πρόσληψη του αστείου¹⁵, η χρονική συγκυρία, το συγκεκριμένο και, τελικά αλλά εξίσου σημαντικά, το πνεύμα της κάθε εποχής¹⁶.

Στους σχεδόν δύο αιώνες ύπαρξής της, η γελοιογραφική τέχνη έχει διαπεράσει όλα τα είδη και τις ποικιλομορφίες του χιούμορ, ενσωματώνοντας στοιχεία απαραίτητα για την διάδοση του μηνύματός της, όπως ο αιφνιδιασμός, η έκπληξη, η ανατροπή, η ευτραπελία, το λογοπαίγνιο, η αλληγορία, ο υπαινιγμός, η σύγκρουση (και η σύνθεση) των αντίρροπων, ακόμη και το -καλοδεχούμενο πολλές φορές- σπάσιμο των ταμπού. Και είναι ακριβώς αυτή η εγγενώς αντικομορμιστική της διάθεση που καθιστά τη γελοιογραφία τόσο μοναδική, ώστε να συγκινεί ευρύτερα ακροατήρια, ανεξαρτήτως πλήρους ή όχι ταύτισης με τα μηνύματά της. Είναι αυτός ο αυθορμητισμός και η εικονοκλαστική διάθεση που καταφέρνουν να

¹⁵ Έρευνες έχουν αποδείξει ότι μια παρέα ανθρώπων είναι πιο επιρρεπής στο γέλιο σε σύγκριση με την αντίδραση που μπορεί να προκαλέσει το ίδιο χιουμοριστικό παράδειγμα κατά μόνας. (Βλ. Ross, *The Language...*, σ. 1-2).

¹⁶ Πράγματι, οι ευρέως αποδεκτές ηθικές αρχές οι οποίες αποκλείουν, εκτός των άλλων, και τα είδη του χιούμορ που εκφράζουν π.χ. ρατσιστική, σεξιστική κ.ο.κ. διάθεση, σχετίζονται με το λεγόμενο "πνεύμα των καιρών" (μεταφρασμένο από τη γερμανική λέξη *Zeitgeist*). Ο ηθολόγος και εξελικτικός βιολόγος Richard Dawkins έχει εξειδικευμένα ασχοληθεί με το "μετεξελισσόμενο ηθικό *Zeitgeist*", παραθέτοντας αρκετά παραδείγματα για το πώς ρατσιστικές, απολυταρχικές και μισογύνικες προκαταλήψεις που σήμερα απωθούνται αυτόματα ως αποκρουστικές, πριν από μόλις μερικές δεκαετίες διατυπώνονταν εν είδει αξιώματος ακόμη και από τους πλέον πεφωτισμένους και προοδευτικούς -υπεράνω πάσης υπερσυντηρητικής υποψίας- ανθρώπους της εποχής τους [βλ. Richard Dawkins, *Η Περί Θεού Αυταπάτη* (Αθήνα: Κάτοπτρο, 2006), σ. 261-309]. Η εξάπλωση των ευρέως αποδεκτών ηθικών αρχών που καθορίζουν το ηθικό κλίμα της κάθε εποχής επηρεάζει βαθύτατα τη μορφή του χιούμορ το οποίο θεωρείται αποδεκτό.

μετουσιώσουν την προσωπική σκέψη του δημιουργού σε μια εικόνα που αντικατοπτρίζει το λεγόμενο κοινό αίσθημα.¹⁷

Ποια είναι, όμως, η σχέση του γελοιογράφου με το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ανήκει; Είναι μια σχέση αδιαμεσολάβητη ή καθορίζεται από ποικίλους μηχανισμούς, όπως είναι, για παράδειγμα, η χρονική συγκυρία και το πνεύμα των καιρών, που αναφέραμε πιο πάνω; Ποια είναι, εντέλει, η σχέση του γελοιογραφικού έργου με τον χώρο της Ιδεολογίας;

2. Γελοιογραφία, σημειολογία και ιδεολογία

Έχοντας μέχρι στιγμής αναφερθεί στις σχέσεις αλληλεξάρτησης μεταξύ χιούμορ και γελοιογραφίας, θα εμβαθύνουμε, στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε την κοινωνική σημασία των γελοιογραφιών. Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρηθεί μια προσέγγιση της γελοιογραφίας από τη σκοπιά της γλωσσολογίας και στη συνέχεια θα εξεταστούν οι σχέσεις της πολιτικής γελοιογραφίας με την Ιδεολογία, σε συνάρτηση με τον κοινωνικό της καθορισμό και το προσωπικό «σύμπαν» του γελοιογράφου. Σκοπός της χρησιμοποίησης των συγκεκριμένων εργαλείων ανάλυσης είναι η αποκωδικοποίηση των μηνυμάτων των γελοιογραφικών εικόνων, προκειμένου να συντεθεί μια όσο το δυνατόν πληρέστερη και ευκρινέστερη εικόνα των παραμέτρων που διέπουν το σύνολο του υλικού μας.

Η γελοιογραφία ή γελοιογραφικό σκίτσο ή καρτούν ή καρικατούρα (όταν αναφερόμαστε σε απεικόνιση προσώπου), εκτός από μορφή εικαστικής δημιουργίας, αποτελεί και ένα είδος *σημειακού συστήματος* -έτσι όπως όρισε αυτή την έννοια ο ιδρυτής της μοντέρνας γλωσσολογίας Φερνινάρντ ντε Σωσσύρ (Ferdinand de Saussure, 1857-1913), δηλαδή ως εναλλακτικό τρόπο επικοινωνίας. Σύμφωνα με την επιστήμη της Σημειολογίας (semiology), «σημείο» ή «σημασιοδότηση» είναι εκείνο που προκύπτει από τη σχέση μεταξύ σημαίνοντος (ο φορέας του νοήματος, π.χ. ένα πολιτικό σύμβολο) και

¹⁷ Λούβη Λ., *Η ελληνική οικονομία του 19ου αιώνα με τη γραφίδα των γελοιογράφων* (Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Πρόγραμμα Ερευνών Ιστορικού Αρχείου, 2011), σ. 13.

σημαινόμενου (το ίδιο το νόημα, π.χ. οι ιδέες που φέρει το πολιτικό σύμβολο).¹⁸

Επεκτείνοντας τη θεωρία των σημείων του Σωσσύρ στις οπτικές εικόνες, ο Ρολάν Μπαρτ (Roland Gérard Barthes, 1915-1980) θεμελίωσε επιστημολογικά δύο συστήματα στα οποία ανατρέχουν πολλά θεωρητικά έργα ήδη από τη δεκαετία του '60. Πρόκειται για τη *σημειολογία της συμπαράδηλωσης* και τη *σημειολογία του "μύθου"*, συστήματα τα οποία έχουν συμβάλει καθοριστικά στη βαθύτερη κατανόηση της λειτουργίας και του μηχανισμού των ιδεών.

Αποσυνδέοντας την έννοια του Λόγου από τους περιορισμούς του παραδοσιακού «λόγου» (ομιλία, γραπτός λόγος κ.λπ.), ο Μπαρτ εισηγήθηκε μια νέα περί γλώσσας αντίληψη, στην οποία θέση έχει «κάθε μονάδα και κάθε σημειοδοτική σύνθεση, προφορική ή οπτική».¹⁹ Η διευρυμένη αυτή αντίληψη περιλαμβάνει πλέον μια ποικιλοχρωμία εκφραστικών αποτυπώσεων, στην οποία οι οπτικές πηγές (π.χ. φωτογραφίες, σκίτσα κ.ο.κ.) διαδραματίζουν πρωτεύοντα «γλωσσικό» ρόλο. Υπό την παραπάνω προσέγγιση, η γελοιογραφία, ως κατεξοχήν σημειακό σύστημα, μπορεί να θεωρηθεί και ως ένα είδος εικαστικής γλώσσας, μιας από τις πολλές γλώσσες που ο άνθρωπος χειρίζεται για να εκφραστεί και να επικοινωνήσει. Τα στοιχεία, ωστόσο, που διαχωρίζουν τη γλώσσα της γελοιογραφικής εικόνας από τη γλώσσα των λέξεων (για παράδειγμα στη λογοτεχνία) είναι η αδέσμευτη ελευθερία έκφρασης, η αντισυμβατικότητα και η πολυσημία της.²⁰

Σχετικά με την πολυσημία της εικόνας σε σχέση με τη μονοσημία των λέξεων, ο Μπαρτ είναι κατηγορηματικός: «Έχουμε να κάνουμε», υποστηρίζει, «με ένα κανονικό σύστημα, του οποίου τα σημεία αντλούνται από έναν πολιτισμικό κώδικα [...]. Η πρωτοτυπία του συστήματος αυτού είναι ότι ο αριθμός των αναγνώσεων μίας ίδιας λέξης-έκφρασης (μίας ίδιας εικόνας) είναι ποικίλος, ανάλογα με τα άτομα». Σύμφωνα με τον Μπαρτ, η παραπάνω

¹⁸ Παπασημακοπούλου Θ., *Ο οπτικός πολιτισμός μέσα από τη σημειολογία της έντυπης διαφήμισης*. Διπλωματική εργασία για το ΠΜΣ «Ψυχολογία και ΜΜΕ», Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2007, σ. 10.

¹⁹ Barthes Roland, *Η απόλαυση του κειμένου*, μτφρ Χατζηδάκη Φ.-Κρητικός Γ. (Αθήνα: Ράππα, 1977), σ. 203.

²⁰ Μπαμπινιώτης, Γ.: "Η γλώσσα της εικόνας", εφημ. *Το Βήμα*, 25/5/1997 [προσβάσιμο στο <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=88441> (Ημ/νία ανάκτησης: 14/10/2016)].

ποικιλία των αναγνώσεων μιας εικόνας δεν απειλεί το ενιαίο της «γλώσσας» της εικόνας' ταυτίζοντας αυτήν την ποικιλία με τις ιδιολέκτους, τα ιδιώματα και τους υποκώδικες που διέπουν το συμβατικό γλωσσικό σύστημα, αναγνωρίζει ότι «η μεταβλητότητα των αναγνώσεων [...] εξαρτάται από τις διαφορετικές γνώσεις που επενδύονται στην εικόνα (γνώση πρακτική, εθνική, πολιτισμική, αισθητική)»²¹.

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η γελοιογραφική τέχνη, στον βαθμό που της αναλογεί, αντανakλά μια ολόκληρη πολιτισμική περίοδο. Το στοιχείο αυτό, προφανώς δεν την καθιστά αμέτοχο και ουδέτερο παρατηρητή των γεγονότων τα οποία αποτελούν το αντικείμενο της σάτιράς της. Όπως και κάθε άλλη ανθρώπινη δραστηριότητα, έτσι και η τέχνη της γελοιογραφίας εντάσσεται και αυτή στον χώρο της Ιδεολογίας, όπως και αν προσεγγίζουμε τη συγκεκριμένη έννοια: είτε ως «ψευδή ή εσφαλμένη αντίληψη του κόσμου» που λειτουργεί ως «η αντιστροφή της πραγματικότητας», για να θυμηθούμε τον Μαρξ, είτε ως «σύστημα σκέψης που υπερασπίζεται μια συγκεκριμένη κοινωνική κατάσταση, εκφράζοντας κατά κύριο λόγο τα συμφέροντα της ομάδας που βρίσκεται στην εξουσία», σύμφωνα με τον Heywood.²²

Για τον Λουί Αλτουσέρ (Louis Althusser, 1918-1990), ο οποίος εκφράζει τη μαρξιστική προσέγγιση, η Ιδεολογία είναι ένα είδος φαντασιακής παραμόρφωσης των πραγματικών συνθηκών μέσα στις οποίες οι άνθρωποι ζουν. Αποδεχόμενος την ιστορική προτεραιότητα της ύλης έναντι του πνεύματος -σύμφωνα με την υλιστική οντολογία του μαρξισμού- ο Αλτουσέρ εκλαμβάνει την Ιδεολογία ως «αποκύημα της φαντασίας, καθαρό όνειρο, μάταιο και κενό», το οποίο είναι παράγωγο των υλικών σχέσεων.²³ Προεκτείνοντας την παραπάνω συλλογιστική, ο Πέτρος Μαρτινίδης ορίζει την Ιδεολογία ως την «προσέγγιση του πραγματικού μέσω σχηματικών αναπαραστάσεων».²⁴ Ο Ευτύχης Μπιτσάκης, πάντως, διαφωνώντας με την

²¹ Barthes, R., *Εικόνα μουσική κείμενο*, μτφρ. Γ. Σπανός, (Αθήνα: Πλέθρον, 2007), σ. 54.

²² Βλ. Solour, *Τα Ελληνικά Comics. Αντανakλάσεις ιδεών στις σελίδες των κόμικς* (Αθήνα: Τόπος, 2012), σ. 37.

²³ Ο.π., σ. 37-38.

²⁴ Μαρτινίδης, Π., *"Κόμικς": Τέχνη και τεχνικές της εικονογράφησης* (Θεσσαλονίκη: ΑΣΕ,

άποψη ότι η Ιδεολογία ταυτίζεται αναγκαστικά με την πλάνη, προτάσσει την παράδοση και τις κοινωνικές σχέσεις -δηλαδή την με ταξικούς όρους κοινωνικοπρακτική λειτουργία της- ως σημαντικότερους παράγοντες καθορισμού αυτού που ονομάζουμε χώρο της Ιδεολογίας.²⁵

Σε κάθε περίπτωση, όπως το μυθιστόρημα, η μουσική, η ζωγραφική, τα κόμικς, ο κινηματογράφος και κάθε άλλου είδους τέχνη, έτσι και οι γελοιογραφίες αποτελούν μια «ανάπλαση του κόσμου όπως αυτός διαμεσολαβείται από μια συγκεκριμένη κοινωνική αντίληψη»²⁶. Το χιούμορ, το οποίο πλάθεται με τρόπο ώστε να συνοψίζεται σε μια γελοιογραφική εικόνα, έχει ως φυσικό του περιβάλλον την κοινωνία.

Με μια δεύτερη ματιά, ωστόσο, οι γελοιογραφίες δεν αποτυπώνουν μόνο τις κυρίαρχες κοινωνικές και πολιτισμικές σταθερές της εκάστοτε περιόδου, αλλά και ό,τι συνιστά την ιδεολογία του δημιουργού τους (που δεν είναι άλλη από την ιδεολογία της εποχής του μέσα από την οποία ο γελοιογράφος και τα έργα του αναγνωρίζονται²⁷): πολιτικές κατευθύνσεις, ανησυχίες, επιδιώξεις, καταφάσεις, αντιφάσεις, αντιθέσεις, ολόκληρο το κοσμοθεωρητικό του σύμπαν, ως τρόπος να αντιλαμβάνεται, να κατανοεί και να ερμηνεύει την πραγματικότητα. Οι γελοιογραφίες δεν μπορούν να ειδωθούν αποκομμένες από τη νοοτροπία, τις ιδεολογικές και πολιτικές πεποιθήσεις, το υποκειμενικό πρίσμα και εν τέλει την ίδια την προσωπικότητα του γελοιογράφου.

Πώς καθορίζεται όμως η προσωπικότητα του γελοιογράφου-δημιουργού; Είναι αδέσμευτη η διαδικασία διαμόρφωσής της από την κοινωνική εξέλιξη -η οποία άλλωστε αποτελεί τον καταλύτη για την ιστορική κίνηση, όχι μόνο για τα συλλογικά υποκείμενα, αλλά και για τα ατομικά; Η απάντηση είναι αυτονόητη: ο γελοιογράφος, όπως και κάθε άλλος δημιουργός, δεν βρίσκεται εκτός της εξέλιξης της κοινωνίας στην οποία ανήκει. Αν και ανεξάρτητη οντότητα, με ιδέες που συγκροτούνται σε μεγάλο βαθμό (και) από τα προσωπικά του βιώματα, ο γελοιογράφος δεν παύει να

1990), σ. 81.

²⁵ Μπιτσάκης, Ε., *Από την πυρά στον άμβωνα* (Αθήνα: Τόπος, 2009), σ. 83.

²⁶ Solour, *Τα Ελληνικά Comics...*, σ. 33.

²⁷ Μαρτινίδης, *"Κόμικς"...*, σ. 203.

είναι και ένα κοινωνικό ον, το οποίο βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση διαρκούς αλληλεπίδρασης με τον κοινωνικό του περίγυρο.

Με βάση τον παραπάνω κυκλικό συλλογισμό, οι πολιτικές γελοιογραφίες είναι δυνατόν να μελετηθούν υπό το πρίσμα της Ιδεολογίας, μόνο όταν αυτή οριστεί ως εξίσωση δύο βασικών παραμέτρων: α) της κοινωνικής αντίληψης (πλασματικής ή πραγματικής) και β) της προσωπικότητας του δημιουργού (ως προϊόν ατομικής και κοινωνικής συνδιαμόρφωσης).

Για τις ιδέες, όπως ήδη αναφέρθηκε, έχουν διατυπωθεί διάφορες ερμηνείες: είτε ότι αποτελούν παραμόρφωση-ανάπλαση της πραγματικότητας, είτε ότι, απεναντίας, συνιστούν το απόσταγμα των κοινωνικών σχέσεων. Όπως κι αν ερμηνευτεί η έννοια αυτή, οι γελοιογραφίες αποτελούν, χωρίς αμφιβολία, αντανάκλασεις ιδεών που πηγάζουν από την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα. Αυτό είναι αναπόφευκτο, λόγω της ίδιας της λειτουργίας τους: οι γελοιογραφίες καλούνται να προσεγγίσουν, να σχολιάσουν, να σατιρίσουν και αν χρειαστεί να στηλιτεύσουν τα «κακώς κείμενα» της επικαιρότητας στις τοπικές και διεθνείς διαστάσεις της.

Σύμφωνα με μια εύστοχη παρατήρηση του Παπαδανιήλ, όσο πιο πολύ εξελίσσεται μια ανθρώπινη κοινωνία, τόσο πιο απαιτητική γίνεται από τα μέλη της, ειδικά από εκείνα που έχει ορίσει να την εκπροσωπούν. Όταν τα μέλη μιας κοινωνίας δεν ανταποκρίνονται στους νόμους της κοινωνικής προοδευτικής εξέλιξης, δέχονται την κριτική των συμπολιτών τους προκειμένου να επανέλθουν στην τάξη και να διασφαλιστεί η ομαλότητα.²⁸ Συνεπώς, όσο και αν ο γελοιογράφος επιθυμεί να παραμείνει ιδεολογικά ουδέτερος, είναι οι παρατυπίες και οι αυθαιρεσίες των εκάστοτε κυβερνώντων που τον αναγκάζουν να πάρει θέση απέναντί τους.

Η εξουσία βρίσκεται στο στόχαστρο κάθε πολιτικού γελοιογράφου ο οποίος σέβεται την ιδιότητά του.²⁹ Αμέτρητες φορές, διάφορες μορφές εξουσίας, όπως η πολιτική και η θρησκευτική, έχουν βρεθεί στο επίκεντρο της γελοιογραφικής σάτιρας. Η αμφισβήτηση, η αποδόμηση και η διακωμώδηση

²⁸ Παπαδανιήλ, *Ελληνική Πολιτική Γελοιογραφία...*, σ. 41.

²⁹ Εισαγ. Χρ. Ζαχόπουλου στο Συλλογικό, *Ελληνική Πολιτική Γελοιογραφία...*, σ. 10.

της εκάστοτε εξουσίας βασίζεται σε μια μακραίωνη παράδοση η οποία έλκει τις ρίζες της από την εμφάνιση της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατίας. Δεν θα ήταν υπερβολή, επομένως, να ισχυριστούμε ότι το δημοκρατικό πολίτευμα, είτε στην αρχαϊκή είτε στη σύγχρονη μορφή του, με όλα εκείνα τα οποία -έστω και τύποις- επικαλείται ως θεμελιώδη στοιχεία του (ελευθερία λόγου και έκφρασης, ισονομία, ανοχή στην διαφωνία κ.ο.κ.) αποτελεί το κατεξοχήν ευνοϊκό πεδίο για την ανάπτυξη της πολιτικής γελοιογραφίας. Καθόλου τυχαία, «η γελοιογραφία [...] θεσμοποιείται στην εποχή της τεχνικής αναπαραγωγής της εικόνας και συνδέεται άμεσα με την εξάπλωση αυτού του "δημοκρατικού αγαθού"»³⁰.

Η κολακεία και το «χάιδεμα» του γελοιογραφούμενου είναι στοιχεία ανοίκεια προς την λειτουργία της γελοιογραφίας. Φύσει «αντιεξουσιαστική», η γελοιογραφία απεχθάνεται την αυλική, υποτακτική συμπεριφορά απέναντι στην εξουσία και αυτή είναι η κύρια διαφορά της με την «αγιογραφία». Απεναντίας, η χρήση του μέσου της υπερβολής προκειμένου να ταπεινώσει τον γελοιογραφούμενο εξουσιαστή, είναι όχι μόνο θεμιτή, αλλά και καίριας σημασίας. Η ταπείνωση αυτή, μέσω της στρέβλωσης των φυσικών ελαττωμάτων της μορφής, δεν αποσκοπεί, βεβαίως, στην προσβολή της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας του γελοιογραφούμενου προσώπου, αλλά στον εκφοβισμό του ως φορέα εξουσίας.³¹ Η ποιότητα, το ήθος, η παιδεία και η εν γένει προσωπικότητα του γελοιογράφου θα καθορίσουν το επιτυχές ή όχι αποτέλεσμα της κριτικής του προς την εξουσία. Το αποτέλεσμα θα κριθεί τελικά και αυτό με τη σειρά του, αφού τίποτα σε μια δημοκρατική πολιτεία δεν είναι υπεράνω κριτικής, άρα ούτε και ο γελοιογράφος.

Συνοψίζοντας, η σάτιρα των πολιτικών γελοιογραφιών δεν αποσκοπεί αποκλειστικά στη διακωμώδηση της εξουσίας, αλλά και στον έλεγχο-συνετισμό της.³² Υπό την έννοια αυτή, η γελοιογραφία έχει καταστεί πολλές φορές όπλο των πληβείων απέναντι στους κυβερνώντες, των «μη-εχόντων» απέναντι στους «έχοντες», των «αδυνάτων» απέναντι στους «ισχυρούς».³³

³⁰ Παπαδανιήλ, ό.π., σ. 29.

³¹ Ό.π., σ. 41.

³² Εισαγ. Χρ. Ζαχόπουλου, ό.π., σ. 10.

³³ Πιο αναλυτικά, για τη σχέση χιούμορ και κοινωνικής διαμαρτυρίας μέσα από ιστορικά παραδείγματα, βλ. Marjolein 't Hart: "Humour and Social Protest: An Introduction",

Όπως ακριβώς κάνει ένα άρθρο εφημερίδας, με τρόπο σίγουρο λιγότερο αναλυτικό (με τον κίνδυνο να χαρακτηριστεί απλοϊκή) αλλά περισσότερο εύληπτο (επιτυγχάνοντας ευρύτερη απεύθυνση), η γελοιογραφία επιτελεί ένα είδος παρέμβασης στα κοινά. Η κοινωνική λειτουργία της γελοιογραφίας, επομένως, είναι προφανής.³⁴

3. Γελοιογραφία και πολιτική ιστορία

Παρότι το εκφραστικό μέσο της γελοιογραφίας αντλεί τις ιδέες του από πολυποίκιλες πτυχές του ατομικού βίου και της δημόσιας ζωής, όσο και αν κοινωνικά ζητήματα όπως, για παράδειγμα, το χάσμα των γενεών, οι στερεοτυπικές ή πραγματικές διαφορές μεταξύ των φύλων κ.ά. παρέχουν στους γελοιογράφους διαρκές υλικό επεξεργασίας, γεγονός είναι ότι προσφορότερο πεδίο ανάπτυξης της γελοιογραφικής τέχνης ήταν και παραμένει το πεδίο της πολιτικής.

Αδιαμφισβήτητα, η πολιτική συνιστά θεμελιώδες κεφάλαιο της ιστορίας της γελοιογραφίας στα 1830, οπότε και έκανε την εμφάνισή της στην Ευρώπη.³⁵ Πάνω σε αυτήν η γελοιογραφία αναπτύχθηκε, εξαιτίας αυτής εξέλιξε τα τεχνικά και εκφραστικά της μέσα, σε αυτήν οφείλει την αναγνωρισιμότητα και την αυτονομία της, αλλά παράλληλα και την ισότιμη συνύπαρξή της με το ρεπορτάζ, την αρθρογραφία, το χρονογράφημα και άλλα είδη έντυπου δημοσιογραφικού λόγου που συναπαρτίζουν το σώμα μιας εφημερίδας. Στη βάση αυτή διαχωρίστηκε, ήδη από το 1840, η ειδικότητα του γελοιογράφου-καρικατουρίστα, από εκείνη του καρτουνίστα (cartoonist)³⁶, χωρίς ωστόσο τα όρια μεταξύ τους να διακρίνονται σήμερα ευκρινώς, όπως συμβαίνει άλλωστε σε πλείστους άλλους τομείς συγγενών καλλιτεχνικών ειδών.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 2007.

³⁴ Βλ. και Bergson, *Το Γέλιο...*, σ. 14.

³⁵ Παπαδανιήλ, *ό.π.*, σ. 33.

³⁶ Όπως τονίζει ο Χρ. Ζαχόπουλος, ενώ ο γελοιογράφος ασχολείται με προσωπική και πολιτική σάτιρα, ο καρτουνίστας πραγματεύεται, γενικά, τύπους και ομάδες σε κωμωδίες ηθών (Εισαγ. Χρ. Ζαχόπουλου, *Ο.π.*, σ. 9-10).

Η γελοιογραφία συνιστά, ήδη από τον 19ο αιώνα, έναν «σημαντικό φορέα έκφρασης της πολιτικής κουλτούρας, αντικατοπτρίζοντας πιστότατα, μολονότι πολλές φορές απλουστευτικά, τις κυρίαρχες θέσεις και απόψεις μιας μερίδας της κοινής γνώμης, που διαμορφώνεται ή εκφράζεται μέσω του τύπου»³⁷ ακροβατώντας ανάμεσα στην πολιτική ιστορία και το λαϊκό θυμικό. Η άμεση σύνδεσή της με την πολιτική επικαιρότητα, την καθιστά όχι απλώς ένα είδος δημοσιογραφικής καταγραφής, αλλά, συν τω χρόνω, και ένα πρωτογενές ιστοριογραφικό τεκμήριο, καθώς καταγράφει πτυχές της πολιτικής ιστορίας που ενδεχομένως να παρακάμπτονται από τη ρέουσα αφήγηση ως «δευτερεύουσες». Χωρίς να παραβλέπεται ότι σε ένα είδος όπως η γελοιογραφία ενδεχομένως η πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα παραποιείται υπό το υποκειμενικό πρίσμα του δημιουργού, δεν πρέπει ωστόσο να αγνοείται ότι η τέχνη αυτή διασώζει κάποια στοιχεία, κατά περίπτωση χρήσιμα για την κατανόηση του υπό εξέταση χρονολογικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος.

Όπως αναφέρει η Λίνα Λούβη:

*Ως αναπόσπαστο κομμάτι του τύπου, η γελοιογραφία, αυτή η «περιθωριακή» για πολλούς ιστορική πηγή, συνιστά σημαντικό φορέα έκφρασης της πολιτικής κουλτούρας, αντικατοπτρίζοντας πιστότατα, μολονότι πολλές φορές απλουστευτικά, τις κυρίαρχες θέσεις και απόψεις μιας μερίδας της κοινής γνώμης, που διαμορφώνεται ή εκφράζεται μέσω του τύπου. Διαθέτοντας το πλεονέκτημα της αμεσότητας, έχει τον ίδιο χαρακτήρα και την ίδια βαρύτητα με τις λέξεις και τις έννοιες που διατυπώνονται στα κείμενα των εφημερίδων, προσφέροντας παράλληλα τη δυνατότητα να αντληθούν ειδησεογραφικά στοιχεία, τα οποία έχουν ενδεχομένως αξιολογηθεί διαφορετικά από τον «σοβαρό» τύπο.*³⁸

Το ερώτημα αν είναι οι γελοιογράφοι που επηρεάζονται από τις «κυρίαρχες απόψεις μιας μερίδας της κοινής γνώμης» ή, αντιστρόφως, αν είναι η «κοινή γνώμη» που επηρεάζεται από αυτές, παραμένει ακόμη αναπάντητο. Κατά τη γνώμη μου υπάρχει μια αναλογία αμοιβαίας

³⁷ Λούβη, Λ., *Η ελληνική οικονομία...*, σ. 12.

³⁸ Λούβη, ό.π.

αλληλεπίδρασης, άλλοτε σε μεγαλύτερο και άλλοτε σε μικρότερο βαθμό. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι ότι οι ιδεολογικές και πολιτικές τάσεις που αποτυπώνονται στις γελοιογραφίες του ελληνικού Τύπου είναι σίγουρα ενδεικτικές κάποιων ευρύτερων αντιλήψεων της ελληνικής κοινωνίας.

Η προσέγγιση των γελοιογραφιών ως ιστοριογραφικών τεκμηρίων απαιτεί βαθιά γνώση του ιστορικού τους περιβάλλοντος, με ό,τι αυτό περιλαμβάνει: πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά, πολιτισμικά και άλλα δεδομένα. Πολύ εύστοχα σημειώνει η Λούβη, ότι

*[...] η σημειολογική ανάλυση της γελοιογραφικής γλώσσας δεν είναι επαρκής εκτός ιστορικού χρόνου. Η γελοιογραφία είναι στενά συνδεδεμένη με την πολιτική, κοινωνική και οικονομική ιστορία, αποτελώντας, σχεδόν όπως ο τύπος, σημαντικό παράγοντα της δημόσιας ζωής. Η αποκωδικοποίηση του γελοιογραφικού σχεδιάσματος οφείλει λοιπόν να στηρίζεται, πάνω απ' όλα, στην ακριβή γνώση των ιστορικών συμφραζομένων του.*³⁹

Απαραίτητη προϋπόθεση, επομένως, για την αναψηλάφηση της πολιτικής ιστορίας μέσω των γελοιογραφιών, είναι η ένταξή τους μέσα στα ιστορικά τους συμφραζόμενα. Στη μελέτη μου για τις ελληνικές γελοιογραφίες του Ψυχρού Πολέμου καταβλήθηκε προσπάθεια ώστε η αφήγηση να μην ξεφεύγει από την κεντρική θεματική της και να παραμείνει μέσα στο πλαίσιο παρατήρησης των διεθνών εξελίξεων. Εντούτοις, οι γελοιογραφίες έδωσαν πολλές φορές εναύσματα για περαιτέρω ανάλυση, χωρίς την οποία ίσως να μη γινόταν αντιληπτή η νοητική διαδρομή που καταλήγει στο ζητούμενο, δηλαδή την πρόσληψη αυτών των εξελίξεων.

4. Συνοπτικό χρονικό ελληνικής γελοιογραφίας

Για να κατανοήσουμε τη σημασία της περιόδου που πρόκειται να μας απασχολήσει (1950-1967) σε σχέση με την εξέλιξη της ελληνικής γελοιογραφίας, οφείλουμε να την εντάξουμε σε μια συνολικότερη οπτική, πραγματοποιώντας μια σύντομη -αν και πυκνή- αναδρομή στην ιστορία της

³⁹ Ο.π., σ.12-13.

ελληνικής γελοιογραφίας από τις απαρχές της μέχρι σήμερα. Η αναδρομή βασίστηκε σε σχετική διαθέσιμη βιβλιογραφία.⁴⁰

Η ελληνική γελοιογραφία έχει διανύσει τη δική της ιστορική διαδρομή και κατέχει μια αυτόνομη πορεία μέσα στον χρόνο. Ο Δημήτρης Σαπρανίδης, ένας από τους σημαντικότερους Έλληνες ερευνητές της ιστορίας της ελληνικής πολιτικής γελοιογραφίας, εντοπίζει τις πολιτισμικές της ρίζες ήδη στην αρχαιότητα, π.χ. στους έξοχα γελοιογραφημένους ήρωες του Αριστοφάνη και της αττικής κωμωδίας ή σε κάποια γελοιογραφικά σχέδια στην εικονογραφία των αγγείων.⁴¹ Γεγονός πάντως είναι ότι, ως είδος που κινείται ανάμεσα στον σατιρικό και τον κριτικό δημοσιογραφικό λόγο, η ελληνική γελοιογραφία αναγνωρίζεται ως αυτόνομο είδος μετά την δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους. Πριν από τα τέλη της δεκαετίας του 1840, όμως, οπότε η γελοιογραφία πρωτοεμφανίζεται στον ελλαδικό Τύπο, είχε προηγηθεί η εμφάνισή της στα Επτάνησα.⁴²

Όπως συνέβη και με άλλες μορφές τέχνης, η ελληνική γελοιογραφία δεν εξαιρέθηκε από τον κανόνα του έξωθεν δανεισμού. Σε μια εποχή βελτίωσης και εξάπλωσης των τεχνικών μέσων (όπως της χαλκογραφίας, της λιθογραφίας και της φωτοτυπικογραφίας) που επέτρεπαν την αναπαραγωγή των εικόνων στον ημερήσιο Τύπο, η Ελλάδα ακολούθησε κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα την εξέλιξη της υπόλοιπης Ευρώπης. Η ενθαρρυντική ανταπόκριση που είχαν γελοιογραφικές καταχωρίσεις σε περιοδικά όπως το *Τρακατρούκα* και η *Νέα Πανδώρα*, οδήγησε το 1867 στην κυκλοφορία του πρώτου καθαρά γελοιογραφικού περιοδικού με τον τίτλο *Διάβολος*. Πρόδρομοι εκείνης της πρώιμης φάσης της ελληνικής

⁴⁰ Ενδεικτικά, το χρονικό βασίστηκε στα εξής: α) στον α' τόμο του δίτομου έργου του Δημήτρη Σαπρανίδη, *Ιστορία της Ελληνικής Γελοιογραφίας* (Αθήνα: Ποταμός, 2004), ο οποίος καλύπτει την περίοδο από την αρχαιότητα μέχρι το 1974 και αποτελεί μια βελτιωμένη και εμπλουτισμένη μορφή προγενέστερης έκδοσης (Αθήνα: Παπαζήση-Κοραή, 1975), β) στην πλούσια γελοιογραφική καταγραφή με τίτλο *Έλληνες γελοιογράφοι του 20ού αιώνα*, σε επιμέλεια Γήση Παπαγεωργίου (Αθήνα: Αστράια, 1999), με κείμενα των Φρέντυ Γερμανού και Κώστα Γεωργουσόπουλου, γ) στην αυτοέκδοση του Αρίσταρχου Παπαθανιήλ, *Ελληνική Πολιτική Γελοιογραφία - Η σοβαρή πλευρά μιας "αστείας" τέχνης* (Αθήνα: 2000) το οποίο είναι σημαντικό, κατά τη γνώμη μου, όχι τόσο για το εικαστικό υλικό που παραθέτει, όσο για την φρέσκια και νεανική ματιά του συγγραφέα που συνδυάζεται με μια πλούσια θεωρητική μελέτη πάνω στις απαρχές και την εξέλιξη της ελληνικής γελοιογραφίας.

⁴¹ Σαπρανίδης, Δ., *Ιστορία της Ελληνικής Γελοιογραφίας* (Αθήνα: Ποταμός, 2004), σ. 10-32.

⁴² Συγκεκριμένα το 1843 στην Κέρκυρα, στο σατιρικό ιταλόφωνο περιοδικό *Il sacco d' Esopo* (Εισαγ. Χρ. Ζαχόπουλου στο Συλλογικό, *Ελληνική Πολιτική Γελοιογραφία...*, σ. 29).

γελοιογραφίας υπήρξαν καλλιτέχνες όπως ο Αθανάσιος Ιατρίδης (1799-1866)⁴³ και ο Στέφανος Ξένος (1821-1894)⁴⁴.

Η μεγάλη καμπή, ωστόσο, συντελείται στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Το 1875 ξεκινάει η έκδοση της σατιρικής εφημερίδας *Ασμοδαίος* από τον κεφαλλονίτικης καταγωγής Θέμο Άννινο (1843-1916), ο οποίος, εκτός από τον ακαδημαϊκό χαρακτήρα που θέλησε να προσδώσει στη γελοιογραφία, θεωρείται και «ο εισηγητής της αστικής συνείδησης σε ένα είδος που μέχρι πρότινος είχε χαρακτήρα ακραιφνώς λαϊκό»⁴⁵. Ο *Ασμοδαίος* κυκλοφόρησε επί μια δεκαετία (μέχρι το 1885) για να εξελιχθεί στην πολιτική εφημερίδα *Άστυ*.⁴⁶ Παράλληλα, από το 1883 μέχρι το 1918, κυκλοφορεί και ο *Ρωμηός* του Γεωργίου Σουρή, ο οποίος διακρίνεται για τον έμμετρο σατιρικό του λόγο, αλλά και τις ιδεολογικοπολιτικές του ανακολουθίες.⁴⁷

Σε αντιπαράβολή προς το σαφώς εκλεπτυσμένο χιούμορ του *Ασμοδαίου* ή του *Άστεως*, κινήθηκε η σατιρική εικονογραφημένη εφημερίδα *Αριστοφάνης*, η οποία ξεκίνησε να εκδίδεται το 1874, στοχεύοντας με το λαϊκό και τραχύ της ύφος στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα.⁴⁸ Εκδότης της ήταν ο Παναγιώτης Πηγαδιώτης (1827-1930), ένας άνθρωπος με πλούσια προϋπηρεσία στον σατιρικό τύπο.⁴⁹ Η κυκλοφορία του *Αριστοφάνη* διακόπηκε το 1883, αλλά, δύο χρόνια αργότερα, η σημαντική αυτή εκδοτική προσπάθεια επανήλθε με τον *Νέο Αριστοφάνη*. Επιδίωξη του Πηγαδιώτη ήταν να κερδίσει το κοινό του αναβαθμίζοντας την ποιότητα του εντύπου. Κάπως έτσι προέκυψε η χρήση της έγχρωμης εικόνας, αποτέλεσμα της συνεργασίας της εφημερίδας με τον Ιταλό λιθογράφο Augusto Grossi, εκδότη του σατιρικού *Il Papagallo*. Η θεματολογία των γελοιογραφιών του *Νέου Αριστοφάνη* κινήθηκε

⁴³ Παπαδανιήλ, *Ελληνική Πολιτική Γελοιογραφία...*, σ. 67-71.

⁴⁴ Ο.π., σ. 73-85.

⁴⁵ Ο.π., σ. 89-97.

⁴⁶ Βλ. επίσης Λούβη, *Η ελληνική οικονομία...*, σ. 37-41.

⁴⁷ Σαπρανίδης, ό.π., σ. , Λούβη, ό.π., σ. 43-45.

⁴⁸ Λούβη, σ. 3.

⁴⁹ Τα έντυπα *Εμπαίκτης* και *Διογένης* υπήρξαν κατ' ουσίαν πρόδρομοι της δεκαετούς εκδοτικής προσπάθειας του *Αριστοφάνη*. (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, *Ημερολόγιο 2015: Νέος Αριστοφάνης, Πολιτικές γελοιογραφίες*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος - Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα 2014, σ. 3).

γύρω από μείζονα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα της εποχής, ελληνικού και διεθνούς ενδιαφέροντος, μεταξύ των οποίων οι δικομματικοί διαξιφισμοί Τρικούπη-Δηλιγιάννη, οι βαλκανικοί εθνικοί ανταγωνισμοί και η ιμπεριαλιστική πολιτική της Γερμανίας.

Εκτός από την ακόπιαστη εργασία των Θέμου Άννινου και Παναγιώτη Πηγαδιώτη, σημαντική επίσης είναι η συνεισφορά του Κωνσταντινουπολίτη δημοσιογράφου Βλάση Γαβριηλίδη (1848-1920), συνεκδότη μαζί με τον Κλεάνθη Τριαντάφυλλο, από το 1876 έως το 1889, του πολιτικοσατιρικού περιοδικού *Ραμπαγάς* και εκδότη, από το 1880, της περιοδικής έκδοσης *Μη Χάνεσαι* (που από το Νοέμβριο του 1883 μετονομάστηκε σε *Ακρόπολις*).⁵⁰ Το στίγμα του άφησε, κατά την ίδια περίοδο, ο άρτι πρωτοεμφανισθείς Δημήτριος Γαλάνης (1880-1966), ο οποίος, σε ηλικία μόλις 15 χρονών ξεκίνησε να συνεργάζεται, έναντι υψηλής αμοιβής, με την εφημερίδα *Ακρόπολις*, για να ακολουθήσει στη συνέχεια εντυπωσιακή διεθνή καριέρα στη Γαλλία και τη Γερμανία.⁵¹

Η οριστική διακοπή της έκδοσης του *Νέου Αριστοφάνη* τον Μάιο του 1899 δεν συνέπεσε μόνο με το τέλος του 19ου αιώνα, αλλά και με το τέλος μιας ολόκληρης εποχής άνθησης της ελληνικής γελοιογραφίας. Κυρίαρχα χαρακτηριστικά του πολιτικού λόγου εκείνης της εποχής ήταν ο ανορθολογισμός, ο αντιδυτικισμός, η θρησκεία, ο κοινωνικός συντηρητισμός και ο αντικοινοβουλευτισμός, κλίμα που συνέβαλε στον περιορισμό της γελοιογραφίας σε «απλά ευφυολογήματα και ανούσια αστεία».⁵² Η αυγή του 20ού αιώνα θα βρει την ελληνική γελοιογραφία σε μια διαρκή προσπάθεια αναζήτησης προσανατολισμού. Τα γλωσσικά πάθη της εποχής (Ευαγγελικά, Ορεσטיακά), η ένταση των αλυτρωτικών διεκδικήσεων που την 2η δεκαετία έμελλε να φτάσει στο ζενίθ, καθώς και η βαλτώδης στασιμότητα της προ του 1909 πολιτικής ζωής, στον απόηχο της ήττας του 1897, άφησαν έντονα τη σφραγίδα τους στον χαρακτήρα του ελληνικού Τύπου. Παράλληλα, ευτελείς εκδοτικοί ανταγωνισμοί, με την οσμή μιας πρώιμης «διαπλοκής», επιστράτευαν τους γελοιογράφους σε εξαπολύσεις εκατέρωθεν πυρών,

⁵⁰ Σαπρανίδης, σ. 125.

⁵¹ Παπαδανιήλ, σ. 99-105.

⁵² Λούβη, σ. 204.

όπως π.χ. το 1901, στην περίπτωση της «πεζοδρομιακού» τύπου αντιπαράθεσης μεταξύ των εφημερίδων *Σκριπ* και *Καιροί*.⁵³

Η τεχνολογία των κυλινδρικών πιεστηρίων που είχε ήδη κάνει την εμφάνισή της, έμελλε να καθορίσει το σχήμα των εφημερίδων για πολλές δεκαετίες, κάτι που είχε άμεση συνέπεια και στην αλλαγή του ύφους τους. Το τεράστιο -τύπου «σεντόνι»- σχήμα των εφημερίδων, παραχωρούσε εκ των πραγμάτων μικρότερο χώρο στην γελοιογραφία και έριχνε δυσανάλογα μεγαλύτερο βάρος στην ενημέρωση. Αυτό διόλου δεν παραγκώνισε τον ρόλο της γελοιογραφίας, καθώς πλέον θα καρπωνόταν το μονοπώλιο της σάτιρας.⁵⁴ Την ίδια εποχή, ο ευρωπαϊκός (και κυρίως γαλλικός) αέρας που πνέει στα ελληνικά εκδοτικά πράγματα, μετατοπίζει την τέχνη της γελοιογραφίας σε νέες κατευθύνσεις: σκίσα με (ψευδο)ρομαντικό και ηθογραφικό περιεχόμενο δημοσιεύονται πλέον σε λαϊκά σατιρικά έντυπα όπως ο *Πετεινός*, το *Φλερτ*, το *Κόρτε*, ο *Αόρατος* κ.α.,⁵⁵ διεκδικώντας μέρος του χώρου που ασφυκτικά καταλάμβανε επί δεκαετίες η εθνική ιδεολογία.

Τα θυελλώδη γεγονότα της β' δεκαετίας του 20ού αιώνα δεν άφησαν ανεπηρέαστη την εξέλιξη της γελοιογραφίας. Οι εθνικές εξορμήσεις του 1912-13, οι ιμπεριαλιστικοί ανταγωνισμοί που κατέληξαν στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, η εμπλοκή της Ελλάδας σε αυτόν και ο επακόλουθος Εθνικός Διχασμός είναι γεγονότα που άφησαν το αποτύπωμά τους σε γελοιογραφίες που αντικατοπτρίζουν τα πάθη της εποχής. Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας θα παραχωρήσει τη θέση του σε νέες αποτυπώσεις κοινωνικής διαμαρτυρίας, σημαίνοντας το τέλος του «υποκειμενικού λυρισμού» που ως τότε κυριαρχούσε στη γελοιογραφία.⁵⁶ Τα ποικίλα στρατιωτικά κινήματα του Μεσοπολέμου, η βενιζελική τετραετία 1928-1932 και τα απόνερα του παγκόσμιου οικονομικού Κραχ θα καταγραφούν στα έντυπα της περιόδου. Ο Μεσοπόλεμος θα μας κληροδοτήσει επίσης άφθονο υλικό γελοιογραφικής κοινωνικής σάτιρας που αποσκοπεί στην ψυχαγωγία και τη χαλάρωση.⁵⁷ Εκείνο το διάστημα μεσουραρούν ταλέντα όπως ο Ηλίας Κουμετάκης, ο Νίκος

⁵³ Ο.π., σ. 208-209.

⁵⁴ Σαπρανίδης, σ. 192-193.

⁵⁵ Ο.π., σ. 194-197.

⁵⁶ Ο.π.

⁵⁷ Σαπρανίδης, ό.π., σ. 363-404.

Καστανάκης, ο Γ. Μαυριλάκος (Noir) και άλλοι, ενώ τα πρώτα του βήματα θα κάνει και ο ήδη γνωστός από την Κωνσταντινούπολη Φωκίων Δημητριάδης.

Η πρωθυπουργοποίηση του Ιωάννη Μεταξά και η μετέπειτα δικτατορία της 4ης Αυγούστου μεγέθυναν την ψαλίδα της λογοκρισίας -η οποία δεν ήταν άγνωστη τα προηγούμενα χρόνια με το πρόσχημα της «κομμουνιστικής απειλής».⁵⁸ Η λογοκρισία του «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού», ωστόσο, δεν υπήρξε απόλυτη, καθώς μέλημα του Μανιαδάκη ήταν να επιτρέψει μια χαραμάδα έκφρασης στους γελοιογράφους, αδυνατώντας να στερήσει τελείως από το κοινό αυτό το δημοφιλές μέσο γέλιου. Το καθεστώς διοργάνωσε σε συνεργασία με τον δήμο Αθηναίων (του τότε υπουργού Διοικήσεως Πρωτεύουσας Κώστα Κοτζιά) εκθέσεις γελοιογραφίας, με επίκεντρο το γελοιογραφικό πορτραίτο, εξασφαλίζοντας ένα μικρό εισόδημα στους καλλιτέχνες.⁵⁹

Η είσοδος της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο έφερε έναν αέρα ελευθερίας στους Έλληνες γελοιογράφους. Η λογοκρισία του Μανιαδάκη που απαγόρευε την «καθ' οιονδήποτε τρόπον προσβολήν αρχηγών μεγάλων δυνάμεων», κατέρρευσε συθέμελα την επαύριον της κήρυξης του πολέμου από την Ιταλία. Ο δικτάτορας Μουσολίνι και ο ιταλικός φασισμός αποτέλεσαν για τους επόμενους έξι μήνες μόνιμους στόχους των γελοιογράφων, οι οποίοι κυριολεκτικά «έβγαλαν το άχτι τους» δημιουργώντας ένα παράλληλο «έπος» της ελληνικής γελοιογραφίας. Διαμέσου της γελοιοποίησης των «κοκορόφτερων» μετά τις πρώτες νίκες του ελληνικού στρατού, τα βέλη στρέφονταν και προς τον εγχώριο φασισμό του Μεταξά. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος του 1940-41 ανέδειξε μια ολόκληρη γενιά γελοιογράφων (όπως οι Μπέζος, Κατσουρός, Παυλίδης, Βλασσόπουλος, Νικολινάκος και Πολενάκης) οι οποίοι στάθηκαν στο ίδιο ύψος με τους μεσοπολεμικούς συναδέλφους τους (Δημητριάδης, Καστανάκης, Παπαγεωργίου, Αντωνιάδης κ.ά.).⁶⁰

Η καλλιτεχνική παραγωγή του ελληνοϊταλικού πολέμου (γελοιογραφίες, προπαγανδιστικά καρτ-ποστάλ, ταχυδρομικά δελτάρια, αφίσες κ.λπ.) ανακόπηκε, όπως είναι φυσικό, με τη γερμανική εισβολή του Απριλίου 1941.

⁵⁸ Ο.π., σ. 441.

⁵⁹ Ο.π., σ. 442.

⁶⁰ Ο.π., σ. 453.

Στη διάρκεια της Κατοχής η γελοιογραφία σίγησε και πλέον οι Έλληνες καλλιτέχνες επιδόθηκαν στην αντίσταση κατά του κατακτητή δημιουργώντας ανυπόγραφα σκίτσα και χαρακτηριστικά έργα που αναπαράγονταν στα παράνομα ατελιέ του αντιστασιακού Τύπου.⁶¹ Το 1946 θα κυκλοφορήσει από τον οίκο Rinehart της Νέας Υόρκης η συλλογή σκίτσων του Φωκίωνα Δημητριάδη από την καθημερινότητα της Κατοχής με τον τίτλο *Shadow Over Athens* (*Σκιά πάνω από την Αθήνα*).

Πριν καν τελειώσει ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, σκίτσα με φιλοσυμμαχικό και αντιαξονικό περιεχόμενο θα συμβαδίσουν με τα δεδομένα που επέφερε η δεκεμβριανή σύγκρουση. Ο ρόλος των Άγγλων στα Δεκεμβριανά, η τιμωρία των δωσιλόγων, η επέλαση του Κόκκινου Στρατού στην Ανατολική Ευρώπη και η εμπλοκή του αμερικανικού παράγοντα στις ελληνικές υποθέσεις είναι ορισμένα από τα θέματα που θα απασχολήσουν τους γελοιογράφους τους μήνες μετά την απελευθέρωση. Ο νέος διχασμός που επισημοποιήθηκε το 1946 με την έναρξη του εμφύλιου πολέμου, θα εμπλέξει την πλειονότητα των γελοιογράφων με τρόπο τέτοιο ώστε να αναδείξει την ασυνέπειά τους, δηλαδή την αδυναμία τους να στρατευτούν συνειδητά με κάποια από τις αντιμαχόμενες πλευρές.⁶²

Τα μεταπολεμικά -και κυρίως μετεμφυλιακά- χρόνια συμπίπτουν με μια νέα άνθηση της ελληνικής πολιτικής γελοιογραφίας. Αν υπάρχουν κάποιοι δημιουργοί των οποίων το έργο διεκδικεί τον χωρισμό των περιόδων της ελληνικής γελοιογραφίας σε πριν και μετά από αυτούς, μια τέτοια διάκριση αξίζει αναμφισβήτητα ο Φωκίων Δημητριάδης. Η πολύπλευρη και πολύχρονη -πάνω από μισό αιώνα- προσφορά του στο πολιτικό σκίτσο μέχρι τη Μεταπολίτευση, είναι αντίστοιχη του Θέμου Άννινου στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Σε όλη την προδικτατορική περίοδο, χαρακτηριστική είναι η παραδοχή πολλών αναγνωστών ότι ανέμεναν τα πρωτοσέλιδα σκίτσα του στις εφημερίδες με τις οποίες συνεργαζόταν, προκειμένου από αυτά να αντιληφθούν τον σφυγμό των γεγονότων και να μπουν στο κλίμα της επικαιρότητας.

⁶¹ Ο.π., σ. 482-486.

⁶² Ο.π., σ. 494-495.

Ο Φωκίων Δημητριάδης ανήκει στη γενιά εκείνη των γελοιογράφων που αναδείχτηκε πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (μαζί με τους Καστανάκη, Κουμετάκη κ.ά.) και η οποία καυχιόταν, σε σχέση με τους μεταπολεμικούς διαδόχους της, για την υπεροχή της στο σχέδιο.⁶³ Όπως έγραψε ο Κυριακίδης για τον μεγάλο γελοιογράφο σε επιμνημόσυνο άρθρο του στο *Βήμα*: «Ο Δημητριάδης δεν έχει όμοιο προηγούμενο στην ελληνική γελοιογραφία όπως δεν έχει και κληρονόμο. Η δύναμη, η χάρη, η καυστική σάτιρα, το χιούμορ, το πνεύμα του όπως μας το προσέφερε εκείνος, απουσιάζουν για την ώρα από την πολιτική και κοινωνική μας ζωή».⁶⁴

Πλάι στον Δημητριάδη, θα σταθούν επάξια, κερδίζοντας τον τίτλο του «κλασικού», σκιτσογράφοι όπως ο Αρχέλαος, ο Βασίλης Χριστοδούλου, ο Κώστας Μητρόπουλος και ο πάντα πρωτοποριακός Μποστ. Δουλειές των σκιτσογράφων αυτών, μαζί με άλλων συναδέλφων τους, θα συναντήσουμε σε όλη την προδικτατορική περίοδο, με την οποία θα μείνουν συνδεδεμένοι στη μνήμη του αναγνωστικού κοινού.

Η επιβολή της Απριλιανής δικτατορίας το 1967 επέφερε την αναστολή αρκετών άρθρων, μεταξύ των οποίων και του άρθρου 14 περί ελευθερίας του Τύπου, γεγονός που είχε καθοριστική επίδραση στις γελοιογραφίες. Τα πρώτα χρόνια η λογοκρισία εξοβέλισε το πολιτικό σκίτσο από τις ολιγάριθμες και ελεγχόμενες εφημερίδες (με επαγγελματίες δημοσιογράφους και στρατιωτικούς να εκτελούν χρέη λογοκριτών). Τα πράγματα άλλαξαν κάπως μετά το 1970 και τη σταδιακή φιλελευθεροποίηση που επιχειρούσε να φέρει το καθεστώς. Ήδη, από το 1971 άρχισαν να απεικονίζονται οι μορφές των Συνταγματαρχών, ενώ η κριτική προς την εξουσία ήταν υπαινικτική.⁶⁵ Ο ρόλος του γελοιογράφου κατά την περίοδο της χούντας μπορεί να χαρακτηριστεί ως «ενεργητικά υπάκουος έως και αδρανής, εφόσον η πραγματική εικόνα της

⁶³ Ο.π., σ. 530.

⁶⁴ Απόσπασμα άρθρου του Κυριακίδη από το *Βήμα* της 21/6/1977 όπως παρατίθεται στον Παπαδανήλ, σ. 107.

⁶⁵ Κολύδας, Γρ., "Η λογοκρισία στη γελοιογραφία της Δικτατορίας (1967-1974)". Σημειώσεις από τη δεύτερη μέρα του συνεδρίου "Λογοκρισίες στην Ελλάδα" που πραγματοποιήθηκε στις 18/12/2015 υπό την αιγίδα του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και του ελληνικού παραρτήματος του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ.

εξουσίας, με την κωμικότητά της, ακύρωνε κάθε άλλη απομυθοποιητική διαδικασία».⁶⁶

Η περίοδος της Μεταπολίτευσης αποτέλεσε μια τομή (και) για τα γελοιογραφικά πράγματα της Ελλάδας. Η προδικτατορική επιθεωρησιακού τύπου γελοιογραφία παραμερίστηκε από μια νέα γενιά ταλαντούχων σκιτσογράφων που μεσουράνησαν καθ' όλο το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα έως και τις αρχές του 21ου. Καλλιτέχνες όπως ο [Γιάννης] Κυρ[ιακόπουλος], ο Σπύρος Ορνεράκης, ο Γιάννης Καλαϊτζής, ο Στάθης [Σταυρόπουλος], ο Βαγγέλης Παυλίδης και άλλοι, αναδείχτηκαν ακριβώς σε εκείνο το κοσμογονικό κλίμα έντονης πολιτικοποίησης που συνόδευσε τη μεταπολιτευτική τομή, συμπορευόμενοι με συναδέλφους τους οι οποίοι είχαν ήδη εξελιχθεί επαγγελματικά (όπως ο Κώστας Μητρόπουλος). Ο εκπατρισμός, λόγω χούντας, πολλών ανερχόμενων σκιτσογράφων, τους έφερε σε επαφή με ρεύματα και «σχολές» μακράν της ελληνικής πραγματικότητας. Επανερχόμενοι κάποιοι εξ αυτών στην Ελλάδα, έφεραν στο δισάκι τους τον ευρωπαϊκό "αέρα" και μια ανανέωση σε ό,τι αφορά τις αντιλήψεις μας για το πολιτικό γελοιογραφικό χιούμορ, με τεράστιες επιρροές από τη γαλλική σκηνή της εποχής μετά τον Μάη του '68. Πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της κατηγορίας σκιτσογράφων είναι ο Γιάννης Ιωάννου, πρωτοπόρος της καθιέρωσης του πολιτικού κόμικ ως νέου γελοιογραφικού είδους.

Έντυπα, που μέχρι σήμερα συνεχίζουν να κυκλοφορούν με πλούσιο γελοιογραφικό υλικό και σατιρικά φωτομοντάζ, όπως το *Ποντίκι*, είχαν ως πρότυπα την μακρά παράδοση του βρετανικού *Punch* και -κυρίως- του παρισινού *Canard Enchaîné*.⁶⁷ Ενώ και η προσπάθεια θεσμοθέτησης στο β' μισό της δεκαετίας του 1970 των ετήσιων Παγκόσμιων Εκθέσεων γελοιογραφίας στην Κηφισιά -μια πρωτοβουλία των γελοιογράφων Ηλία Σκουλά και Κώστα Βλάχου- εντάσσεται στη νέα περίοδο εξωστρέφειας και επικοινωνίας με τον διεθνή περίγυρο.

⁶⁶ Σαπρανίδης, σ. 552.

⁶⁷ Ο.π., σ. 563.

Ένα από τα χαρακτηριστικά των δεκαετιών του 1980 και του 1990 είναι η πληθώρα εκδόσεων γελοιογραφικών συλλογών από τους δημιουργούς τους, στοιχείο που υποδηλώνει την αναβάθμιση των γελοιογραφιών από τη θέση του φτηνού χαρτιού της εφημερίδας στη διαχρονικότητα του δεμένου τόμου που πλέον τοποθετείται στη βιβλιοθήκη. Το τέλος τού 20ού αιώνα θα φέρει ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον (ακαδημαϊκό και όχι μόνον) για την ιστορία της ελληνικής πολιτικής γελοιογραφίας, ενδιαφέρον που θα επιβεβαιωθεί τη με την έκδοση σχετικών μελετών και βιογραφικών λευκωμάτων, τη συχνή διοργάνωση εκθέσεων και την επίσημη πλαίσιωση κάποιων εξ αυτών από το Υπουργείο Πολιτισμού.

Η επόμενη γενιά Ελλήνων γελοιογράφων που αναδείχτηκε μετά το 2000, διαμορφώθηκε σε ένα εντελώς καινούργιο και πρωτόγνωρο πολιτισμικό περιβάλλον, με το διαδίκτυο και τις νέες τεχνολογίες να διαδραματίζουν τον δικό τους ρόλο στην ανάδειξη και διάδοση της δουλειάς τους. Η πολιτική, κοινωνική και οικονομική κρίση η οποία παγιώθηκε τα έτη 2007-2010, σε συνδυασμό με τον διαφαινόμενο αργό θάνατο του έντυπου Τύπου, δημιούργησαν νέα δεδομένα για την πανταχού παρούσα ελληνική γελοιογραφία, τα οποία αναμένεται να αξιολογηθούν με ανάλογο (και ιστοριογραφικό) ενδιαφέρον στο προσεχές μέλλον.

Αν θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε τα διαχρονικά χαρακτηριστικά του χώρου των Ελλήνων γελοιογράφων, αυτά θα ήταν τα εξής: α) πρόκειται για έναν χώρο συντριπτικά «ανδροκρατούμενο», β) ανάμεσα στους γελοιογράφους επικρατεί μια άτυπη και μη προσυνεννοημένη συμφωνία ως προς την στερεοτυπική απεικόνιση συγκεκριμένων χαρακτήρων (π.χ. ο τσολιάς-προσωποποίηση ελληνικού λαού κ.ά., που συναντώνται όμως και σε ξένες γελοιογραφίες), γ) η συνήθης υιοθέτηση εξοικειωτικών ψευδωνύμων που συνήθως προέρχονται από σύντμηση/παραλλαγή του ονόματος ή του επωνύμου του δημιουργού (π.χ. ΤΕΡΖΟ: Ευ. Τερζόπουλος, ΣΟΦΟ: Σοφοκλής Αντωνιάδης, SOLOUP: Αντώνης Νικολόπουλος κ.ο.κ.).⁶⁸

Συμπερασματικά, στην αναδρομή στην ιστορία της ελληνικής γελοιογραφίας που επιχειρήσαμε, η γελοιογραφική περίοδος 1950-1967 (η

⁶⁸ Εισαγ. Χρ. Ζαχόπουλου στο Συλλογικό, *Ελληνική Πολιτική Γελοιογραφία...*, σ. 32-33.

οποία στην πραγματικότητα ξεκινάει από τα χρόνια του Εμφυλίου) αποτελεί μια αυτονομημένη περίοδο άνθησης της γελοιογραφικής τέχνης στην Ελλάδα. Τοποθετούμενη ανάμεσα σε δύο εξίσου ευδιάκριτες περιόδους -ταυτιζόμενες εν πολλοίς και με τις σημαντικές πολιτικές τομές που συντελέσθηκαν στη χώρα-⁶⁹ η προδικτατορική (ή μεταπολεμική ή μετακατοχική-μετεμφυλιακή) περίοδος της ελληνικής γελοιογραφίας ορίζεται από την προσεγμένη επαγγελματικότητα, τη βελτίωση των (παραδοσιακών ακόμα) τεχνικών μέσων, αλλά και την σε κάποιο βαθμό συνέχιση των προπολεμικών χιουμοριστικών μοτίβων.

Ένα αρκετά αντιπροσωπευτικό δείγμα των γελοιογραφιών αυτής της περιόδου πρόκειται να μελετήσουμε στη συνέχεια, αφού εξετάσουμε το προφίλ των σημαντικότερων ελλαδικών εφημερίδων οι οποίες φιλοξένησαν στα φύλλα τους αυτές τις γελοιογραφίες.

5. Το προφίλ των εφημερίδων

Πριν σκιαγραφήσουμε το εκδοτικό και πολιτικοϊδεολογικό προφίλ των εφημερίδων στις οποίες δημοσιεύονταν γελοιογραφίες κατά το διάστημα 1950-1967, και καθώς μέχρι σήμερα ο χώρος της εφημερίδας εξακολουθεί να παραμένει, σε συμβολικό επίπεδο, προνομιακός για την ανάδειξη των πολιτικών γελοιογραφιών -ανεξαρτήτως της εν συνεχεία πολύ ευρύτερης διαδικτυακής τους διάδοσης-, χρήσιμο είναι ένα γενικό σχόλιο για τον ρόλο του έντυπου αυτού μέσου.

Από την πρώτη εμφάνιση της τον 18ο αιώνα, μέχρι τις ημέρες μας, οι ημερήσιες εφημερίδες καταλαμβάνουν περίοπτη θέση ανάμεσα στα ΜΜΕ. Η εποχή της μονοπώλησης της ενημέρωσης από τις εφημερίδες, μοιάζει, ωστόσο, να έχει παρέλθει ανεπιστρεπτί. Χωρίς να έχει απολέσει την επιρροή του στη δημόσια ζωή, ο έντυπος τύπος έχει σε μεγάλο βαθμό εξοβελιστεί από τη σαρωτική δύναμη του διαδικτύου, ενώ ακόμη και η τηλεόραση, συγκριτικά δείχνει σημάδια κόπωσης και παρακμής.

⁶⁹ Η πρώτη τομή είναι ο πόλεμος 1940-41 και η δεύτερη η Μεταπολίτευση του 1974.

Ο ανταγωνισμός της τεχνολογίας απέναντι στα εκάστοτε παραδοσιακά μέσα δεν είναι κάτι καινοφανές: ήδη από το δεύτερο τέταρτο του 20ού αιώνα, στις δυτικές προηγμένες χώρες, σημαντικό μερίδιο στην ενημέρωση των πολιτών κατέχει το ραδιόφωνο, ενώ κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα η έντυπη και η ραδιοφωνική ενημέρωση συνυπάρχουν με την τηλεοπτική.⁷⁰ Η είσοδος της τηλεόρασης δεν αφορά, βεβαίως, τη μετεμφυλιακή Ελλάδα -και σίγουρα όχι το συντριπτικά μεγαλύτερο κομμάτι του πληθυσμού της. Η επικράτησή της, μάλιστα, εντοπίζεται περισσότερο τη δεκαετία του 1980 και, από το 1989, στην εμφάνιση των ιδιωτικών τηλεοπτικών σταθμών.

Συνεπώς, για την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε, οι εφημερίδες αποτελούν την σημαντικότερη πηγή πολιτικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ενημέρωσης των ευρέων μαζών, τον κυριότερο διαμορφωτή της λεγόμενης κοινής γνώμης, με αξιοσημείωτα πιο βαρύνοντα ρόλο στον επηρεασμό των πολιτικών εξελίξεων σε σχέση με σήμερα.⁷¹ Αυτό άλλωστε αποδεικνύει και ο μεγάλος όγκος πωλήσεων των ημερήσιων εφημερίδων, στοιχείο ενδεικτικό για τον καθοριστικό ρόλο του Τύπου σε μια σύγχρονη δημοκρατία. Η δε εικόνα των εφημεριδοπωλών με τις απογευματινές εφημερίδες παραμάσχαλα να αναγγέλλουν μεγαλόφωνα την διάθεσή τους είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με το μεταπολεμικό αστικό τοπίο της Αθήνας.

Οι πολιτικές εφημερίδες των ετών 1950-1967 ανήκουν στη δεύτερη μεγάλη χρονολογική περίοδο του ελληνικού ημερήσιου Τύπου. Η περίοδος αυτή ξεκινάει το 1930 και ολοκληρώνεται το 1990, λαμβάνοντας τα διακριτά χαρακτηριστικά της από την διαρκώς εξελισσόμενη βιομηχανική οργάνωση των ΜΜΕ.⁷² Από ιστορικής σκοπιάς, όμως, το μεγάλο χρονικό ορόσημο είναι το 1945, έτος, ουσιαστικά, επανεκκίνησης του ελληνικού Τύπου σχεδόν από

⁷⁰ Μπασαντής, Διαμ., *Ο ημερήσιος τύπος από τον 18ο στον 20ό αιώνα* (Αθήνα: Οδυσσέας 2002), σ. 14.

⁷¹ Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Μπασαντής: "Η πολιτική υπήρξε από την αρχή βασικό στοιχείο των εφημερίδων. Ο πολιτικός Τύπος στην καθημερινή του εκδοχή συνέβαλε περισσότερο από κάθε άλλη μορφή της έντυπης επικοινωνίας στην ενοποίηση των κοινωνικών τάξεων και στον σχηματισμό της εθνικής ταυτότητας των συγχρόνων κοινωνιών. Ακόμα και ο παραταξιακός πολιτικός Τύπος σε διάφορες εποχές έπαιξε ρόλο στη συγκρότηση των διάφορων κοινωνικών ομάδων ως αναγνωστικού κοινού και με τον τρόπο αυτό συνέβαλε στην οργάνωση της πολιτιστικής κουλτούρας των αντίστοιχων κοινωνιών". (Ο.π., σ. 15)

⁷² Ο.π., σ. 51-52.

το μηδέν.⁷³ Η ανάπτυξη των εφημερίδων κατά την επόμενη δεκαετία θα είναι ραγδαία: εκτός από τη διεύρυνση της θεματολογίας τους, οι εφημερίδες επιτυγχάνουν από τα τέλη της δεκαετίας του '40 την ευρύτερη διάδοσή τους εξαιτίας της βελτίωσης των τεχνικών και οργανωτικών μέσων. Το 1948, για παράδειγμα, ο αθηναϊκός Τύπος εξαπλώνεται στην επαρχία χάρη στη χρήση των αυτοκινήτων, ενώ μέχρι το 1953 έχει δημιουργηθεί στην Αθήνα το *Νέον Πρακτορείον Εφημερίδων και Περιοδικών* και τα πρώτα κιόσκια και περίπτερα με εφημερίδες σε κεντρικά σημεία της πόλης.⁷⁴ Συνέπεια τής μεγάλης βιομηχανικής αναδιοργάνωσης του αθηναϊκού Τύπου υπήρξε το 1954 η αναδιάρθρωση του *Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων-ΑΠΕ* (ιδρ. το 1905).

Για λόγους που σχετίζονται, λοιπόν, με την ογκώδη εσωτερική μετανάστευση προς την Αθήνα και την καθυστέρηση της πολιτικής εξομάλυνσης λόγω των συνεπειών τού Εμφυλίου στην επαρχία, ο αθηναϊκός Τύπος επρόκειτο να αναδειχθεί σε κυρίαρχο μέσο εθνικής εμβέλειας. Κατά το β' μισό της δεκαετίας του '50 η κυριαρχία αυτή θα παγιωθεί, ενώ η αύξηση των πωλήσεων το 1960 θα αγγίξει πανελλαδικά τα 400.000 φύλλα και το 1967 τα 700.000. Πρόκειται για μια αύξηση της τάξης του 175%.⁷⁵

Η αναβάθμιση του πολιτικού ενδιαφέροντος της πρωτεύουσας κατά τα παραγμένα χρόνια 1963-1967 έπαιξε επίσης τον καθοριστικό της ρόλο στην παντοκρατορία του αθηναϊκού Τύπου σε ολόκληρη τη χώρα.⁷⁶ Τα γεγονότα που συνέβαιναν στην Αθήνα είχαν επίδραση σε κάθε γωνιά της Ελλάδας, συνεπώς δεν θα ήταν υπερβολικός ο ισχυρισμός ότι ο αθηναϊκός Τύπος διαμόρφωνε τις κυρίαρχες πολιτικές αντιλήψεις και χάρασσε την κεντρική πολιτική γραμμή.

⁷³ Κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής, οι επίσημες και εγκεκριμένες αθηναϊκές εφημερίδες ήταν, μεταξύ άλλων, η *Ακρόπολις*, το *Ελεύθερον Βήμα*, η *Καθημερινή*, τα *Αθηναϊκά Νέα*, η *Βραδυνή* και το *Έθνος*. Η απελευθέρωση της Αθήνας, τον Οκτώβριο του 1944, σηματοδότησε το κλείσιμο των παραπάνω εφημερίδων, προφανώς λόγω της γενικευμένης δυσπιστίας απέναντί τους για τον ρόλο τους επί Κατοχής ως φερεφώνων της εχθρικής ναζιστικής προπαγάνδας. Η έκρηξη της μάχης της Αθήνας στις 3 Δεκεμβρίου 1944 διέκοψε την κυκλοφορία των νέων εφημερίδων που είχε ξεκινήσει αμέσως μετά την απελευθέρωση. Η επανέκδοσή τους επανήλθε σταδιακά μετά το πέρας των εχθροπραξιών, τον Ιανουάριο του 1945, ορισμένες διατηρώντας τον ιστορικό τους τίτλο (π.χ. *Ακρόπολις*), άλλες παραλλάσσοντάς τον ελαφρώς (π.χ. το *Ελεύθερον Βήμα* έγινε *Το Βήμα*, τα *Αθηναϊκά Νέα* έγιναν *Τα Νέα*). (Ο.π., σ. 80-82)

⁷⁴ Ο.π., σ. 86.

⁷⁵ Ο.π., σ. 92-93, 98.

⁷⁶ Ο.π., σ. 98.

Από το σύνολο των έντυπων μέσων που φιλοξένησαν συστηματικά γελοιογραφίες την περίοδο 1950-1967, η έρευνα εστιάστηκε σε 8 εφημερίδες (εκ των οποίων 7 αθηναϊκές: *Αθηναϊκή*, *Αυγή*, *Βραδυνή*, *Το Έθνος*, *Ελευθερία*, *Ελεύθερος Τύπος*, *Τα Νέα* και μία θεσσαλονικιώτικη: *Μακεδονία*) και ένα περιοδικό (επίσης αθηναϊκό: *Ο Ταχυδρόμος*). Ας εξετάσουμε πιο αναλυτικά το προφίλ τους.

ΑΘΗΝΑΪΚΗ

Η εφημερίδα *Αθηναϊκή* ιδρύθηκε το 1950 από τον Ιωάννη Παπαγεωργίου και υπήρξε μια από τις απογευματινές εφημερίδες της προδικτατορικής περιόδου (μαζί με την *Απογευματινή*, τη *Βραδυνή*, το *Έθνος* και την *Εστία*) με ευρεία κυκλοφορία. Πολιτικά τοποθετούνταν στον χώρο του Κέντρου εκφράζοντας την τάση του Γεώργιου Παπανδρέου προς το πιο λαϊκιστικό, συγκριτικά με άλλες κεντρικές εφημερίδες. Η εφημερίδα έκλεισε με την επιβολή της χούντας το 1967, για να ξανανοίξει στη Μεταπολίτευση.

Με την *Αθηναϊκή* συνεργάστηκαν στο μεγαλύτερο διάστημα της προδικτατορικής περιόδου δύο από τους σημαντικότερους Έλληνες γελοιογράφους: ο Αρχέλαος και ο Βασίλης Χριστοδούλου. Η πολυετής επαγγελματική σύμπλευση των δύο καλλιτεχνών απέφερε εξαιρετικούς καρπούς, εκτοξεύοντας τη δημοφιλία τους στο αναγνωστικό κοινό ανεξαρτήτως παρατάξεως.

Η ΑΥΓΗ⁷⁷

Η έκδοση της *Αυγής* ξεκίνησε στις 24 Αυγούστου 1952 με πρώτο διευθυντή της τον Βασίλη Ευφραιμίδα (τη διεύθυνση ανέλαβε από τις 23/12/1956 ο

⁷⁷ *Η Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, επιμ.: Δρούλια Λουκία, Κουτσοπάναγου Γιούλα, (Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / 103, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008), τόμος πρώτος, λήμμα "Η Αυγή", σ. 319-322.

Μανώλης Γλέζος, από τις 30/7/1960 ο Λεωνίδας Κύρκος, από τις 6/11/1962 ο Πότης Παρασκευόπουλος και από τις 23/3/1967 ξανά ο Μανώλης Γλέζος).

Η Αυγή υπήρξε ο καρπός της τρίτης απόπειρας -μετά τις εφημερίδες *Ο Δημοκρατικός* και *Η Δημοκρατική*- για την έκδοση νόμιμου αριστερού φύλλου μετά τον Εμφύλιο. Δεδομένου ότι εκπροσωπούσε την ηττημένη Αριστερά, επρόκειτο για ένα ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα με μεγάλο ρίσκο όσον αφορά την εκδοτική του βιωσιμότητα. Η επίτευξη πανελλαδικής κυκλοφορίας, όμως, συνδέεται με τη «διεύρυνση του δημόσιου πολιτικού διαλόγου»⁷⁸ και την εδραίωση του αθηναϊκού Τύπου για την οποία έγινε λόγος παραπάνω. Υπερασπίστηκε όλες τις επιλογές, τις συμμαχίες και τις αντιπολιτευτικές πρακτικές της ΕΔΑ στην ελληνική πολιτική σκηνή, ακολουθώντας τη γραμμή της σε ζητήματα όπως το Κυπριακό, η πολιτική αμνηστία και η συνταγματική νομιμότητα, ενώ στα διεθνή τοποθετήθηκε ξεκάθαρα σε θέματα όπως τα φιλειρηνιστικά και τα αντι-αποικιοκρατικά κινήματα, ο πυρηνικός αφοπλισμός και η Κίνηση των Αδεσμεύτων. Επίσης παρακολούθησε στενά τις εξελίξεις στην ΕΣΣΔ, αν και ορισμένες φορές με αμηχανία.

Η κυκλοφορία της *Αυγής* διακόπηκε την 21η Απριλίου 1967. Στη διάρκεια της δικτατορίας, από τον Δεκέμβριο του 1967 μέχρι τον Νοέμβριο του 1971, κυκλοφόρησε παράνομα 45 φύλλα ως «όργανο της Αριστεράς». Επανεκδόθηκε νόμιμα στις 4 Αυγούστου 1974 συνδεδεμένη με το ΚΚΕ Εσωτερικού και συνεχίζει μέχρι σήμερα την κυκλοφορία της. Λειτουργήσε ανά την εκάστοτε χρονική περίοδο ως κομματικό όργανο (της ΕΔΑ από το 1952 έως το 1967 με όλη την ιδιότυπη σχέση της με το Πολιτικό Γραφείο του ΚΚΕ στο εξωτερικό, του ΚΚΕ Εσωτερικού από το 1974 και στη συνέχεια της ΕΑΡ, του ΣΥΝ και του ΣΥΡΙΖΑ) διατηρώντας, ωστόσο, έναν πλουραλιστικό χαρακτήρα που εκτείνεται από την ανανεωτική και ριζοσπαστική Αριστερά, μέχρι τον χώρο της Κεντροαριστεράς.

Η εφημερίδα της Αριστεράς συνεργάστηκε κατά διαστήματα με διάφορους σκιτσογράφους, όπως ο Μίνως Αργυράκης και ο Νίκος Καστανάκης, ενώ εμβληματική παραμένει η εβδομαδιαία (κυριακάτικη) δημοσίευση σκίτσων του Μποστ μεταξύ των ετών 1963-1966. Η συνεργασία

⁷⁸ Μπασαντής, Διαμ., *Ο ημερήσιος τύπος...*, σ. 92.

με τον Μποστ ήταν και η πιο μακρόπνοη, καθώς η εμφάνιση γελοιογραφιών από τους προαναφερθέντες δημιουργούς έχει περιστασιακό και αραιό χαρακτήρα με αποτέλεσμα, ιδίως τη δεκαετία του '50, να παρουσιάζονται γελοιογραφικά κενά από μερικούς μήνες έως και 2 χρόνια. Στην *Αυγή*, επίσης, τα πρώτα χρόνια κυκλοφορίας της, δημοσιεύονται σκίτσα ανυπόγραφα ή ψευδώνυμα (π.χ. «Αθηναίος»), γεγονός που εικάζω ότι έχει να κάνει με τον φόβο των πολιτικών διώξεων.

Η ΒΡΑΔΥΝΗ⁷⁹

Η *Βραδυνή* κυκλοφόρησε πρώτη φορά στις 18/11/1923 -ως δημοσιογραφικό όργανο του Εκδοτικού Συνεταιρισμού Συντακτών- με ιδιοκτήτη της τον Δ. Α. Αραβαντινό και διευθυντή τον Ε. Ν. Τζελέπη.⁸⁰ Ο πολιτικός της προσανατολισμός υπήρξε διαχρονικά συντηρητικός, εκφράζοντας ένα μεγάλο κομμάτι του χώρου της αυτοαποκαλούμενης λαϊκής Δεξιάς. Στον Μεσοπόλεμο ανέπτυξε σχέσεις με το Λαϊκό Κόμμα, προέβαλλε τη δράση της αντισημιτικής οργάνωσης ΕΕΕ και από το 1932 εξέφρασε έντονες αντιβενιζελικές, αντικομμουνιστικές, εθνικιστικές και φιλοβασιλικές θέσεις. Στη μετεμφυλιακή περίοδο στήριξε εκ νέου το Λαϊκό Κόμμα, αλλά στην εκλογική αναμέτρηση του Σεπτεμβρίου 1951, μετά την πρωτιά του Ελληνικού Συναγερμού, διαπίστωσε την παρακμή της πολιτικής του επιρροής στον εθνικόφρονα κόσμο. Στη συνέχεια στήριξε ανοιχτά την ΕΡΕ και τον Κ. Καραμανλή.

Η *Βραδυνή* παρέμεινε σκληρά αντικομμουνιστική σε όλη την ψυχροπολεμική εποχή. Η επιβολή της δικτατορίας της 21ης Απριλίου 1967 έγινε θερμά δεκτή από την εφημερίδα, χωρίς να απουσιάζουν ωστόσο δείγματα κριτικής. Το καθεστώς Ιωαννίδη, το οποίο και ανέστειλε την κυκλοφορία της από τον Δεκέμβριο του 1973 μέχρι τη Μεταπολίτευση.⁸¹

Στα μεταπολεμικά χρόνια, γελοιογράφος της *Βραδυνής* ήταν ο Παύλος Παυλίδης, ενώ ήδη το 1954 δημοσιεύτηκαν πρώιμα σκίτσογραφικά δείγματα του Κώστα Μητρόπουλου. Την εμφάνισή του θα κάνει αργότερα, μετά τη

⁷⁹ *Η Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου...*, τόμος πρώτος, λήμμα: "Η Βραδυνή", σ. 393-395.

⁸⁰ Μπασαντής, Διαμ., *Ο ημερήσιος τύπος...*, σ. 75.

⁸¹ *Ο.π.*, σ. 78.

θητεία του στην *Αθηναϊκή*, ο Βασίλης Χριστοδούλου, ο οποίος εργάστηκε στην εφημερίδα για 22 συνολικά έτη.

ΤΟ ΕΘΝΟΣ⁸²

Η εφημερίδα *Το Έθνος* κυκλοφόρησε το πρώτο της φύλλο στις 26/10/1913. Ιδρυτής της ήταν ο Σπύρος Νικολόπουλος, με φιλοδοξία να την καταστήσει «την κατ' εξοχήν αθηναϊκή εφημερίδα». Μετά τον θάνατο του Νικολόπουλου το 1938, η ιδιοκτησία πέρασε στη μητέρα του Μαριάνθη και στον -έφηβο ακόμη- ανιψιό του Κώστα, καθώς και στους Δέσπω Κυριαζή (αδελφή του αποθανόντος και μητέρα του Κώστα) και Αχιλλέα Κυριαζή.⁸³

Λόγω του φιλελεύθερου πολιτικού του στίγματος, το *Έθνος* δεν έμεινε ανεπηρέαστο από τη δίνη των εκάστοτε πολιτικών εξελίξεων, καθώς σε διάστημα 57 ετών (από το 1913 μέχρι το 1970) αναγκάστηκε να διακόψει την έκδοσή του τέσσερις φορές: το 1916 λόγω του Διχασμού, το 1935 μετά την αποτυχία του αντιβασιλικού κινήματος, το 1941 με την είσοδο των Γερμανών και το 1970 κατόπιν καταδίκης των ιδιοκτητών του από το χουντικό Στρατοδικείο Αθηνών.⁸⁴ Κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, η εφημερίδα τοποθετείτο ιδεολογικά στον προοδευτικό χώρο⁸⁵ συντασσόμενη, αν και χωρίς παραταξιακά χαρακτηριστικά, στον υπό διαμόρφωση χώρο του Κέντρου. Την ίδια εποχή, αποφασιστικής σημασίας στην αναβάθμιση της εφημερίδας υπήρξε η συμβολή του δημοσιογράφου Γιάννη Καψή, ο οποίος μεταξύ 1958 και 1970 ανέλαβε την αρχισυνταξία της.

Βασικός γελοιογράφος του *Έθνους* υπήρξε ο Α. Θεοφιλόπουλος (ΑΘΕΟΦ), τα πολιτικά σκίτσα του οποίου δημοσιεύονταν καθημερινά σε μικρό μέγεθος στο κάτω μέρος των πρωτοσέλιδων.

⁸² *Η Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου...*, τόμος δεύτερος, λήμμα: "Έθνος", σ. 58-59 και Παράκης, Τ., *Εφημερίδες και δημοσιογράφοι. Η "μικρή ιστορία" των εφημερίδων της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης, της Λευκωσίας*, (Αθήνα: Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη 1993), σ. 85.

⁸³ Παράκης, *Εφημερίδες και δημοσιογράφοι...*, σ. 88

⁸⁴ *Ο.π.*, σ. 87.

⁸⁵ *Ο.π.*, σ. 99.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ⁸⁶

Η *Ελευθερία* ξεκίνησε να κυκλοφορεί παράνομα στην Αθήνα κατά τις τελευταίες εβδομάδες της Κατοχής (από τις 25/8/1944) ως ημιεπίσημο όργανο της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης με πρώτο εκδότη και διευθυντή της τον Πάνο Κόκκα. Μετά την Απελευθέρωση συνέχισε να κυκλοφορεί ανελλιπώς μέχρι και το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967.

Ανταποκρινόμενη στους πολιτικούς προβληματισμούς μιας ομάδας προερχόμενης από τον μη-ΕΑΜικό αντιστασιακό χώρο, υπήρξε εξ αρχής προσανατολισμένη στην υποστήριξη του όρου "Κέντρο" (όρος που άλλωστε οφείλει την καθιέρωσή του στην αρθρογραφία της εν λόγω εφημερίδας), ο οποίος αντιπαράτιθετο προς τα "άκρα" που ενεπλάκησαν στον Εμφύλιο αρχής γενομένης από τα Δεκεμβριανά. Διατήρησε σταθερά τον κεντρώο της προσανατολισμό, έως και το 1965, οπότε και υπέστη μεγάλη καθίζηση στην κυκλοφορία της εξαιτίας της υποστήριξης του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη και της εν συνεχεία ταύτισής της με τις κυβερνήσεις των "αποστατών".

Γελοιογραφικός συνεργάτης της *Ελευθερίας* υπήρξε από το 1960 έως το 1963 ο Μποστ.

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ⁸⁷

Η κυκλοφορία του *Ελεύθερου Τύπου* από την ίδρυσή του μέχρι σήμερα, έχει διέλθει από διάφορες περιπέτειες και δεν ήταν ούτε συνεχής, ούτε πολιτικά σταθερή. Η έκδοσή του ξεκίνησε στις 14 Αυγούστου 1916 από τον Ανδρέα Καβαφάκη (ο οποίος δολοφονήθηκε το 1922 λόγω των πολιτικών παθών της εποχής) και τερματίστηκε τον Μάιο του 1927.

Την περίοδο που μας ενδιαφέρει, ο *Ελεύθερος Τύπος* επανεκδόθηκε από τον γιο του ιδρυτή Χρήστο Καβαφάκη και τον Κίτσο Τεγόπουλο, για μόλις τρεις μήνες (από τις 7 Οκτωβρίου 1963 μέχρι τις 13 Ιανουαρίου 1964), ως ημερήσια απογευματινή εφημερίδα. Ο προσανατολισμός της εφημερίδας κατά

⁸⁶ *Η Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου...*, τόμος δεύτερος, λήμμα: "Ελευθερία", σ. 95-97.

⁸⁷ *Η Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου...*, τόμος δεύτερος, λήμμα: "Ελεύθερος Τύπος", σ. 120-121.

τη βραχύβια εκείνη κυκλοφορία της ήταν σαφώς αριστερός και υπέρ της ΕΔΑ, σε αντίθεση με την κεντροδεξιά φυσιογνωμία με την οποία τη γνωρίσαμε από την τρίτη επανέκδοσή της και μετά (1983-2009), όταν την έκδοσή της ανέλαβε ο Άρης Βουδούρης.

Κατά την τρίμηνη κυκλοφορία της, η εφημερίδα δημοσίευε σκίτσα των Παύλου Παυλίδη και Κώστα Τσέλιου.

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ⁸⁸

Η *Μακεδονία*, η «πρώτη πρωινή εφημερίς εν Θεσσαλονίκη», όπως αναφέρει η προμετωπίδα της, αποτελεί πράγματι την αρχαιότερη πολιτική εφημερίδα της βόρειας Ελλάδας που κυκλοφορεί μέχρι σήμερα. Ξεκίνησε να εκδίδεται στις 10 Ιουλίου 1911, έναν περίπου χρόνο πριν από την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τα ελληνικά στρατεύματα κατά τον Α' Βαλκανικό πόλεμο. Εκδότης και διευθυντής της ήταν ο Κωνσταντίνος Βελλίδης μέχρι τον θάνατό του, το 1930, οπότε και ανέλαβε ο αδελφός του Γεώργιος και από το 1937 ο ανιψιός του Ιωάννης Βελλίδης, μέχρι το 1978.

Η γραμμή της εφημερίδας, τα πρώτα χρόνια μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος, ήταν ανεξάρτητη. Από το 1915, όμως, μετά την έκρηξη του Εθνικού Διχασμού, τάχθηκε υπέρ του Ελευθέριου Βενιζέλου. Το φιλελεύθερο αυτό προφίλ θα την ακολουθούσε για πολλές δεκαετίες: μετά τον θάνατο του Βενιζέλου, η *Μακεδονία* στήριξε ανοιχτά, ως έναν από τους διαδόχους του, τον Γεώργιο Παπανδρέου, φίλο της οικογένειας Βελλίδη. Επί δικτατορίας Μεταξά βρέθηκε στον ασφυκτικό κλοιό της λογοκρισίας, κλείνοντας δύο φορές, ενώ η είσοδος των Γερμανών στη Θεσσαλονίκη, τον Απρίλιο του 1941, συνοδεύτηκε από τη λεηλασία και το κλείσιμο των γραφείων της. Άρχισε να επανεκδίδεται μετά την απελευθέρωση. Στα μετεμφυλιακά χρόνια, η εφημερίδα συνέχισε να στηρίζει τον Γεώργιο Παπανδρέου, υιοθετώντας μια σαφώς αντιδεξιά και αντικαραμανλική στάση.

⁸⁸ *Η Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου...*, τόμος τρίτος, λήμμα: "Μακεδονία", σ. 88-91 και Ψαράκης, *Εφημερίδες και δημοσιογράφοι...*, σ. 271-279.

Σταθερός συνεργάτης του καθημερινού φύλλου της *Μακεδονίας* επί πολλά χρόνια υπήρξε ο γελοιογράφος Φωκίων Δημητριάδης.

ΤΑ ΝΕΑ⁸⁹

Έχοντας διαγράψει τη δική της μακρά πορεία στην δημοσιογραφική αλλά και πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, η εφημερίδα *Τα Νέα* αποτελεί τη ναυαρχίδα του ΔΟΛ, μαζί με την ομοειδή της εφημερίδα *Το Βήμα*. Ο αρχικός τίτλος της εφημερίδας, με τον οποίο πρωτοκυκλοφόρησε στις 28 Μαΐου 1931, ήταν *Αθηναϊκά Νέα*, για να μετονομαστεί από το 1945 σε σκέτο *Τα Νέα*. Ιδρυτής της ήταν ο Δημήτριος Λαμπράκης, ο οποίος τη διηύθυνε μέχρι τον θάνατό του το 1957, οπότε και την διεύθυνση του εκδοτικού συγκροτήματος ανέλαβε ο γιος του Χρήστος Λαμπράκης.⁹⁰ Πολιτικά, και σε αντίθεση με το μετριοπαθές *Βήμα*, η εφημερίδα κινήθηκε σε μάλλον κεντρώα κατεύθυνση, «λοξοκοιτώντας» προς τα αριστερά. Αποτέλεσμα τούτου, σύμφωνα με τον δημοσιογράφο Χρήστο Πασαλάρη, ήταν να εκτοξεύσει την κυκλοφορία του βρίσκοντας μεγάλη ανταπόκριση, ως αναγνωστική διέξοδος, στον πολυπληθή «εαμικό κόσμο».⁹¹

Όπως θυμούνται χαρακτηριστικά πολλοί αναγνώστες της εποχής εκείνης, η επιρροή και η εγκυρότητα του Φωκίωνα Δημητριάδη ήταν τέτοια, ώστε μια ματιά στο σκίτσο του στο εξώφυλλο της εφημερίδας ήταν αρκετή για να αφουγκραστούν την πολιτική επικαιρότητα και το πολιτικό στίγμα της ημέρας.⁹²

⁸⁹ *Η Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου...*, τόμος τρίτος, λήμμα: "Τα Νέα", σ. 230-231 και Ψαράκης, *Εφημερίδες και δημοσιογράφοι...*, σ. 180-201.

⁹⁰ Ψαράκης, σ. 190

⁹¹ Κατά τον ίδιο, αυτή η "καλπάζουσα, αριστερόστροφη, αντιαποικιοκρατική" πορεία των Νέων ήταν που τη διέκρινε από το Βήμα, προκαλώντας ωστόσο προβλήματα στις σχέσεις του εκδότη της "με το σύστημα, εγχώριο και ξένο" (συνέντευξη Χ.Π. στον Τάκη Δ. Ψαράκη, στο *Εφημερίδες και δημοσιογράφοι...*, σ. 189.

⁹² *Ο.π.*, σ. 191.

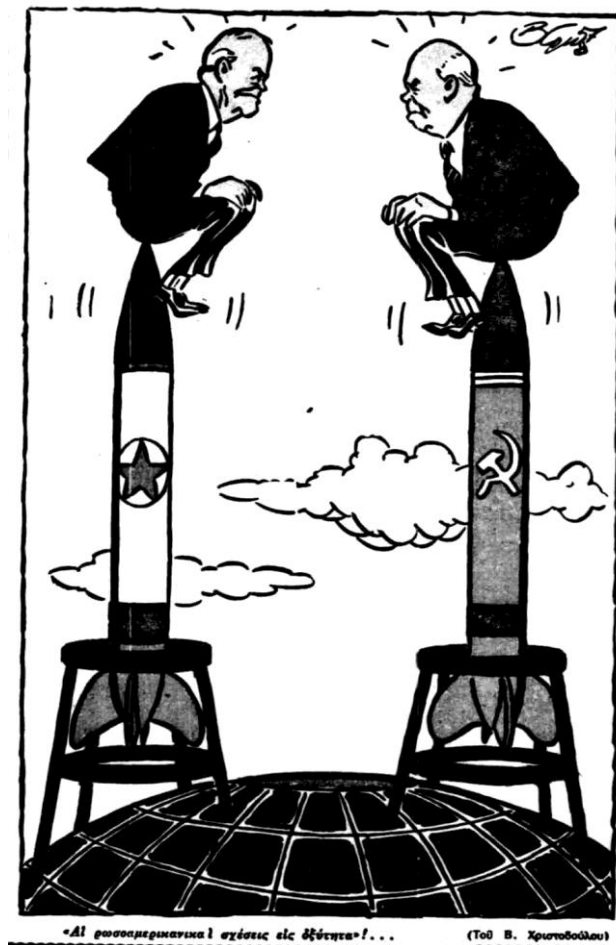
ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ⁹³

Ο *Ταχυδρόμος*, περιοδικό ποικίλης ύλης, ξεκίνησε να εκδίδεται σε εβδομαδιαία βάση το 1954 από τον ΔΟΛ. Αυτοπροσδιοριζόταν ως *εβδομαδιαία πολιτική, οικονομική, φιλολογική, εγκυκλοπαιδική εφημερίς*. Σύμφωνα με την ιδρυτική του διακήρυξη, το περιοδικό στόχευε στην «ελάττωση της πνευματικής απόστασης που χώριζε τα διάφορα κοινωνικά στρώματα» λόγω του υψηλού τότε ποσοστού αναλφαβητισμού. Μέσα από τις σελίδες του, ο Ταχυδρόμος ανέδειξε με τρόπο τολμηρό τα εγχώρια και τα διεθνή θέματα επικαιρότητας, αλλά και θέματα καλλιτεχνικής ζωής, μόδας και τεχνολογίας.

Στην προδικτατορική περίοδο φιλοξένησε στις σελίδες του ορισμένους από τους πιο επιφανείς Έλληνες σκιτσογράφους (μεταξύ των οποίων τον Φ. Δημητριάδη, τον Μποστ και τον Κώστα Μητρόπουλο). Το περιοδικό κυκλοφορούσε λογοκριμένο στην περίοδο της χούντας, ανέστειλε την κυκλοφορία του το 1993 και επανήλθε από το 2000 μέχρι σήμερα ως ένθετο της εφημερίδας *Τα Νέα Σαββατοκύριακο*.

⁹³ *Η Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου...*, τόμος τέταρτος, λήμμα: "Ταχυδρόμος", σ. 175-176.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Ιστοριογραφική ανάλυση υλικού

1. Ορισμός του Ψυχρού Πολέμου

Στο δεύτερο μέρος της μελέτης, θα παρακολουθήσουμε τα σημαντικότερα γεγονότα του Ψυχρού Πολέμου κατά την περίοδο 1950-1967 όπως αποτυπώθηκαν με την πένα των Ελλήνων γελοιογράφων. Όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή, η αφήγηση δεν ακολουθεί κάποια χρονική ακολουθία. Λόγω της διαστρωμάτωσης της περιόδου, η δομή της αφήγησης είναι θεματική. Το ίδιο το γελοιογραφικό υλικό ορίζει τα κριτήρια βάσει των οποίων τα γεγονότα ομαδοποιούνται. Οι θεματικές ενότητες που πρόκειται να αναπτυχθούν, ουσιαστικά προσεγγίζουν την ίδια χρονική περίοδο από διαφορετικές σκοπίες. Αυτό δεν σημαίνει φυσικά ότι οι περιγραφές των γεγονότων τής μιας θεματικής ενότητας είναι ασύνδετες με τις περιγραφές των γεγονότων μιας άλλης' απεναντίας, οι ενότητες συνδέονται απόλυτα μεταξύ τους, αλληλεπικαλύπτονται και συνιστούν ένα όλον -μια ευρύτερη παρατήρηση του ίδιου αντικειμένου από διαφορετικές οπτικές γωνίες.

Προτού περάσουμε, όμως, στην αναλυτική παράθεση τού γελοιογραφικού υλικού, απαραίτητη κρίνεται η ένταξή του στο προς εξέταση ιστορικό πλαίσιο, καθώς και η διεξοδική επεξήγηση κάποιων όρων που θα προοικονομήσουν τη ροή της αφήγησης.

Με τον όρο *Ψυχρός Πόλεμος* αναφερόμαστε στη μακρόχρονη περίοδο που ακολουθεί τη λήξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και εκτείνεται στο μεγαλύτερο μέρος του δεύτερου μισού τού 20ού αιώνα. Ο γενικά αποδεκτός αυτός όρος παραπέμπει στον πολυεπίπεδο ανταγωνισμό ανάμεσα σε δύο κύριους συνασπισμούς δυνάμεων που καθόρισε για τέσσερις περίπου δεκαετίες την παγκόσμια σκηνή και εμπέδωσε τη μετάβαση από την -επί πέντε αιώνες- ευρωπαϊκή μονοπώληση της διεθνούς ισχύος, στην εποχή του διπολισμού.

Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1940 δυο ανερχόμενες εξωευρωπαϊκές δυνάμεις, οι ΗΠΑ και η ΕΣΣΔ, τίθενται επικεφαλής δυο αντίστοιχων μπλοκ χωρών, του δυτικού και του ανατολικού. Πλέον δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για αμιγώς «ευρωπαϊκή ιστορία». Η ιστορική εξέλιξη στο β' μισό του 20ού αιώνα μετατοπίζεται και εκτός της Γηραιάς Ηπείρου. Συνεπώς η περίοδος του Ψυχρού Πολέμου είναι ακατανόητη αν δεν παρακολουθηθεί στις

διεθνείς της διαστάσεις. Πράγματι, κανένα γεγονός από το 1945 και μετά δεν είναι δυνατόν να εξετάζεται αποκομμένο από το διεθνές του περιβάλλον: η ίδια η εξέλιξη τού προηγηθέντος Β' Παγκόσμιου Πολέμου, ο οποίος -αν και με επίκεντρο την Ευρώπη- επεκτάθηκε σε κάθε κατοικημένη ήπειρο του πλανήτη, υπήρξε το προανάκρουσμα του τέλους της ευρωπαϊκής αποκλειστικότητας στην παγκόσμια ηγεμονία. Τεράστιες περιοχές του πλανήτη που μέχρι πρότινος ήταν γνωστές ως εκτάσεις της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας, κερδίζουν μέσα σε λίγα χρόνια την ανεξαρτησία τους. Νέοι λαοί και πολιτισμοί «εισβάλλουν» στο ιστορικό προσκήνιο, ενώ οι παλιές ευρωπαϊκές μητροπόλεις χάνουν ολοένα και περισσότερο τον παγκόσμιο έλεγχο. Ταυτόχρονα, κατά τον Ψυχρό Πόλεμο, η Ιστορία μετατοπίζεται και έξω από τη γήινη ατμόσφαιρα, καθώς η ανθρωπότητα στέλνει τους πρώτους εκπροσώπους της στο Διάστημα.

Οι διαφορές που χωρίζουν τους δύο συνασπισμούς είναι αβυσσαλέες και εκτείνονται σε μια σειρά από επίπεδα: ιδεολογικό, γεωπολιτικό, στρατιωτικό, οικονομικό. Οι διαφορές αυτές, αν και ορατές, στην αρχή ήταν παραμερισμένες: οι προτεραιότητες που έθετε ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος υπαγόρευαν την άρρηκτη στρατιωτική σύμπραξη των Συμμάχων με τους Σοβιετικούς μέχρι την οριστική κατατρόπωση των χωρών του Άξονα και τη διευθέτηση του μεταπολεμικού κόσμου. Όμως η ίδια η πολιτική πραγματικότητα των μη συγκλινόντων χαρακτηριστικών και των ολότελα διαφορετικών κοσμοθεωριών που διαπερνούσαν τα καθεστώτα (ΗΠΑ: δημοκρατικό προεδρικό καθεστώς με καπιταλιστική οργάνωση της οικονομίας, ΕΣΣΔ: αυταρχικός μονοκομματικός κρατισμός με προμετωπίδα τον μαρξισμό-λενινισμό), ήταν εκείνη που χάραξε από πολύ νωρίς την κόκκινη διαχωριστική γραμμή. Εκτός αυτού, η αντιπαράθεση επωάστηκε στην αμοιβαία καχυποψία μεταξύ των αντιπάλων, καθώς και στην απουσία αλληλοκατανόησης.⁹⁴

Ωστόσο, βασικό χαρακτηριστικό της αντιπαράθεσης σε όλες τις διακυμάνσεις της είναι ότι, εξαιτίας της πυρηνικής ισορροπίας τρόμου, ποτέ δεν έλαβε τον χαρακτήρα απευθείας ένοπλης σύγκρουσης -εξ ου και η χρήση

⁹⁴ Χατζηβασιλείου, Ευ., *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου* (Αθήνα: Πατάκης 2006), σ. 35-39.

του όρου "ψυχρός"- μολονότι κάτι τέτοιο, ορισμένες φορές, αποσοβήθηκε κυριολεκτικά την τελευταία στιγμή. Επίσης, με ευθύνη και εμπλοκή των δύο δυνάμεων, περιφερειακές συρράξεις έλαβαν χώρα σε διάφορες περιοχές του πλανήτη (π.χ. Κορέα, Βιετνάμ, Αφγανιστάν κ.ά.). Κατά τη διάρκεια της ψυχροπολεμικής περιόδου, όμως, συντελούνται και κάποιες διεργασίες που σχετίζονται άμεσα με τις συνέπειες των δύο μεγάλων πολέμων. Η αποαποικιοποίηση και η άνοδος του Τρίτου Κόσμου, καθώς και η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, συμπλέκονται με την αναδίπλωση της Γηραιάς Ηπείρου στα κέντρα ισχύος της.⁹⁵

Αν και μεταξύ των ιστορικών δεν υπάρχει πλήρης συμφωνία για την ακριβή χρονική οριοθέτηση του Ψυχρού Πολέμου, γεγονός είναι ότι, βάσει συγκεκριμένων γεγονότων και με ελάχιστες αποκλίσεις, η έναρξή του εντοπίζεται ανάμεσα στα έτη 1945-1947 (από το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου σε Ευρώπη και Άπω Ανατολή μέχρι την έριδα για τη διαχείριση του Βερολίνου) και η λήξη του στα 1989-1991 (από την πτώση του Τείχους μέχρι την τυπική υποστολή της σοβιετικής σημαίας από το Κρεμλίνο).

Η ύπαρξη ογκώδους (και διαρκώς διογκούμενης) διεθνούς βιβλιογραφίας και αρθρογραφίας γύρω από ζητήματα και πτυχές του Ψυχρού Πολέμου, καταδεικνύει το παγκόσμιο ενδιαφέρον που αμείωτα καλλιεργείται για το ταραγμένο αυτό κεφάλαιο τού «σύντομου 20ού αιώνα». Όπως εύστοχα έχει διατυπωθεί, το ενδιαφέρον αυτό δεν αφορά τόσο τη γνώση του παρελθόντος, όσο την κατανόηση του παρόντος, καθώς χωρίς τη διεξοδική ανάλυση της 40ετούς αυτής περιόδου, είναι ανέφικτη η πλήρης ερμηνεία των σημερινών πολιτικοοικονομικών και γεωστρατηγικών δεδομένων που ανέκυψαν στο μεταψυχροπολεμικό σκηνικό.⁹⁶

⁹⁵ Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή...*, σ. 337.

⁹⁶ Βαληνάκης, Γ. Γ. - Μπότσιου, Κ. Ε., *Διεθνείς σχέσεις και στρατηγική στην πυρηνική εποχή* (Αθήνα: Επίκεντρο 2001), σ. 27-28.

2. Θεματικές ενότητες

α. Διπολισμός

Ο διπολικός χαρακτήρας του μεταπολεμικού διεθνούς συστήματος είναι το βασικότερο γνώρισμα του Ψυχρού Πολέμου, πάνω στο οποίο δομήθηκε το σύνολο των αντιθέσεων μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων. Ο όρος «διπολισμός» αποτελεί λέξη-κλειδί για την κατανόηση της μεταπολεμικής εποχής, παρότι οι μανιχαϊστικές προσεγγίσεις και τα μονομερή ερμηνευτικά μοντέλα του παρελθόντος μοιάζουν να έχουν παραμεριστεί υπέρ συνθετότερων, νηφαλιότερων και ιδεολογικά αποφορτισμένων αποτιμήσεων που άρχισαν να αναπτύσσονται ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1970.⁹⁷

Η αμερικανο-σοβιετική διαμάχη του Ψυχρού Πολέμου κατέχει κυρίαρχη θέση στον σατιρικό σχολιασμό της διεθνούς επικαιρότητας, όπως διαπιστώνεται από την παρατήρηση των ελληνικών γελοιογραφιών των δεκαετιών 1950-1960. Στην παρούσα θεματική ενότητα θα εξεταστούν κάποια σκίτσα επιλεγμένα με κριτήριο την τοποθέτησή τους απέναντι σε πτυχές του διπολισμού.

Η μελέτη των ελληνικών γελοιογραφιών που σχολιάζουν τη διπολική αντιπαράθεση, οφείλει να μην παραβλέψει τη δεδομένη σήμερα εικόνα για την πορεία του ελληνικού κράτους και της ελληνικής κοινωνίας μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Εδώ είναι απαραίτητες κάποιες επισημάνσεις: η πολιτική ιστορία της Ελλάδας δεν υπήρξε ούτε αποκομμένη, ούτε αποστασιοποιημένη από τις εξελίξεις που εντάσσονται στα πλαίσια της διεθνούς αντιπαράθεσης. Απεναντίας, το ελληνικό κράτος βίωσε πολύμορφα την συμμετοχή του στον ψυχροπολεμικό ανταγωνισμό, ενταγμένο εξ αρχής στον δυτικό συνασπισμό. Διαθέτοντας μάλιστα την πρωτιά να υποστεί μια από τις πλέον πρώιμες εκφάνσεις του Ψυχρού Πολέμου στην ίδια της την πρωτεύουσα κατά τα Δεκεμβριανά του 1944, η Ελλάδα συνειδητοποίησε για άλλη μια φορά τις συνέπειες της ιδιόμορφης γεωγραφικής της θέσης, μιας θέσης με αναμφισβήτητη γεωπολιτική σημασία.

⁹⁷ Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή...*, σ. 67-70. Πιο αναλυτικά, για τις "νεοαναθεωρητικές" και "νεορεαλιστικές" τάσεις στην ιστοριογραφία, καθώς και για τη συμβολή των συστημικών θεωρητικών στη μελέτη του ψυχροπολεμικού ανταγωνισμού, βλ. Γ.Γ. Βαληνάκη-Κ.Ε. Μπότσιου, *Διεθνείς σχέσεις...*, σ. 25-30.

Βυθισμένη μέχρι το 1949 σε μια εμφύλια σύγκρουση στην οποία αντικατοπτρίζονταν τα ήδη αποκρυσταλλωμένα στρατόπεδα του Ψυχρού Πολέμου, η ελληνική κοινωνία με τις συνολικές πολιτικές της δυνάμεις, θα εμπεδώσει τη θέση της στον μεταπολεμικό κόσμο. Η θέση αυτή είναι στενά συνδεδεμένη με τον επίσημο ρόλο της χώρας ως προμαχώνα του «ελεύθερου κόσμου» απέναντι στο «σιδηρούν παραπέτασμα» του «ερυθρού ολοκληρωτισμού», σύμφωνα με την ορολογία της εποχής. Το δόγμα του «ανήκειν εις την Δύσιν» αποτελεί αδιαμφισβήτητη επιλογή του αστικού πολιτικού συστήματος' μέσα από αυτό το πρίσμα μπορεί να κατανοηθεί η διαμόρφωση των ιδεολογικών ρευμάτων, των παρατάξεων και εν γένει των πολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα, καθ' όλη την διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου.

Προκειμένου, λοιπόν, να δοθεί μια όσο το δυνατόν πιο αντιπροσωπευτική εικόνα του διπολισμού κατά την εκάστοτε χρονική συγκυρία, κρίθηκε απαραίτητη η εξής κατηγοριοποίηση: πρώτον, στα σκίτσα που σχολιάζουν τη διπολική αντιπαράθεση, ισότιμα αποστασιοποιημένα από τις δύο υπερδυνάμεις. Δεύτερον, στα σκίτσα όπου καταγράφονται περιπτώσεις μεροληψίας, η οποία όμως δεν εκκινεί από ιδεολογικά αίτια, αλλά από την ανάγκη υπεράσπισης της ειρήνης όταν αυτή διασαλεύεται. Τρίτον, στα σκίτσα που διαπνέονται από μια εναντίωση στην πολιτική των ΗΠΑ, αγγίζοντας τα όρια του αντιαμερικανισμού. Τέταρτον, στα σκίτσα που εκφράζουν μια αντισοβιετική τοποθέτηση ή/και σκιαγραφούν την ψυχροπολεμική ιδεολογία του αντικομμουνισμού -άλλοτε εντασσόμενα σε αυτήν, άλλοτε στηλιτεύοντάς την.

α.1. Ισότιμη αποστασιοποίηση

Είναι γεγονός ότι, παρά τις διαφοροποιήσεις και τα διαφορετικά δεδομένα των χρονικών περιόδων, η συμβολική εικονοποίηση της διαμάχης αποτελεί το πλέον προσφιλές και διαδεδομένο θέμα όλων των γελοιογράφων ανεξαρτήτως ιδεολογίας, όχι μόνο στο διάστημα που μας απασχολεί, αλλά και μέχρι τα τελευταία χρόνια του Ψυχρού Πολέμου. Ο διπολικός χαρακτήρας του μεταπολεμικού κόσμου ήταν, καθ' εαυτός, η κατεξοχήν πηγή έμπνευσης για τη

γελοιογραφική σύμβαση των *δύο κόσμων που αντιπαρατίθενται*. Η σύμβαση αυτή εμφανίζει πλήθος ποικιλιών στους τρόπους εικονοποίησής της. Ενδεικτικά: α) ως πρόσωπο με πρόσωπο αντιπαράθεση των δύο ηγετών [ΕΙΚ. 1]⁹⁸, β) ως ένα είδος αναβαθμισμένης μεξικάνικης μονομαχίας [ΕΙΚ. 2⁹⁹, 3¹⁰⁰], γ) ως παιχνίδι ισορροπίας [ΕΙΚ. 4]¹⁰¹, δ) ως μια μορφή άπωσης μεταξύ δύο αγεφύρωτων (καθότι ολότελα διαφορετικών) κόσμων [ΕΙΚ. 5]¹⁰². Παραλλαγές των παραπάνω ποικιλιών είναι πολύ συνήθεις στις ψυχροπολεμικές γελοιογραφίες, τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς. Άλλωστε, όσο και αν η επιστημονική ιστοριογραφία απεχθάνεται τον μανιχαϊσμό, γεγονός είναι ότι, στον πυρήνα αυτής της φαινομενικά απλουστευτικής σύμβασης των εκάστοτε *δυο ηγετών ως ετοιμοπόλεμων μονομάχων σε αμοιβαία επιφυλακτική στάση*, κρύβεται μια ισχυρή δόση αλήθειας. Το ψυχροπολεμικό δόγμα της *Αμοιβαία Εξασφαλισμένης Καταστροφής* (Mutually Assured Destruction ή MAD) ελάχιστα διέφερε από τις τελικές σκηνές των κινηματογραφικών ταινιών σπαγγέτι-γουέστερν που γυρίστηκαν εκείνη την εποχή, και αυτό είναι κάτι που πριν από όλους το αποτύπωσαν οι πολιτικοί γελοιογράφοι με τα πενάκια τους.

Οι Αρχέλαος και Χριστοδούλου, γελοιογράφοι που συμπορεύθηκαν επί σειρά ετών στην *Αθηναϊκή*, έδωσαν, ως γνήσιοι χιουμορίστες, σαφή προτεραιότητα στη χιουμοριστική διάσταση των πραγμάτων, αρνούμενοι να συνταχθούν προκαταβολικά με κάποια υπερδύναμη λόγω ιδεολογικής ή άλλης προκατάληψης. Η τίμια αυτή στάση τους αποτυπώνεται κατά τη

⁹⁸ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 22/10/1957. Προκειμένου να καταδειχθεί η... "οξύτητα των ρωσοαμερικανικών σχέσεων" οι Αϊζενχάουερ και Χρουστσώφ εικονίζονται καθημένοι στην αιχμηρή απόληξη ενός αμερικανικού και ενός σοβιετικού πυραύλου αντίστοιχα.

⁹⁹ Σκίτσο του Α. Θεοφιλόπουλου, εφημ. *Έθνος*, 25/10/1962. Πάνω από τα κεφάλια των Χρουστσώφ και Κένεντι επικρεμάται από ένας βαλλιστικός πύραυλος πυρηνικής ισχύος τον οποίο οριακά συγκρατεί καθένας από τους "μονομάχους".

¹⁰⁰ Σκίτσο Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 2/12/1957.

¹⁰¹ Σκίτσο του Α. Θεοφιλόπουλου, εφημ. *Έθνος*, 19/10/1962. Εδώ, η "διάσκεψις κορυφής με θέμα το Βερολίνον" πραγματοποιείται στην αιχμηρή κωνική απόληξη του πυρηνικού πυραύλου, με τους Χρουστσώφ και Κένεντι να προσπαθούν να διατηρήσουν την ισορροπία.

¹⁰² Σκίτσο του Α. Θεοφιλόπουλου, εφημ. *Έθνος*, 3/10/1962. Στις παραμονές της κορύφωσης της Κρίσης στον Κόλπο των Χοίρων, ο γελοιογράφος του *Έθνους* απεικονίζει με ευφυή τρόπο τους Κένεντι και Χρουστσώφ να απομακρύνονται θυμωμένοι ο ένας από τον άλλον, κάτω από τη λεζάντα "Δεν πρόκειται να συναντηθούν οι δυο μεγάλοι". Τα σώματά τους έχουν το σχήμα του γράμματος "Κ". Προσωπική μου ερμηνεία είναι ότι το "Κ" παραπέμπει στα αρχικά των επιθέτων των δύο ηγετών: Κένεντι και Κρούτσεβ (όπως ήταν η παλιότερη επικρατούσα απόδοση του δυσπρόφερτου για ελληνικά χείλη επιθέτου του Χρουστσώφ).

διάρκεια γεγονότων, η έκβαση των οποίων αφορά την διασάλευση της ειρήνης. Η παγκόσμια ειρήνη αποτελεί, πράγματι, για αυτούς, το υπ' αριθμόν ένα διακύβευμα και η στάση απέναντι στις υπερδυνάμεις καθορίζεται από το αν αυτές μεριμνούν για τη διατήρησή της ή αν, αντιθέτως, την υπονομεύουν.

«-Θα ζήση, γιατρέ μου;», αναρωτιέται μια φιγούρα-προσωποποίηση της Υδρογείου σε ένα σκίτσο του Χριστοδούλου από το 1956, αναφερόμενη στην «Ειρήνη», μια γυναίκα που κείται στην κλίνη του ασθενούς. «-Μάλλον... Εκτός εάν παρουσιάση τίποτε... επιπλοκάς!... », είναι η απάντηση που δίνει ο γιατρός με το καπέλο το οποίο φέρει τα αρχικά του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών [ΕΙΚ. 6]¹⁰³. Ο λόγος βέβαια για τα ανησυχητικά σύννεφα πολέμου που άρχισαν να πυκνώνουν στο δεύτερο εξάμηνο του 1956, με αφορμή το ξέσπασμα ορισμένων από τα πιο σοβαρά επεισόδια του Ψυχρού Πολέμου (ταραχές στην Πολωνία και την Ουγγαρία, κρίση του Σουέζ)¹⁰⁴. Παρόμοια ανησυχία εκφράζεται από τον ίδιο γελοιογράφο για τα γεγονότα των ημερών και σε άλλο σκίτσο: εδώ ο πλανήτης Γη απεικονίζεται γαζωμένος και στηριζόμενος σε πατερίτσες με κάμποσα τσιρότα που αναγράφουν τα μέτωπα της διεθνούς αναταραχής: Αίγυπτος, Ουγγαρία, Ισραήλ, Μαρόκον, Κύπρος, Αλγέριον. «Μωρέ, αφού έχω τέτοια... Ειρήνη, τι μου χρειάζεται ο πόλεμος; », αναρωτιέται ο βαριά τραυματισμένος Κόσμος [ΕΙΚ. 7]¹⁰⁵.

Άλλη περίπτωση που ώθησε τη γελοιογραφική πένα στην υπεράσπιση της παγκόσμιας ειρήνης, εξίσου απειλούμενης από τα δύο αντιμαχόμενα μέρη, ήταν κατά την ανέγερση του Τείχους του Βερολίνου τον Αύγουστο του 1961. Ο Αρχέλαος απεικονίζει και εδώ τον ανθρωποποιημένο πλανήτη Γη να προσεύχεται εγκλωβισμένος στην Πύλη του Βρανδεμβούργου, ενώ φυλάσσεται από έναν Αμερικανό και έναν Σοβιετικό στρατιώτη [ΕΙΚ. 8]¹⁰⁶. Πρόκειται για μια εύστοχη ματιά στον «αποκλεισμό του Βερολίνου», όσον αφορά το γεγονός ότι στο Βερολίνο του 1961 εγγραφόταν πράγματι (και όχι μόνο σε συμβολικό επίπεδο) η ψυχροπολεμική διαίρεση του κόσμου σε δυτικό και ανατολικό. Το γερμανικό πρόβλημα και οι συνέπειές του για την ειρήνη διεκτραγωδεύεται, άλλωστε, και σε άλλο σκίτσο του Αρχέλαου, με τη

¹⁰³ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 10/11/1956.

¹⁰⁴ Βλ. ενότητες *Αντικομμουνισμός*, *Αποαποικιοποίηση-Κυπριακό*.

¹⁰⁵ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 08/11/1956.

¹⁰⁶ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 21/8/1961.

γελοιογραφική έμπνευση να ακροβατεί ανάμεσα στο κύμα καύσωνα που έπληττε εκείνες τις μέρες την Αθήνα και στις «φλόγες» που ξεπηδούσαν από την Πύλη του Βρανδεμβούργου τσουρουφλίζοντας το περιστέρι της ειρήνης (ο άνθρωπος-Γη παίζει εδώ τον ρόλο του πυροσβέστη) [ΕΙΚ. 9]¹⁰⁷.

Η ισότιμη αποστασιοποίηση από αμφοτέρους τους παγκόσμιους «μονομάχους» -όταν πρόκειται για το αδιαπραγμάτευτο αγαθό της ειρήνης- είναι κοινή στην πλειονότητα των γελοιογράφων. Ο Φωκίων Δημητριάδης, για παράδειγμα, στηλιτεύει τον ετοιμοπόλεμο «ανταγωνισμό των δύο μεγάλων» που επισκιάζει το κλίμα των Χριστουγέννων του 1958 [ΕΙΚ. 10]¹⁰⁸, ενώ δεν παραλείπει να καυτηριάσει την οξεία αμερικανο-σοβιετική αντιπαράθεση κατά τη διάσκεψη στη Γενεύη το 1959 για το γερμανικό ζήτημα, η οποία ξεκίνησε ήδη από τη συζήτηση για το αν θα χρησιμοποιούνταν στρογγυλό ή τετράγωνο τραπέζι [ΕΙΚ. 11]¹⁰⁹. Άλλο παράδειγμα αποστασιοποίησης είναι ο αριστερών πεποϊθήσεων Μέντης Μποσταντζόγλου. Ο Μποσταντζόγλου, γνωστός στο πανελλήνιο ως *Μποστ*, αποτυπώνει με τον ιδιόρρυθμο ξεκαρδιστικό τρόπο του την απειλή που συνιστά το διπολικό σύστημα κατά της ειρήνης με μια γελοιογραφική σύνθεση, τιτλοφορούμενη ως «Το ανεπιθήμυτον πουλί» (sic). Στα αριστερά και στα δεξιά της σύνθεσης διακρίνονται κανόνια τα οποία εξαπολύουν πυρ, στοχεύοντας σε ένα περιστέρι με κλαδί ελιάς στο ράμφος του, το γνωστό σύμβολο της ειρήνης. Στην αριστερή μεριά, ένας εύσωμος φαλακρός τύπος με σύμβολα της Σοβιετικής Ένωσης στη γραβάτα του, που παραπέμπει στον Χρυσισώφ, λέει (με την επιτηδευμένα ανορθόγραφη «μποστική» γραφή): «Πηρ! συντρόφοι, καλώς σημαδούντες / το πτηνόν να είμεθα μαδούντες». Στη δεξιά μεριά, ένας άλλος, ψηλόλιγνος τύπος, αυτή τη φορά με χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στον Αϊζενχάουερ, λέει τα εξής: «Πηρ, μπόεις! σημαδέβων εκεί πέρα / και του πυρ ο διάολος τον πατέρα». Ανάμεσα στις αντιμαχόμενες πλευρές διακρίνονται οι πιο αναγνωρίσιμοι -και

¹⁰⁷ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 17/8/1961.

¹⁰⁸ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 23/12/1958.

¹⁰⁹ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Τα Νέα*, 20/5/1959.

ίσως πιο διαχρονικοί- ήρωες του Μποστ: ο Πειναλέων και η Ανεργίτσα, τρομαγμένοι, στην αγκαλιά της ρακένδυτης Ελλάδας [ΕΙΚ. 12]¹¹⁰.

α.2. Περιπτώσεις μεροληψίας

Όσο και αν η προτεραιότητα για την ανάδειξη της ειρήνης έφερνε σε δεύτερο πλάνο τις διαφορές ΗΠΑ-ΕΣΣΔ, καθιστώντας τις ισότιμα υπεύθυνες για την πολεμική κλιμάκωση [ΕΙΚ. 13]¹¹¹, τούτο δεν συνέβη σε περιπτώσεις όπου οι γελοιογράφοι θεώρησαν ότι πρέπει να καταλογιστεί μεγαλύτερη ευθύνη σε κάποιον από τους άμεσα ή έμμεσα εμπλεκόμενους. Μια τέτοια περίπτωση ήταν ο Φιντέλ Κάστρο και ο ρόλος του κατά την περιπέτεια που έμεινε γνωστή και ως Κρίση της Κούβας και η οποία λίγο έλειψε να μετατραπεί σε πυρηνικό όλεθρο. Η στάση των περισσότερων Ελλήνων γελοιογράφων προς το πρόσωπό του, στη δεδομένη φάση, είναι από ειρωνική [ΕΙΚ. 14]¹¹² έως αρνητική [ΕΙΚ. 15]¹¹³, χωρίς να λείπουν και οι ελάχιστες υμνητικές αναφορές που, κάνοντας λογοπαίγνιο με το επώνυμό του, τον παρομοιάζουν με «κάστρο» του αντιιμπεριαλισμού [ΕΙΚ. 16]¹¹⁴.

Άλλες περιπτώσεις στις οποίες αποτυπώθηκε κάποιου είδους συγκαλυμμένη μεροληψία υπέρ των ΗΠΑ ήταν μετά την επανεκλογή του «αφοσιωμένου εις την υπόθεσιν της ειρήνης» Αϊζενχάουερ τον Νοέμβριο του 1956 [ΕΙΚ. 17]¹¹⁵, εν αναμονή της παραίτησης του Ντάλες [ΕΙΚ. 19]¹¹⁶ και, οπωσδήποτε, καθ' όλο το χρονικό της επίσκεψης του Μικογιάν στις ΗΠΑ [ΕΙΚ. 20¹¹⁷, 21¹¹⁸, 22¹¹⁹]. Δεν απουσιάζουν βέβαια κάποιες περιπτώσεις όπου η

¹¹⁰ Σκίτσο του Μποστ, περ. *Ταχυδρόμος*, 5/3/1959.

¹¹¹ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Τα Νέα*, 8/11/1962.

¹¹² Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Τα Νέα*, 24/10/1962. Λίγο πριν τον αίσιο τερματισμό της Κρίσης, το σκίτσο καταδεικνύει την αμερικανική κυβέρνηση ως υπεύθυνη για τον "συνετισμό" του Κάστρο. Καθισμένος στην καρέκλα του κουρέα, ο Φιντέλ ετοιμάζεται εδώ να λάβει μια μεγαλοπρεπή "ξούρα" στα "παραμεγαλωμένα γένεια" του από τον Κένεντι.

¹¹³ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 3/11/1962. Το περιστέρι της ειρήνης που ξεπροβάλλει μέσα από τα μούσια του Κάστρο φανερώνει αναμφίβολα τη γνώμη του γελοιογράφου για τον ρόλο του Κουβανού ηγέτη.

¹¹⁴ Σκίτσο του Ν. Καστανάκη, εφημ. *Αυγή*, 23/10/1962.

¹¹⁵ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 9/11/1956. Η κατηγορία του "φιλοπόλεμου" φαινόταν να διατυπώνεται εναντίον των Σοβιετικών (αλλά και των Αγγλογάλλων λόγω της κρίσης του Σουέζ). Βλ. και σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 12/11/1956 [ΕΙΚ. 18].

¹¹⁶ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 18/2/1959.

¹¹⁷ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 12/1/1959.

¹¹⁸ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 14/1/1959.

γελοιογραφική σάτιρα των μη-αριστερών γελοιογράφων περιπαίζει την αμερικανική πλευρά, αλλά αυτή αφορά σε έμμεσες εκφάνσεις της διπολικής αντιπαράθεσης (όπως π.χ. στην καθυστέρηση των ΗΠΑ να ανταγωνιστεί επιτυχώς την ΕΣΣΔ κατά την περίφημη κούρσα του Διαστήματος)¹²⁰ και σίγουρα έχει χιουμοριστική και όχι επιθετική διάθεση.

Μετά τη διάψευση των σειρήνων του πολέμου στα τέλη Οκτωβρίου 1962, ο Αρχέλαος θα σκισάρει τους Τζον Κένεντι και Νικήτα Χρουστώφ σε ένα σπάνιο στιγμιότυπο ομοψυχίας.¹²¹ οι δύο τότε εκπρόσωποι των αντίπαλων στρατοπέδων απεικονίζονται εδώ ως ομοτράπεζοι, έτοιμοι να... δειπνήσουν «τρώγοντας» με τα πιρούνια τους τον θεό Άρη-προσωποποίηση του πολέμου. «-Εμένα βρήκατε βρε παιδιά να... φάτε; Χαθήκανε τα... πουλάκια;», αναρωτιέται ο πολέμαρχος θεός υποδεικνύοντας το περιστέρι με το κλαδί της ελιάς [ΕΙΚ. 24]¹²². Η απεικόνιση των συγκεκριμένων ηγετών ως ειρηνοποιών είναι, βέβαια, αναντίστοιχη με την πρότερη εμπλοκή τους στην Κρίση της Κούβας. Όμως, η αίσθηση που επικρατούσε στην παγκόσμια κοινή γνώμη μετά το δεκαπενθήμερο θρίλερ του Οκτωβρίου 1962 (το οποίο έληξε κατόπιν υποχώρησης των Σοβιετικών και, σε δεύτερο επίπεδο, των Αμερικανών) είναι ότι τελικά ο πόλεμος ηττήθηκε προς όφελος της ειρήνης και της συνεννόησης [ΕΙΚ. 25]¹²³.

Η Κρίση της Κούβας (όπως και η προηγούμενη κρίση του Βερολίνου) κατέδειξε τα όρια ισχύος των δύο υπερδυνάμεων και, κατ' επέκταση, τα όρια της διπολικής αντιπαράθεσης.¹²⁴ Ο κίνδυνος μετάβασης σε μια κατάσταση εκτός ελέγχου και άνευ επιστροφής, οδήγησε τις υπερδυνάμεις σε μια νέα φάση ύφεσης του μεταξύ τους ανταγωνισμού. Την περίοδο αμέσως μετά την

¹¹⁹ Σκίτσο του Α. Θεοφιλόπουλου, εφημ. *Έθνος*, 15/1/1959.

¹²⁰ βλ. ενότητα *Κατάκτηση του Διαστήματος*.

¹²¹ Αν και σπάνια, δεν είναι η μοναδική περίπτωση που η γελοιογραφική πένα "συλλαμβάνει" παρόμοιο στιγμιότυπο. Μια άλλη περίπτωση σύμπτωσης ΗΠΑ και ΕΣΣΔ με τις μορφές των Ντάλες και Χρουστώφ αποτύπωσε ο Δημητριάδης κατά την κρίσιμη σύνοδο του ΟΗΕ στη διάρκεια της κρίσης του Σουέζ. Ο Βρετανός πρωθυπουργός Ήντεν, ευρισκόμενος στην πολεμική φρεγάτα του δείχνει ιδιαίτερα προβληματισμένος από αυτό το παράδοξο "σμίξιμο των δύο βουνών" (Φ. Δημητριάδης, εφημ. *Μακεδονία*, 2/11/1956 [ΕΙΚ. 23]).

¹²² Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 1/11/1962.

¹²³ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Τα Νέα*, 30/10/1962.

¹²⁴ Η ανάλυση της περιόδου για τα γεγονότα στον Κόλπο των Χοίρων μέσα από τις γελοιογραφίες θα γίνει σε επόμενη θεματική ενότητα με θέμα την *Πυρηνική Απειλή*. Η ξεχωριστή αυτή προσέγγιση είναι, κατά τη γνώμη μου, αναγκαία, λόγω του άμεσου συσχετισμού της Κρίσης με την πυρηνική διάσταση μιας ενδεχόμενης εμπλοκής, η οποία υπερέβη τα συμβατικά όρια της διπολικής αντιπαράθεσης.

Κρίση εγκαινιάζεται και ο θρύλος του «κόκκινου τηλεφώνου» μεταξύ Ουάσιγκτον και Μόσχας¹²⁵, τον οποίο εύστοχα αποτύπωσε ο Θεοφιλόπουλος σε σκίτσο του στο *Έθνος* [ΕΙΚ. 26]¹²⁶.

Η δολοφονία του Τζον Κένεντι στις 22/11/1963 στο Ντάλας του Τέξας σόκαρε την παγκόσμια κοινή γνώμη, κυρίως όσους είχαν στηρίξει στον 35ο Πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών τις ελπίδες τους για ύφεση. Δύο μέρες μετά ο Μποστ θα «αποχαιρετίσει» τον Κένεντι, βάζοντας τους τρεις χαρακτήρες να πενθούν για τη δολοφονία του. Η συσχέτιση με την προ λίγων μηνών δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη είναι αναπόφευκτη: «Ο Κένεντι είνε νεκρός! Τον χτήπισαν τριάκις! / Κατάρα στα Πεντάγωνα που φτιάχνουν τους Λαμπράκεις», βάζει τον Πειναλέοντα να μονολογεί. Στη συνέχεια θα σκιαγραφήσει το ανθρωπιστικό προφίλ του δολοφονημένου, που συνίστατο στην υποστήριξη του Μάρτιν Λούθερ Κινγκ και του κινήματος για τα δικαιώματα των Αφροαμερικανών: «Ήταν καλός ειρηνιστής, τους Νέγρους αγαπούσε, / έδιδε κε βοήθειαν, με σίτους βοηθούσε.» [ΕΙΚ. 27]¹²⁷

α.3. Όψεις αντιαμερικανισμού

Εκτός από τις διεθνείς διαστάσεις του διπολικού ανταγωνισμού, έντονα απασχολεί τους Έλληνες γελοιογράφους η επίδραση του ανταγωνισμού στα πολιτικά πράγματα της χώρας. Και η επίδραση αυτή, στην οποία εστιάζουν, σχετίζεται πρωτίστως με την εμπλοκή του αμερικανικού παράγοντα. Πράγματι, ο πρωταγωνιστικός ρόλος των ΗΠΑ, όπως θεμελιώθηκε το 1947 με το δόγμα Τρούμαν και εμπεδώθηκε το 1952 με το σχέδιο Μάρσαλ, είναι η

¹²⁵ Επρόκειτο βέβαια για ένα σύστημα άμεσης επικοινωνίας, βασισμένο σε ένα υπερατλαντικό τηλεγραφικό καλώδιο μήκους 10.000 μιλίων που συνέδεε την Ουάσιγκτον με τη Μόσχα με σκοπό τη διαχείριση ή/και την αποτροπή παρόμοιων κρίσεων στο μέλλον. Το σύστημα αυτό αντικατέστησε την επικοινωνία με τηλεγραφήματα. Η δημιουργία του συμφωνήθηκε το 1963 και εγκαινιάστηκε κατά τον Πόλεμο των Έξι Ημερών το 1967. Ο θρύλος του "κόκκινου τηλεφώνου" οφείλει περισσότερο τη διάδοσή του σε ταινίες όπως το *Dr Strangelove* ("SOS: Πεντάγωνο καλεί Μόσχα") του Στάνλεϊ Κιούμπρικ. Πληροφορίες από εφημ. *Independent*, 27/6/2013: "Washington's big red phone to the Kremlin is the stuff of Cold War fantasy" σε <http://www.independent.co.uk/news/world/americas/washingtons-big-red-phone-to-the-kremlin-is-the-stuff-of-cold-war-fantasy-8676324.html> (Ημ/νία ανάκτησης: 31/8/2016).

¹²⁶ Σκίτσο του Α. Θεοφιλόπουλου, εφημ. *Έθνος*, 8/4/1963.

¹²⁷ Σκίτσο του Μποστ, εφημ. *Αυγή*, 24/11/1963.

βασικότερη συνισταμένη που καθορίζει τις παραμέτρους της ελληνικής πολιτικής.¹²⁸

Ήδη από το 1950 ο πόλεμος της Κορέας και τα νέα στρατηγικά δεδομένα που προκάλεσε, είχε προσανατολίσει την πολιτική των ΗΠΑ στην υποστήριξη συντηρητικών σχημάτων που θα διασφάλιζαν με πιο αποτελεσματικό τρόπο την πρόσδεση της Ελλάδας στον δυτικό συνασπισμό.¹²⁹ Ο προσανατολισμός αυτός της αμερικανικής πολιτικής ως προς τη στρατηγική της σχέση με την Ελλάδα, «επισφραγίστηκε το 1952 με την ένταξη της Ελλάδας στην Ατλαντική Συμμαχία [...] και με μια διμερή συμφωνία του 1953 με την οποία προβλέφθηκε η παραχώρηση διευκολύνσεων ή βάσεων στις αμερικανικές ένοπλες δυνάμεις στο ελληνικό έδαφος»¹³⁰.

Από την άλλη μεριά, η συνολική αρνητική στάση των ΗΠΑ προς τα εθνικά ζητήματα της Ελλάδας (όπως αποτυπώνεται κατά τα Σεπτεμβριανά του 1955, κατά τον κυπριακό αγώνα των ετών 1955-1959, αλλά και κατά τη νέα όξυνση του Κυπριακού την περίοδο 1964-1965), εκλαμβάνεται ως συνενοχή, αν όχι και στήριξη της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής στους εχθρούς της Ελλάδας. Η συνθήκη αυτή σταδιακά αμφισβητεί την ηθική νομιμοποίηση της Ατλαντικής Συμμαχίας ως εγγυήτριας των ελληνικών εθνικών δικαιών και της διεθνούς μεταπολεμικής τάξης, υπονομεύει τον κυρίαρχο λόγο περί «ελεύθερου κόσμου» που συνιστά το ιδεολογικό υπόβαθρο της εθνικοφροσύνης, και νομιμοποιεί στην έναν διάχυτο -αριστερής απόχρωσης- «αντιαμερικανισμό» που μετά το 1954, αλλά κυρίως μετά το 1961, διαπερνάει ευρύτερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας και καθίσταται διαπαραταξιακός.¹³¹

¹²⁸ Ριζάς, Σ., *Παρατάξεις και κόμματα στη μεταπολεμική Ελλάδα* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2016), σ. 49-50.

¹²⁹ Ελληνικός Συναγερμός, ΕΡΕ.

¹³⁰ Ριζάς, *Παρατάξεις και κόμματα...*, σ. 51.

¹³¹ Ζηνοβία, Λ., *Ο Ελληνικός Αντιαμερικανισμός (1947-1989)*. Διδακτορική διατριβή για το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2010, σ. 278-283.

Για την Αριστερά, σε δυσαρμονία με τη σύμπνοια των αστικών παρατάξεων, ήδη από τον Εμφύλιο, δεν υπάρχουν αμφιταλαντεύσεις ως προς την επιλογή στρατοπέδου: ο αμερικανικός ιμπεριαλισμός είναι ο αδιαμφισβήτητος εχθρός της εθνικής ανεξαρτησίας και των λαϊκών συμφερόντων. Στις γελοιογραφίες που δημοσιεύονται στο κομματικό όργανο της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ), η οποία εξέφραζε το παράνομο ΚΚΕ, η ένταξη της Ελλάδας στο δυτικό στρατόπεδο ταυτίζεται με την υποτέλεια, αφ' ενός στον αμερικανικό ιμπεριαλισμό [ΕΙΚ. 28¹³²], αφ' ετέρου στον «λάκκο των λεόντων» με τον οποίο ταυτιζόταν, σύμφωνα με τους κομμουνιστές, η ΕΟΚ [ΕΙΚ. 29]¹³³. Στα σκίτσα του Μίνωα Αργυράκη που δημοσιεύτηκαν στα πρώτα φύλλα της *Αυγής*, ο αμερικανικός ιμπεριαλισμός απεικονίζεται στερεοτυπικά ως ένας παχύσαρκος άνδρας που καπνίζει πούρο, φοράει πολυτελή γούνα και στο κεφάλι του δεσπόζει το ημίψηλο καπέλο του θείου Σαμ [ΕΙΚ. 30]¹³⁴. Ενδιαφέρον έχει ότι η γούνα του συγκεκριμένου χαρακτήρα είναι διακοσμημένη με το σήμα του αμερικανικού δολαρίου, μια ξεκάθαρη αναφορά τόσο στην οικονομική υποτέλεια που υποτίθεται ότι εγκαθίδρυσε το σχέδιο Μάρσαλ, όσο και στην «πλουτοκρατία».

Συνεπεία της σκληρής αντικομμουνιστικής στάσης των ΗΠΑ που προκάλεσε ο πόλεμος της Κορέας, στις εκλογές της 16/11/1952 ο Ελληνικός Συναγερμός του Παπάγου απολάμβανε καταφανώς την αμερικανική εύνοια σε σχέση με την ΕΠΕΚ του Πλαστήρα.¹³⁵ Το γεγονός αυτό σατιρίζεται σε σκίτσο του Αργυράκη, όπου ο Πλαστήρας απεικονίζεται να πραγματοποιεί το «σάλτο μορτάλε» ωθούμενος να πέσει στη θάλασσα από τον αμερικανικό παράγοντα [ΕΙΚ. 31]¹³⁶. Σε άλλα σκίτσα του Αργυράκη από την προεκλογική περίοδο του 1952, οι εκπρόσωποι του τότε δικομματισμού (Παπάγος και Πλαστήρας) δεν διαφέρουν σε τίποτα μεταξύ τους. Κοινή συνισταμένη τους είναι ότι αποτελούν και οι δύο υποχείρια των υπερατλαντικών πατρώνων [ΕΙΚ. 32]¹³⁷.

¹³² Ενδεικτικά, βλ. σκίτσο του Αθηναίου στην *Αυγή*, 2/3/1957.

¹³³ Σκίτσο του Δ. Μακρή, εφημ. *Αυγή*, 2/4/1961.

¹³⁴ Σκίτσο του Μίνωα Αργυράκη, εφημ. *Αυγή*, 16/11/1952.

¹³⁵ Ριζάς, *ό.π.*, σ. 51, Λιναρδάτος, Σπ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα* (4 τόμοι), επιμ.: Σ. Σφυρόερα, (Αθήνα: ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Το Βήμα*, 2010), Α' τόμος, σ. 503-539.

¹³⁶ Σκίτσο του Μίνωα Αργυράκη, εφημ. *Αυγή*, 8/11/1952.

¹³⁷ Βλ. για παράδειγμα σκίτσο του Μίνωα Αργυράκη, εφημ. *Αυγή*, 7/11/1952: ο Ελληνικός Συναγερμός του Παπάγου και η ΕΠΕΚ του Πλαστήρα παρουσιάζονται σαν λόχοι που τελούν υπό τις διαταγές του Αμερικανού αφέντη.

Τα σκίτσα, προφανώς, ήταν πιστά στη γραμμή «Τι Πλαστήρας, τι Παπάγος» της νεοσύστατης τότε ΕΔΑ. Ακόμη δε εντονότερα, τα βέλη στρέφονται κατά της παράταξης του Πλαστήρα και για τον λόγο ότι επί κυβέρνησής του έγινε η εκτέλεση Μπελογιάννη, κάτι το οποίο, οκτώ μόλις μήνες αργότερα, ήταν νωπό στη μνήμη του κόσμου της Αριστεράς. Σχετικό με αυτή την ιδιαίτερη στόχευση είναι εξάλλου και άλλο σκίτσο του Αργυράκη, με τους Πλαστήρα και Σοφοκλή Βενιζέλο να είναι δεμένοι από το λαιμό με λουριά τα οποία κρατάει ο αμερικανικός παράγοντας και να δημηγορούν από το μπαλκόνι, φορώντας και οι δυο γυαλιά με το σήμα του αμερικανικού δολαρίου. Το σκίτσο είναι εμπνευσμένο από δημοσίευμα των εφημερίδων σύμφωνα με το οποίο «ο κ. Πλαστήρας είπε ότι μεταχειρίζεται τα ίδια γυαλιά με τον κ. Βενιζέλο για να δείξει στο Λαό ότι βλέπουν και οι δυο με τα ίδια μάτια» [ΕΙΚ. 33]¹³⁸.

Στο ίδιο μοτίβο της αντιαμερικανικής ρητορικής και της καταγγελίας της εθνικής υποτέλειας στις ΗΠΑ (αλλά και στη Μεγάλη Βρετανία και στην Τουρκία), κινούνται όλοι οι γελοιογράφοι που πέρασαν από την *Αυγή* μέχρι το κλείσιμό της από τη χούντα το 1967. Για παράδειγμα, ο Καραμανλής απεικονίζεται ως οπερετικός «Ριγολέττος», διασκεδαστής του «βασιλιά» Τρούμαν, ενώ η Κύπρος βρίσκεται κρατούμενη από έναν Άγγλο στρατιώτη σε μια φλεγόμενη φυλακή [ΕΙΚ. 34]¹³⁹, η δε κυβέρνησή του της ΕΡΕ ως «παρέλασις μασκοφόρων», ενδεδυμένων με κοστούμια ενός καπιταλιστή, ενός Οθωμανού, ενός Άγγλου αποικιοκράτη και του θείου Σαμ [ΕΙΚ. 35]¹⁴⁰.

Η υποτέλεια των δεξιών κυβερνήσεων στην Ουάσιγκτον σχολιάζεται επαρκώς και σε γελοιογραφίες άλλων εφημερίδων [ΕΙΚ. 36]¹⁴¹, ενώ δεν μένει ασχολίαστο και το ζήτημα της οικονομικής εξάρτησης από τις ΗΠΑ. Με το θέμα αυτό καταπιάνεται π.χ. ο Αρχέλαος το 1952, όταν σατιρίζει τους Έλληνες μεγαλοαστούς να τινάζουν την «ανθισμένη αμυγδαλιά» (εδώ η «αμερικανική βοήθεια») προκειμένου να γεμίσουν «με άνθη πλάτες κι αγκαλιές και τα...

¹³⁸ Σκίτσο του Μίνωα Αργυράκη, εφημ. *Αυγή*, 8/11/1952.

¹³⁹ Σκίτσο του Δ. Μακρή, εφημ. *Αυγή*, 13/3/1957.

¹⁴⁰ Σκίτσο του Δ. Μακρή, εφημ. *Αυγή*, 16/3/1957.

¹⁴¹ Σκίτσο του Π. Παυλίδη στην εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, 15/10/1963, με τον Καραμανλή να απεικονίζεται ως λούστρος του Αμερικανού "καουμπόη".

κοιλιάκια τους» [ΕΙΚ. 37]¹⁴². Ή ο Θεοφιλόπουλος, που στηλιτεύει το όργιο των εξοπλισμών, παρουσιάζεται ως δήθεν «οικονομική ενίσχυσις του Ν.Α.Τ.Ο.», το οποίο όμως καθόλου δεν ενισχύει την οικονομική βελτίωση του μέσου πενόμενου Έλληνα [ΕΙΚ. 38]¹⁴³. Αλλά και ο Παυλίδης, στα τέλη του 1963, γελοιογραφεί στον *Ελεύθερο Τύπο* τον Καραμανλή μπροστά από ένα βαρέλι που αναγράφει «αμερικανική βοήθεια» να απευθύνεται σε ένα τσούρμο εύσωμων «μπεκρήδων» (με τις ετικέτες «ημέτεροι», «κομματικοί φίλοι» και «εργολάβοι») λέγοντάς τους: «Πάρτε το απόφασι ρε... σώσιμο το βαρέλι». Το σκίτσο βέβαια αναφέρεται στον «πανικό από την διακοπήν της αμερικανικής βοήθειας», όπως χαρακτηριστικά τιτλοφορείται [ΕΙΚ. 39]¹⁴⁴.

Τέλος, διάθεση ειρωνείας προκαλεί στους γελοιογράφους η φαραωνική, για τα μέτρα της εποχής, κατασκευή του κτηρίου της αμερικανικής πρεσβείας επί της Βασιλίσσης Σοφίας. Το κτήριο κατασκευάστηκε, ως γνωστόν, την περίοδο 1959-1961, από τον αρχιτέκτονα Βάλτερ Γκρόππιους, ακολουθώντας έναν συνδυασμό της σχολής Μπάουχαους και της παρθενώνειας αρχιτεκτονικής. Ο Θεοφιλόπουλος εμπνέεται από δημοσιεύματα των εφημερίδων (περί «αντικατοπτρισμού στο νέο κτήριο των βασικών πολιτικών τοποθετήσεων των Ηνωμένων Πολιτειών»), για να σκισάρει ένα ευφάνταστο σουρεαλιστικό οικοδόμημα όπου συνυπάρχουν: το σύμβολο του δολαρίου και ένας δορυφόρος, το περιστέρι της ειρήνης και πυραυλικά συστήματα, τα κεφάλια των Τρούμαν-Αϊζενχάουερ και το άγαλμα της ελευθερίας -κοινώς «κουλουβάχαρα» [ΕΙΚ. 40]¹⁴⁵.

Ολοκληρώνοντας την αναψηλάφηση των διεθνών γεγονότων του Ψυχρού Πολέμου μέσα από το πρίσμα του αντιαμερικανισμού, θα σταθούμε στην πιο «θερμή» ίσως εκδοχή του, τον πόλεμο στο Βιετνάμ. Είναι αλήθεια ότι οι ελληνικές γελοιογραφίες για το Βιετνάμ σπανίζουν συγκριτικά με το μέγεθος, τη σφοδρότητα, αλλά και την πολύπλευρη ήττα που υπέστησαν οι δυνάμεις της αμερικανικής υπερδύναμης στις ζούγκλες της νοτιοανατολικής Ασίας. Οι λόγοι σχετίζονται με τα εξής: πρώτον, δεν επρόκειτο για μια σύντομη πολεμική σύγκρουση, αλλά για έναν μακρόχρονο και αργόσυρτο

¹⁴² Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 26/2/1952.

¹⁴³ Σκίτσο του Α. Θεοφιλόπουλου, εφημ. *Έθνος*, 20/12/1961.

¹⁴⁴ Σκίτσο του Π. Παυλίδη, εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, 23/10/1963.

¹⁴⁵ Σκίτσο του Α. Θεοφιλόπουλου, εφημ. *Έθνος*, 2/1/1959.

πόλεμο που κράτησε σχεδόν τρεις δεκαετίες (1946-1975), δηλαδή από την προσπάθεια επανασύστασης στην Ινδοκίνα του αποικιοκρατικού ελέγχου της Γαλλίας μέχρι την αποχώρηση των τελευταίων αμερικανικών στρατευμάτων και την κατάληψη της Σαϊγκόν από τους Βορειοβιετναμέζους και τους Βιετκόνγκ.¹⁴⁶ Δεύτερον, ήταν ένας πόλεμος αρκετά απομακρυσμένος από τη γειτονιά της Ελλάδας, συνεπώς δεν είχε τον ίδιο αντίκτυπο που είχαν, για παράδειγμα, οι αραβοϊσραηλινοί πόλεμοι. Τρίτον, τα κύρια μέτωπα και η κλιμάκωση των επιχειρήσεων σημειώθηκαν σε περιόδους είτε οξυμένης πολιτικής έντασης στην Ελλάδα (1964-65), είτε της επτάχρονης δικτατορίας - οπότε κάθε σχετική αναφορά κατά τη φάση της αποκορύφωσης του πολέμου (1968 κ.ε.) ήταν εκ των προτέρων απαγορευτική.

Στις 28/3/1965, λοιπόν, λίγες μέρες μετά την έναρξη των σφοδρότατων βομβαρδισμών του Βόρειου Βιετνάμ από την αεροπορία των ΗΠΑ, η *Αυγή* δημοσιεύει ένα σκίτσο του Μποστ με έντονα αντιαμερικανικές αιχμές. Ο Μποστ σχολιάζει ένα νέο είδος θανατηφόρας βόμβας που χρησιμοποιούσαν οι Αμερικανοί, της οποίας κύριο χαρακτηριστικό ήταν η εκτόξευση χιλιάδων ατσάλινων βελών, ένα όπλο δηλαδή κατάλληλο για τις συνθήκες της πυκνής ζούγκλας όπου κρύβονταν οι Βιετκόνγκ. Η βόμβα είχε την ονομασία *Lazy Dog*, γι' αυτό και ο γελοιογράφος την απεικόνισε σαν τεμπελόσκυλο (ξεχωρίζουν μάλιστα τα βέλη που εκτινάσσονται από το τρίχωμά του). Το «τεμπελόσκυλο» εδώ είναι η προσωποποίηση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής, στρεφόμενης εξίσου κατά του Βιετνάμ και της Κύπρου. Η μαμά-Ελλάς, εκφράζοντας τη γραμμή της τότε κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου για «κριτική εντός των συμμαχικών πλαισίων» φέρεται να επιπλήττει τον Πειναλέοντα και την Ανεργίτσα που φωνάζουν αντιιμπεριαλιστικά συνθήματα του τύπου «Έξο οι Γιάνκιδες απ' το Βιετνάμ». Στην πολυεπίπεδη ανάγνωση που τόσο μας έχει συνηθίσει ο Μποστ, διακρίνεται στο βάθος η προτροπή κάποιου να σταλθεί το τεμπελόσκυλο «στο συνέδριο να διόχνη τους παρακρατικούς». Η αναφορά γίνεται βέβαια για το 1ο συνέδριο της νεολαίας Λαμπράκη που θα ξεκινούσε την ίδια μέρα. [ΕΙΚ. 41]¹⁴⁷

¹⁴⁶ Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή...*, σ. 224-233.

¹⁴⁷ Σκίτσο του Μποστ, εφημ. *Αυγή*, 28/3/1965. Πληροφορίες για την ανάλυση του σκίτσου αντλήθηκαν από Σαραντάκο, Ν.: "Ο Πειναλέων διαδηλώνει για τον πόλεμο στο Βιετνάμ

Πιο ευθεία αναφορά στα γεγονότα του Βιετνάμ θα κάνει ο ίδιος γελοιογράφος στο αμέσως επόμενο φύλλο της *Αυγής*. Τέσσερα χρόνια μετά την εγκαίνιαση της πρεσβείας στην Αθήνα, ο Μποστ θα δημιουργήσει με την καυστική του πένα ένα επίσης ευφάνταστο σχέδιο, αυτή τη φορά μιας άλλης αμερικανικής πρεσβείας, του κράτους του Νοτίου Βιετνάμ. Η γελοιογραφία αυτή με τον τίτλο «Το νέον Σαϊγκόν-βάγκον Κοσμοδρόμ (τύπος αμφικάρ)» εμπνέεται από το εκρηκτικό σαμποτάζ της 30/3/1965 που προκάλεσαν οι Βιετκόνγκ με τη βοήθεια μιας Σιτροέν κατά της αμερικανικής πρεσβείας στη Σαϊγκόν, τότε πρωτεύουσα του νοτιοβιετναμέζικου κράτους. Η έκρηξη, η οποία άφησε πίσω της δύο Αμερικανούς και αρκετούς Βιετναμέζους νεκρούς, καθώς και εκατοντάδες τραυματίες, προκάλεσε τεράστιες ζημιές. Ο Πρόεδρος Τζόνσον δήλωσε ότι θα ανεγερθεί νέο κτήριο, πιο ωραίο και πιο ασφαλές. Αυτή η δήλωση ώθησε τον Μποστ να υποβάλει αμέσως την... αρχιτεκτονική του πρόταση αποκαλώντας την «επανάστασι εις τον τομέα των πρεσβιών μας». Το κτήριο στηρίζεται σε τέσσερις τροχούς προκειμένου «εις περίπτωσιν κε εμφανισθή Σιτροέν, ολόκληρος η πρεσβία [να] δήνατε ιλιγκιοδώς να μετακινήτε και να μας διαφέβγη» [ΕΙΚ. 42]¹⁴⁸.

α.4. Όψεις αντικομμουνισμού

Στον αντίποδα του αντιαμερικανισμού, θα εξετάσουμε κάποιες όψεις της αντικομμουνιστικής ιδεολογίας ή και της κριτικής απέναντι στη Σοβιετική Ένωση, όπως αποτυπώθηκαν με την πένα των Ελλήνων γελοιογράφων τις δεκαετίες του '50 και του '60.

Ο αντικομμουνισμός, ως πολιτική ιδεολογία που εδράζεται στην άρνηση μιας άλλης πολιτικής ιδεολογίας, είναι φυσικό να εμπεριέχει εγγενώς μια γενικευμένη ασάφεια. Η στέγαση κάτω από την ομπρέλα του

(Μποστ, 1965)" στο *Οι λέξεις έχουν τη δική τους ιστορία* (<https://sarantakos.wordpress.com/2013/08/30/parabost-5/>), 30/8/2013 (Ημ/νία ανάκτησης: 14/9/2016).

¹⁴⁸ Σκίτσο του Μποστ, εφημ. *Αυγή*, 4/4/1965. Σύμφωνα με τον Νίκο Σαραντάκο, από τον οποίο αντλήθηκαν ορισμένες από τις πληροφορίες, το συγκεκριμένο σκίτσο «ανήκει σε μια σπάνια κατηγορία, τα σατιρικά δήθεν μηχανολογικά ή αρχιτεκτονικά σχέδια». Βλ. Σαραντάκος, Ν.: "Πριν από 50 χρόνια: Ο Μποστ δίνει λύση στα προβλήματα ασφαλείας των Αμερικανών στο Βιετνάμ" στο *Οι λέξεις έχουν τη δική τους ιστορία* (<https://sarantakos.wordpress.com/2015/04/03/mpost50-16/>) (Ημ/νία ανάκτησης: 14/9/2016).

αντικομμουνισμού ποικιλόχρωμων και ετερογενών ιδεολογικών τάσεων καθιστά δύσκολο έναν ευκρινή προσδιορισμό του όρου. Με μια πρώτη ανάγνωση, ο όρος περιγράφει βεβαίως την αντιπαράθεση με τον κομμουνισμό, την εναντίωση στις ιδέες και στις πρακτικές του -έστω και αν οι δεύτερες δεν ταυτίζονται απαραίτητα με τις πρώτες όσον αφορά τη θεωρητική τους θεμελίωση. Με μια δεύτερη ανάγνωση, όμως, ο όρος απαιτεί μια αυστηρή μεθοδολογία επεξεργασίας και αποσαφήνισης. Ως αντικομμουνιστικές μπορούν, για παράδειγμα, να χαρακτηριστούν μια σειρά από πεπιοιθήσεις και ιδεολογίες τόσο εκ διαμέτρου αντιθετικές μεταξύ τους, που μάλλον σύγχυση θα προκαλούσε η ακατέργαστη αποδοχή του αντικομμουνισμού ως συνολικού πολιτικού προσδιορισμού, παρά θα οδηγούσε σε ασφαλή συμπεράσματα.¹⁴⁹

Στην περίοδο, όμως, που εξετάζουμε, ο αντικομμουνισμός έχει συγκεκριμένα χρονικά, ιδεολογικά και γεωπολιτικά συμφραζόμενα, σαφώς διακρινόμενα από άλλες περιόδους, έστω και αν οι εκφάνσεις του ποικίλουν. Ειδικότερα, ο όρος αυτός εξετάζεται στα πλαίσια της ψυχροπολεμικής διπολικής αντιπαράθεσης, ως εργαλείο με γεωστρατηγική χρησιμότητα, που αποσκοπεί στην ανάσχεση της επιρροής (πολιτικής, ιδεολογικής, στρατιωτικής κ.ο.κ.) του ανατολικού μπλοκ σε χώρες είτε του ΝΑΤΟ, είτε εκτός της σφαίρας επιρροής της ΕΣΣΔ (π.χ. χώρες του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου). Παρ' όλες τις τυχόν εξαιρέσεις, ο αντικομμουνισμός διαθέτει έναν σαφή συντηρητικό προσανατολισμό, ο οποίος άλλοτε εκκινεί από φιλελεύθερη αφετηρία (π.χ. υπεράσπιση της ελεύθερης αγοράς, της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην οικονομία κ.ά.) και άλλοτε καταλήγει σε αυταρχικές μεθοδεύσεις (π.χ. μακαρθισμός), λαμβάνοντας ενίοτε φαιές αποχρώσεις (π.χ. Ισπανία του Φράνκο, Ελλάδα της χούντας, Χιλή του Πινοσέτ κ.ά.). Πέραν πάσης αμφιβολίας, πάντως, η μεταπολεμική αντικομμουνιστική ιδεολογία ταυτίζεται με αυτό που αποκαλούμε «αμερικανική ιδεολογία» ή «ιδεολογία του

¹⁴⁹ Συνοπτικά, κάτω από την ομπρέλα του "αντικομμουνισμού", θα μπορούσαν -με υποτιθέμενο σημείο εκκίνησης τη δημοσίευση του Κομμουνιστικού Μανιφέστου το 1848- να χωρέσουν όλοι όσοι, κατά την ιστορική διαδρομή και για διάφορους λόγους, εναντιώθηκαν στην ιδεολογία και την πρακτική του κομμουνισμού: από τον Θιέρσο που κατέστειλε την Παρισινή Κομμούνα και τις αντι-μπολσεβίκικες δυνάμεις των Λευκών, μέχρι τον Χίτλερ, τον Τσώρτσιλ και τον Ρήγκαν. Ένα τέτοιο "τσουβάλιασμα" θα ήταν επιστημονικά αδόκιμο.

ελεύθερου κόσμου»: οι ΗΠΑ ως θύλακας των δυτικών αξιών και ως τρόπος ζωής που απειλείται να καταλυθεί από τον «ολοκληρωτισμό»¹⁵⁰.

Η κλασική αντικομμουνιστική ρητορική του ελληνικού μετεμφυλιακού συστήματος είναι συνδεδεμένη και με μία πρόσθετη παράμετρο: την εμπειρία του Εμφυλίου. Στην παραγμένη δεκαετία του 1940 εδράζεται, άλλωστε, η ιδεολογία του αντι-ολοκληρωτισμού που μονοπώλησε τον επίσημο πολιτικό λόγο εκ μέρους της εθνικοφροσύνης για σχεδόν μια τριακονταετία. Σύμφωνα με την ιδεολογία αυτή, η Ελλάδα μεταξύ 1940 και 1949 βρέθηκε αμυνόμενη απέναντι σε δύο ολοκληρωτισμούς: τον «μαύρο» (φασιστικό-ναζιστικό) και τον «κόκκινο» (κομμουνιστικό). Και αν ο πρώτος κατατροπώθηκε ως «εξωτερικός», ο δεύτερος εξακολουθεί να υφίσταται παρά την ήττα του ΔΣΕ στον Εμφύλιο, καθότι «εσωτερικός» και διαθέτοντας, υποτίθεται, τη στήριξη της Μόσχας. Επομένως ο αποκλεισμός των κομμουνιστών από το εθνικό σώμα εγγράφεται στο σύστημα των δυτικών αξιών.

Η παραπάνω αναψηλάφηση του ψυχροπολεμικού αντικομμουνισμού στις διεθνείς και τις εγχώριες διαστάσεις του, είναι απαραίτητη προκειμένου να δοθεί ένα ιστορικά καθορισμένο πλαίσιο ανάλυσης των γελοιογραφιών που εντάσσονται στην κατηγορία του «αντικομμουνισμού». Κριτήριο για την ένταξη στην κατηγορία αυτή, δεν είναι αποκλειστικά η «αντικομμουνιστική» στράτευση του σκισσογραφικού μηνύματος. Άλλωστε, στην ενότητα για τον Αντικομμουνισμό, η κύρια προσπάθεια προσανατολίστηκε στο να περιγραφούν σφαιρικά οι εκφάνσεις της αντικομμουνιστικής ιδεολογίας του Ψυχρού Πολέμου, μέσα από σκίτσα τα οποία δημιουργήθηκαν σε ποικίλες ιστορικές περιόδους.

Σε μια πρώτη κατηγοριοποίηση του γελοιογραφικού υλικού, μη ευκαταφρόνητος είναι ο αριθμός των γελοιογραφιών με αρνητική διάθεση απέναντι στα καθεστώτα του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Στις αρχές της δεκαετίας του '50, το στίγμα θέτει η ίδια η ιστορική συγκυρία: ελάχιστο χρονικό διάστημα μετά τη λήξη του Εμφυλίου (τέλη Αυγούστου 1949) και λίγους μόλις μήνες μετά το ξέσπασμα του πολέμου της Κορέας (27 Ιουνίου 1950), το

¹⁵⁰ Παπαδημητρίου, Δ. Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967* (Αθήνα: Σαββάλας 2006), σ. 178-179.

ελληνικό κράτος αποφασίζει να εμπλακεί σε νέα πολεμική περιπέτεια, στέλνοντας εκστρατευτικό σώμα στο πλευρό των δυνάμεων που μάχονταν τους Βορειοκορεάτες κομμουνιστές.

Φορτισμένος μάλλον από την ελληνική συμμετοχή που «τιμά το όνομα της Ελλάδος και διακρίνεται εις τας μάχας»¹⁵¹, ο Φωκίων Δημητριάδης σχεδιάζει τον Μάρτιο του 1951 έναν στρατιώτη τού (ελεγχόμενου από τις ΗΠΑ) ΟΗΕ να επαναπροωθεί κλωτσηδόν ένα Βορειοκορεάτη με τη σημαία του σφυροδρέπανου πίσω από τον 38ο παράλληλο, τον οποίο πρώτος εκείνος παραβίασε [ΕΙΚ. 43]¹⁵². Ο γελοιογράφος αναφέρεται βέβαια στο πλευροκόπημα από τα στρατεύματα των Ηνωμένων Εθνών που στις 14/3/1951 πέτυχαν την εκδίωξη των βορειοκορεατικών δυνάμεων από τη Σεούλ. Καθώς βρισκόμαστε στο 1951 -εποχή όπου το άστρο του Στάλιν ακόμη μεσουρανούσε- ο ίδιος γελοιογράφος δεν παραλείπει να εκφράσει την ανησυχία του για τις θετικές επιπτώσεις που μπορεί να έχουν για τους Σοβιετικούς τυχόν ρήγματα στο δυτικό στρατόπεδο, όπως αυτό που πραγματοποιήθηκε από τη σύγκρουση του αρχηγού των δυνάμεων του ΟΗΕ στρατηγού Μακ Άρθουρ με τον Τρούμαν αναφορικά με τους αμερικανικούς χειρισμούς στην Άπω Ανατολή [ΕΙΚ. 44]¹⁵³. Τα προβλήματα όμως για τον ΟΗΕ δεν θα σταματούσαν εκεί: «Εγώ λέω να παρακάμψουμε το Τσιτσουτσιφονλινγκιάκ», υποστηρίζει ένας διοικητής στρατιωτικής μονάδας σε σκίτσο του Παυλίδη. «Δεν μπορούν, βρε αδελφέ, να το προφέρουν οι άνδρες μας!... » [ΕΙΚ. 45]¹⁵⁴.

Τρία χρόνια μετά τον θάνατο του Στάλιν (5 Μαρτίου 1953), και ενώ έχει προηγηθεί ο ανταγωνισμός των διαδόχων για την εξουσία, ο Δημητριάδης θα σκισάρει τον νεκρό Σοβιετικό δικτάτορα στην κόλαση να ζητάει από τον... «σύντροφο» διάβολο να κατέβει «για πέντε λεπτά μόνο» προκειμένου να διευθετήσει το ζήτημα της διαδοχής του [ΕΙΚ. 46]¹⁵⁵. Ήταν Απρίλιος του 1956,

¹⁵¹ Δημητριάδης, Φ., *Με το μάτι του γελοιογράφου 1950-1959*, Αθήνα 1959 (ανατύπ. Αθήνα: Μοντέρνοι Καιροί 2004), σ. 16.

¹⁵² Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 17/3/1951.

¹⁵³ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 8/4/1956.

¹⁵⁴ Σκίτσο του Π. Παυλίδη, εφημ. *Αθηναϊκή*, 26/6/1951.

¹⁵⁵ Σκίτσο του Φωκ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 21/4/1956.

όταν ήδη το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ είχε σηματοδοτήσει επισήμως τη ρήξη με την εποχή της σταλινικής απολυταρχίας. Το πέρας των εργασιών του Συνεδρίου είχε ως αποτέλεσμα την καθαίρεση των μελών του προεδρείου της ΚΕ που είχαν ταχθεί κατά της γραμμής της αποσταλινοποίησης. Η μάχη για την τελική επικράτηση της ομάδας Χρουστσόφ, Μπουλγκάνιν και Ζούκοφ σε βάρος των διαγραφέντων Μάλενκοφ, Μολότοφ, Καγκάνοβιτς και Σεπίλοφ τον Ιούλιο του 1957, θα απεικονιστεί από τον ίδιο γελοιογράφο ως αγώνας πυγμαχίας «εις πολλούς γύρους μέχρι νοκ-άουτ» [ΕΙΚ. 47]¹⁵⁶.

Το 1956 υπήρξε μια ιδιαίτερα «θερμή» χρονιά του Ψυχρού Πολέμου, προφανώς όχι μόνο για τις εξελίξεις στα εσωτερικά του ΚΚΣΕ. Η χαλάρωση του σοβιετικού καθεστώτος πυροδότησε εξεγέρσεις σε χώρες της Ανατολικής Ευρώπης των οποίων η κοινή γνώμη είχε αρνητική στάση απέναντι στην υπαγωγή τους υπό την κυριαρχία της ΕΣΣΔ.¹⁵⁷ Σε σκίτσο του Δημητριάδη, ο Στάλιν για άλλη μια φορά εξοργίζεται για την «ανικανότητα» των διαδόχων του και, με αφορμή τις ταραχές στην Πολωνία το καλοκαίρι του 1956, απεικονίζεται να «πετάγεται μια στιγμή» με αλεξίπτωτο από την επουράνιο ζωή στη Βαρσοβία, προφανώς για να αποκαταστήσει και εκεί τον έλεγχο, όπως θα έπραττε αν ήταν ζωντανός [ΕΙΚ. 48]¹⁵⁸.

Πάντως, αν στην Πολωνία ο έλεγχος τελικά αποκαταστάθηκε χωρίς σοβιετική επέμβαση¹⁵⁹, δεν συνέβη το ίδιο στην περίπτωση της Ουγγαρίας λίγους μήνες μετά. Οι δυναμικές διαδηλώσεις του Οκτωβρίου 1956 στη Βουδαπέστη προκάλεσαν την αντίδραση των Σοβιετικών, οι οποίοι αφενός απέστειλαν στρατιωτικές δυνάμεις, αφετέρου αποδέχτηκαν τον διορισμό του πρώην πρωθυπουργού Ίμρε Νάγκυ στην εξουσία (είχε διατελέσει πρωθυπουργός της Ουγγαρίας τα έτη 1953-1955). Όμως η προσβολή του Συμφώνου της Βαρσοβίας και η εισαγωγή πολυκομματικού συστήματος κατόπιν λαϊκών πιέσεων στον Νάγκυ, προκάλεσαν εκ νέου τη σοβιετική εισβολή. Ο Κόκκινος Στρατός κατέπνιξε την εξέγερση, ο δε Νάγκυ συνελήφθη και εκτελέστηκε το 1958. Στις αρχές Νοεμβρίου, όταν ξεκίνησε η δεύτερη

¹⁵⁶ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 15/7/1957.

¹⁵⁷ Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή...*, σ. 152-153.

¹⁵⁸ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Τα Νέα*, 14/10/1956.

¹⁵⁹ Χατζηβασιλείου, σ. 153.

σοβιετική εισβολή στη Βουδαπέστη, ο Αρχέλαος, σε σκίτσο του με τίτλο «Η ουγγρική ραψωδία», σχεδίασε τον Χρυστσώφ να κάνει ράμματα στο πληγωμένο κεφάλι του «αποστάτη» πρωθυπουργού [ΕΙΚ. 49]¹⁶⁰.

Ενδιαφέρον, πάντως, έχει ότι οι Έλληνες γελοιογράφοι, στην πλειονότητά τους, δεν είδαν τα γεγονότα της Ουγγαρίας αποκομμένα, ως μια εσωτερική υπόθεση του κομμουνιστικού κόσμου, αλλά τα συνδύασαν με τον πόλεμο που ξέσπασε την ίδια περίοδο στο Σουέζ.¹⁶¹ Η κρίση, τόσο στην Ουγγαρία, όσο και στην Αίγυπτο, συνδεόταν με τη διασάλευση της παγκόσμιας ειρήνης. Σε αντίθεση με προηγούμενες και μεταγενέστερες περιπτώσεις, η ευθύνη στα τέλη του 1956 δεν καταλογιζόταν από τους γελοιογράφους εξίσου στις δύο υπερδυνάμεις (εφόσον στο μεν ουγγρικό εμπλεκόταν η ΕΣΣΔ, αλλά στο δε μεσανατολικό οι Αγγλογάλλοι) -αντιθέτως, η επανεκλογή Αϊζενχάουερ αντιμετωπιζόταν ως ελπίδα για την ειρήνευση.

Υπόρρητες αναφορές κατά του σοβιετικού κομμουνιστικού συστήματος θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε και στην πληθώρα των γελοιογραφιών που καταπιάνονται με την εκτόξευση των δορυφόρων Σπούτνικ 1 και 2.¹⁶² Σε δύο από αυτές, για παράδειγμα, δεν απουσιάζουν τα πολιτικά υπονοούμενα για την ανελευθερία των καθεστώτων της ΕΣΣΔ, τόσο κατά την εκτόξευση-«διαφυγή» του δεύτερου Σπούτνικ [ΕΙΚ. 50]¹⁶³, όσο και κατόπιν της ανακοίνωσης ότι η επιστροφή της σκυλίτσας Λάικα στη Γη είναι τεχνικά ανέφικτη (οπότε ο Αρχέλαος είδε τη σκυλίτσα σαν άλλη μία... πολιτική φυγά) [ΕΙΚ. 51]¹⁶⁴.

Οι ελληνικές εκλογές της 11ης Μαΐου 1958 έχουν συνδεθεί με τη μεγάλη επιτυχία της ΕΔΑ, καθώς το κόμμα της Αριστεράς κατάφερε να αναδειχθεί σε αξιωματική αντιπολίτευση κερδίζοντας το 24,4% των ψήφων και 79 από τις 300 έδρες.¹⁶⁵ Εκτός από ποικίλους παράγοντες που αποτέλεσαν το υπόστρωμα για την ανέλπιστη αυτή άνοδο¹⁶⁶, η ΕΔΑ οφείλει μέρος της επιτυχίας της στο νομοθέτημα της «ενισχυμένης αναλογικής» που είχε

¹⁶⁰ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 2/11/1956.

¹⁶¹ Βλ. ενότητα *Αποαποικιοποίηση και Κυπριακό*.

¹⁶² Βλ. ενότητα *Κατάκτηση του Διαστήματος*.

¹⁶³ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 9/11/1957.

¹⁶⁴ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 14/11/1957.

¹⁶⁵ Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...*, σ. 236-250.

¹⁶⁶ Ριζάς, *Παρατάξεις και κόμματα...*, σ. 131-132.

ψηφιστεί εκείνη τη χρονιά και το οποίο προέβλεπε την αποδυνάμωση της «νόμιμης έκφρασης του Κ.Κ.Ε.», ευνοώντας το δεύτερο κόμμα σε βάρος του τρίτου, με τη βεβαιότητα ότι το Κέντρο θα ερχόταν δεύτερο. Όμως ο νόμος αυτός γύρισε μπούμερανγκ στους εμπνευστές του και η ΕΔΑ πέτυχε να αυξήσει θεαματικά τις έδρες της χάρις στο νόμο ενισχυμένης αναλογικής που υποτίθεται ότι θεσπίστηκε εναντίον της.

Η επιτυχία της ΕΔΑ πυροδότησε έναν νέο κύκλο διώξεων και αντικομμουνιστικής υστερίας¹⁶⁷, ο οποίος κορυφώθηκε τρία χρόνια μετά, κατά την προεκλογική περίοδο των εκλογών της 29ης Οκτωβρίου 1961, οι οποίες χαρακτηρίστηκαν τόσο από την ΕΔΑ, όσο και από την Ένωση Κέντρου, ως «εκλογές βίας και νοθείας». Επιστρέφοντας όμως στις εκλογές του '58, οι σκιτσογράφοι των κεντρικών εφημερίδων, όπως η Αθηναϊκή και τα Νέα αντιμετώπισαν την εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ με ανάμεικτα συναισθήματα πικρίας (εξαιτίας του καταποντισμού της παράταξης του Γεωργίου Παπανδρέου) και ειρωνείας για τους «άπειρους» θαυμαστές της Μόσχας. Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, για παράδειγμα, παρουσιάζει τον επικεφαλής της ΕΔΑ Ιωάννη Πασαλίδη ενδεδυμένο με σοβιετική περιβολή να φέρει ξιφολόγχη και να σέρνει ένα κανόνι. Η λεζάντα του σκίτσου: «Η... Αξιωματική Αντιπολίτευσις, πανέτοιμος δια την έναρξιν των εργασιών της Βουλής!...» [ΕΙΚ. 52]¹⁶⁸. Είναι σαφές ότι σκίτσα σαν αυτό, αν και γενικά σπανίζουν, περικλείουν τη δυσπιστία, αλλά και την κυριότερη κατηγορία απέναντι στο ηττημένο εαμικό-αριστερό κίνημα ότι δεν ενδιαφέρεται για τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα, αλλά πολιτεύεται κατά τις βουλές του Κρεμλίνου.¹⁶⁹

Το 1959 μπήκε με μια ανατροπή: στις 2 Ιανουαρίου τα επαναστατικά στρατεύματα του Φιντέλ Κάστρο εισήλθαν στην Αβάνα, την πρωτεύουσα της

¹⁶⁷ Λιναρδάτος, Σπ., *Από τον Εμφύλιο στη χούντα*, (Αθήνα: ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Το Βήμα*, 2010), τόμος Γ', σ. 112-126.

¹⁶⁸ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 19/5/1958.

¹⁶⁹ Το απόσπασμα της ανακοίνωσης του υφυπουργού Εσωτερικών που εκδόθηκε με αφορμή τη σύλληψη του Μανώλη Γλέζου (5/12/1958) είναι ενδεικτικό αυτής της αντίληψης: «Δοθέντος ότι το Κομμουνιστικόν Κόμμα είναι όργανον ξένης Δυνάμεως, συνάγεται ότι ο σκληρός καθοδηγητικός πυρήν της ΕΔΑ κατευθύνεται από ξένην Δύναμιν. Όσοι έχουν παρασυρθή από τα δίκτυα της ΕΔΑ, διότι καλή τη πίστει ενόμισαν ότι αυτή είναι κόμμα ελληνικών και δημοκρατικών, καλούνται ήδη να διαχωρίσουν τας ευθύνas των. Δεν συγχωρείται εις τον ελληνικόν λαόν με την πρόσφατον οδυνηράν πείραν εκ της αιματηράς και προδοτικής δράσεως του Κομμουνιστικού Κόμματος και των προσωπειών του να επιδείξη αδιαφορίαν έναντι του συνεχώς ανανεουμένου κομμουνιστικού κινδύνου». (Λιναρδάτος, τ. Γ., σ. 120-121).

Κούβας. Την προηγούμενη ημέρα, ο δικτάτορας Φουλχένσιο Μπατίστα -ο οποίος το 1952 είχε πάρει πραξικοπηματικά την εξουσία στηριζόμενος από τις ΗΠΑ- διέφυγε αναζητώντας άσυλο στο εξωτερικό [ΕΙΚ. 53]¹⁷⁰. Σκίτσο του Χριστοδούλου που δημοσιεύτηκε στα τέλη του ίδιου μήνα αποτελεί μια έμμεση αναφορά στις ακρότητες που ακολούθησαν την επαναστατική αλλαγή, και συγκεκριμένα στις εκτελέσεις 500 αστυνομικών και άλλων οι οποίοι κατηγορήθηκαν ως πράκτορες του Μπατίστα [ΕΙΚ. 54]¹⁷¹. Ωστόσο, η μετέπειτα σύσφιξη των σχέσεων Αβάνας-Μόσχας, θα προσδώσει στο καθεστώς του Κάστρο τη γνωστή κομμουνιστική φυσιογνωμία, στοιχείο που θα αποτυπωθεί στερεοτυπικά στα σκίτσα των εφημερίδων της περιόδου όπου έλαβε χώρα η κρίση του Κόλπου των Χοίρων.¹⁷²

Λίγες εβδομάδες μετά την επαναστατική ανατροπή στην Κούβα, στην ΕΣΣΔ θα λάβει χώρα το 21ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ (27 Ιαν. - 5 Φεβρ.). Επρόκειτο για ένα συνέδριο που επιχειρούσε ουσιαστικά να εδραιώσει την εξουσία του Χρουστσώφ έναντι των αντιπάλων του, στους οποίους καταλογιζόταν η συμμετοχή στην «αντικομματική ομάδα» που οργάνωσε το αποτυχημένο πραξικόπημα του 1957. Η πένα του Αρχέλαου θα σατιρίσει τις εσωκομματικές ίντριγκες του 21ου Συνεδρίου, σκισάροντας τον Χρουστσώφ να κραδαίνει μία χατζάρα την ώρα που ζητάει από τους συντρόφους του να εκφράσουν ελεύθερα την αντίρρησή τους [ΕΙΚ. 55]¹⁷³. Αλλά και ο Χριστοδούλου θα στηλιτεύσει την αρχομανία του Χρουστσώφ [ΕΙΚ. 56]¹⁷⁴, έχοντας καταγράψει τις προηγούμενες μέρες την πολυετή κόντρα του με τον Μολότωφ (απεικονίζοντας τον δεύτερο με φτερά στα πόδια, μπροστά στον φόβο να δικαστεί για τη συμμετοχή του στην «αντικομματική ομάδα» του 1957) [ΕΙΚ. 57]¹⁷⁵. Η σύνδεση που κάνουν εδώ οι γελοιογράφοι της *Αθηναϊκής* με τις παλιές σταλινικές πρακτικές, είναι προφανής.

Η εξαπόλυση απειλών του Χρουστσώφ κατά της Ελλάδας, της Ιταλίας και της Τουρκίας κατά την επίσκεψή του στην Αλβανία τον Μάιο του 1959, σχετίζονται ασφαλώς με την αλλαγή κλίματος σε εκείνη τη δεδομένη συγκυρία:

¹⁷⁰ Βλ. σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 24/1/1959.

¹⁷¹ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 29/1/1959.

¹⁷² Βλ. ενότητες *Διπλολισμός* και *Πυρηνική Απειλή*.

¹⁷³ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 30/1/1959.

¹⁷⁴ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 3/2/1959.

¹⁷⁵ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 31/1/1959.

η αποκατάσταση των ελληνοτουρκικών¹⁷⁶ και των ελληνονατοϊκών σχέσεων εκείνη τη χρονιά, σήμαινε και ισχυροποίηση της γεωπολιτικής «σφήνας» ανάμεσα στην ΕΣΣΔ και τη Μέση Ανατολή, ενώ η κορύφωση της προσέγγισης Ελλάδας-Γιουγκοσλαβίας προκαλούσε πονοκέφαλο στη σοβιετική πλευρά.¹⁷⁷ Η επίσκεψη Χρυστσώφ στην Αλβανία του Χότζα θα δώσει στον Δημητριάδη την αφορμή να ειρωνευτεί τη γειτονική χώρα στη μορφή ενός ρακένδυτου και ξυπόλητου Αλβανού της ορεινής υπαίθρου, απεικονίζοντάς τον με εμφανώς υποτιμητική διάθεση να απευθύνεται στον Σοβιετικό ηγέτη με τα εξής: «Πρα ορέ, σύντροφε Χρυστσώφ! Να μας δίνης το Δαλματία, για να κάνουμε... μπάνιο στο Μπριόνι!...» [ΕΙΚ. 58]¹⁷⁸.

Το σοβαρό διπλωματικό επεισόδιο μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ μετά την κατάρριψη του αμερικανικού κατασκοπευτικού U2 τον Μάιο του 1960 μαζί με τα όσα επακολούθησαν (σύλληψη και δίκη του πιλότου Φράνσις Γκάρι Πάουερς ο οποίος διασώθηκε), θα εμπνεύσει τον Μποστ σε μια σειρά από σκίτσα που αναδεικνύουν την κωμική πλευρά της υπόθεσης. Με τον γνωστό παιγνιώδη και έμμετρα περιπαικτικό του λόγο, ο Μποστ σκισάρει τον Πάουερς με στολή και φυσιογνωμία Έλληνα αεροπόρου να στέκεται στο εδώλιο του κατηγορουμένου στο «Ανότατον Μετεωρολογικόν δικαστήριο» της ΕΣΣΔ. Σε αυτή την ιδιότυπη «δίκη της Μόσχας» ο δικαστής αποκρίνεται στον κατηγορούμενο με τα εξής: «Παουερίγιεφ! Πυραβλόφσκαγια, φωτογραφόφσκαγια / Ρούσκα αεροφλότ, εσένα καταρριπτόφσκαγια. / Ντα μιλησώφ, εξηγησώφ εις δικαστώφ, / γιατί πεταξώφ, παραμονώφ της Διασκεψώφ;». Η «διασκεψώφ» εδώ είναι η τετραμερής διάσκεψη που θα πραγματοποιείτο μεταξύ ΗΠΑ, ΕΣΣΔ, Γαλλίας και Μεγάλης Βρετανίας στο Παρίσι στις 15/5/1960, αλλά ακυρώθηκε μετά την κατάρριψη του U2 και την ομολογία του συλληφθέντος ότι θα φωτογράφιζε εδάφη της Σοβιετικής Ένωσης. Πίσω από τον κατηγορούμενο βρίσκονται η σύζυγος και οι γονείς του [ΕΙΚ. 59]¹⁷⁹, τους οποίους συναντούμε και «μετά την καταδίκη», έξω από την αίθουσα του δικαστηρίου. Ο Πάουερς μονολογεί στους αναστατωμένους

¹⁷⁶ Πρβλ. με ενότητα *Ελληνοτουρκικές Σχέσεις*.

¹⁷⁷ Χατζηβασιλείου, Ευ., *Στα σύνορα των κόσμων. Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967* (Αθήνα: Πατάκης 2009), σ. 242.

¹⁷⁸ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Τα Νέα*, 22/5/1959.

¹⁷⁹ Σκίτσο του Μποστ, εφημ. *Ελευθερία*, 21/8/1960.

οικείους του ότι «πηγένοντας δια τον αήρ, μου πήραν τον αέρα» και τους καθησυχάζει με τα λόγια: «Εστέ ψυχρέμων άπαντες και άνεφ φασαρία / αφτά είνε σηχνότατα στην αεροπορεία» [ΕΙΚ. 60]¹⁸⁰.

Ο αποκλεισμός του δυτικού Βερολίνου από τους Σοβιετικούς στις 13/8/1961 δια της ανέγερσης τείχους, θα ωθήσει για άλλη μια φορά τον Δημητριάδη να καταδείξει την ανελευθερία των ανατολικών καθεστώτων: μια οικογένεια Ανατολικογερμανών φυγάδων επιχειρεί να διαφύγει «μακράν του "ερυθρού παραδείσου"», όπως τιτλοφορείται το σχετικό σκίτσο, αλλά ο Χρυστσώφ τον παρεμποδίζει. Απευθυνόμενος προς αυτόν, ο πατέρας της οικογένειας του λέει: «Είμαστε άνθρωποι αμαρτωλοί και δεν είναι σωστό να μένουμε στον Παράδεισο!... » [ΕΙΚ. 61]¹⁸¹.

Η τεταμένη κατάσταση στην Ελλάδα μετά τις «εκλογές βίας και νοθείας» του 1961, η υπόγεια αντιδεξιά σύμπλευση Ένωσης Κέντρου και ΕΔΑ επί τη βάσει του «ανένδοτου αγώνα» που θα εκφραστεί στις επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις, οι τάσεις πολιτικής και πολιτιστικής φιλελευθεροποίησης καθ' όλη τη δεκαετία του '60, αλλά και η όλη αλλαγή του πολιτικού κλίματος που σηματοδότησε η δολοφονία Λαμπράκη, μέσα στα πλαίσια της γενικότερης πορείας προς την ύφεση του Ψυχρού Πολέμου που είχε δρομολογηθεί μετά την Κρίση της Κούβας, συνιστούν ένα σύνολο αλληλοεπηρεαζόμενων γεγονότων που θα αφήσουν το στίγμα τους στις πολιτικές γελοιογραφίες, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό.

Σε σύγκριση με τις γελοιογραφίες της δεκαετίας του '50, το κλίμα που καταγράφεται ιδίως κατά την περίοδο 1961-1965 στις εφημερίδες του Κέντρου και της Αριστεράς, έχει σαφώς πιο έντονες αντιδεξιές αιχμές. Ο αντικομμουνιστικός αυταρχισμός της ΕΡΕ καταγγέλλεται σε σκίτσο του Δ. Μακρή κατά την επίσκεψη του Σοβιετικού κοσμοναύτη Γιούρι Γκαγκάριν στην Ελλάδα τον Φεβρουάριο του 1962, οπότε και κάθε εκδήλωση αγάπης προς το πρόσωπό του εκλαμβάνεται ως... φιλοκομμουνιστική στάση [ΕΙΚ. 62]¹⁸². Το σοκ που προκαλεί η δολοφονία του βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη στις 22/27 Μαΐου 1963 κατά τη διάρκεια ειρηνιστικής εκδήλωσης στη

¹⁸⁰ Σκίτσο του Μποστ, εφημ. *Ελευθερία*, 28/8/1960.

¹⁸¹ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Τα Νέα*, 17/8/1961.

¹⁸² Σκίτσο του Δ. Μακρή, εφημ. *Αυγή*, 14/2/1962.

Θεσσαλονίκη, αλλά και το πολιτικό θρίλερ που θα πυροδοτήσει η εισαγγελική διερεύνηση της υπόθεσης αναφορικά με την εμπλοκή του βαθέως κράτους, θα αποτυπωθούν χαρακτηριστικά από όλους τους σκιτσογράφους της εποχής. Ξεχωριστό ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζει ένα σκίτσο του Δημητριάδη, έξι μήνες μετά το παρακρατικό χτύπημα, το οποίο συσχετίζει τη δολοφονία Λαμπράκη με τη δολοφονία του Κένεντι (αντίστοιχο συσχετισμό είχε κάνει και ο Μποστ, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα): δυο ακροδεξιοί τραμπούκοι καθισμένοι σε ένα τρίκυκλο μπροστά από τον Λευκό Πύργο διαβάζουν μια εφημερίδα και αναρωτιούνται: «Ένα πράγμα δεν καταλαβαίνω, ρε φίλε. Μας έβαλε τα γυαλιά το Τέξας ή του τα βάλαμε!.. » [ΕΙΚ. 63]¹⁸³.

Στο νέο κλίμα, έτσι όπως διαμορφώθηκε μετά το 1961, εντάσσονται και οι γελοιογραφίες οι οποίες σατιρίζουν την αντικομμουνιστική κινδυνολογία που άρχισε να κλιμακώνεται από την ΕΡΕ υπό την πίεση των «σκληρών» της στοιχείων στα τέλη του 1964. Η κινδυνολογία αυτή, που σύντομα εξελίχθηκε σε οργανωμένη εκστρατεία, σκοπό είχε, σύμφωνα με τον Ηλία Τσιριμώκο, να ασκήσει πίεση στην κυβέρνηση του Κέντρου ωθώντας την σε κατασταλτικά μέτρα κατά των «Λαμπράκηδων», ώστε να την φθείρει και να την αποκόψει από τον δημοκρατικό κόσμο¹⁸⁴. Η εκστρατεία συνίστατο σε επερωτήσεις βουλευτών της ΕΡΕ περί της σύνδεσης της ηγεσίας της Νεολαίας Λαμπράκη με το ΚΚΕ, σε διασπορά φημών που έκαναν λόγο για βίαιες ενέργειες «Λαμπράκηδων» κατά αστυφυλάκων και σε έξαλλα δημοσιεύματα του δεξιού Τύπου που καλλιεργούσαν την εντύπωση ενός επικείμενου «συμμοριτοπολέμου».

Οι σκιτσογράφοι της *Αθηναϊκής* σχολιάζουν με χιούμορ τη ρητορική αναβίωση του εμφυλιοπολεμικού αντικομμουνισμού. Ο Αρχέλαος σχεδιάζει μια συντηρητική μεσήλικη που συμβολίζει την ΕΡΕ να παίζει σε ένα γραμμόφωνο τον δίσκο του αντικομμουνισμού, αναπαράγοντας λέξεις όπως «χωνιά, αναρχία, σφαγές, Δεκέμβρης», οι οποίες έχουν συνδεθεί με το κατηγορητήριο κατά της δράσης του ΚΚΕ. Δίπλα της ένας Έλληνας τής ζητάει

¹⁸³ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, *Τα Νέα*, 27/11/1963.

¹⁸⁴ Βλ. *Το Βήμα*, 29/12/1964 σε Λιναρδάτο, *Από τον Εμφύλιο...*, τόμος Δ', σ. 424.

να αλλάξει την πλάκα, γιατί βαρέθηκε να ακούει τα ίδια και τα ίδια [ΕΙΚ. 64]¹⁸⁵. Σε άλλο κόμικ-στριπ του με τίτλο «Η ΕΡΕ εντοπίζει τον... κομμουνιστικών κίνδυνον», σαρκάζει την δήθεν εγκυρότητα των τεκμηρίων που επικαλείται η αντικομμουνιστική εκστρατεία: το μαύρο καλσόν μιας γραμματέως υπουργείου προκαλούν στην ΕΡΕ υποψίες για πράκτορες του Κ.Κ. στον κρατικό μηχανισμό, οι κραυγές ενός μωρού μεταφράζονται ως κωδικοποιημένα μηνύματα των Σοβιετικών, βιβλία όπως η *Λολίτα* ως μαρξιστική προπαγάνδα και τραγούδια μεθυσμένων ως αντιστασιακά άσματα [ΕΙΚ. 65]¹⁸⁶. Οι ψύχραιμες δηλώσεις Γ. Παπανδρέου στη Βουλή αποτυπώνονται ως αναμμένο τσιγάρο που θα σκάσει τον μπαμπούλα του «κομμουνιστικού κινδύνου», τον οποίο κρατάει σαν παραφουσκωμένο μπαλόνι ο (τότε αυτοεξόριστος) Καραμανλής [ΕΙΚ. 66]¹⁸⁷. Τέλος, μια περίεργη «προβοκάτσια» που λαμβάνει χώρα στα Άνω Πατήσια, προκαλεί τη χλεύη του γελοιογράφου: στις 19 Ιανουαρίου μια ομάδα περίπου 20 νέων παρελαύνει προς το Γαλάτσι με στρατιωτικό βηματισμό φωνάζοντας ρυθμικά «ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΚΚΕ». Κατόπιν σύλληψης και ανάκρισής τους, αποδείχτηκε ότι κανείς εξ αυτών δεν είχε την παραμικρή σχέση με την Αριστερά και ότι σκοπό είχαν «να κάνουν πλάκα»¹⁸⁸. Ο Αρχέλαος αναπαριστά το περιστατικό αυτό, απεικονίζοντας μασκοφορεμένους βουλευτές και υπουργούς της ΕΡΕ να διαδηλώνουν με ελαστική αμφίεση, συνθήματα και σφυροδρέπανα που παραπέμπουν στον Δεκέμβρη του 1944, με σκοπό να δημιουργήσουν την εντύπωση «κόκκινης επανάστασης» [ΕΙΚ. 67]¹⁸⁹.

Αν και ένα τέτοιο ενδεχόμενο προκαλούσε θυμηδία στον γελοιογράφο, ωστόσο υπήρξε το κύριο πρόσχημα που επικαλέστηκαν οι συνωμότες της 21ης Απριλίου 1967 για την επιβολή της δικτατορίας. Όπως θα παραδεχτεί αργότερα ο Π. Κανελλόπουλος για την αντικομμουνιστική εκστρατεία των αρχών του '65: «Ποιοι είχαν συμφέρον να κατασκευάζουν τις ψευδείς αυτές πληροφορίες το γνωρίζουμε σήμερα πολύ καλά. Είναι εκείνοι, που -αφού κατέλαβαν την εξουσία στις 21 Απριλίου 1967- δεν ανακάλυψαν ούτε ίχνος όπλων στα χέρια των κομμουνιστών ή άλλων οργανώσεων. [...] Κάποιοι από

¹⁸⁵ Σκίτσο του Αρχέλαου, *Αθηναϊκή*, 12/1/1965.

¹⁸⁶ Σκίτσο του Αρχέλαου, *Αθηναϊκή*, 28/1/1965.

¹⁸⁷ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 16/1/1965.

¹⁸⁸ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 429-430.

¹⁸⁹ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 21/1/1965.

τους αφελείς αυτούς προστάτες ή δόλιους προαγωγούς της "Χούντας" του 1967 επικοινωνούσαν μαζί μου, και δεν είχα, τότε, κανένα λόγο να θεωρώ ύποπτες τις πληροφορίες που μου έδιναν»¹⁹⁰.

β. Πυρηνική απειλή

Η εντύπωση ότι η χιουμοριστικά αποδομητική ιδιότητα της γελοιογραφίας μετασχηματίζει τα θέματα τα οποία σχολιάζει με «ανάλαφρο» τρόπο κρίνεται ως μάλλον εσφαλμένη. Διότι πόσο «ανάλαφρα» και με τι είδους χιουμοριστική διάθεση είναι δυνατόν να σχολιαστούν ζητήματα που αφορούν την πυρηνική απειλή και τον παγκόσμιο όλεθρο που θα μπορούσε να προκαλέσει η χρήση πυρηνικών όπλων;

Η ρίψη των ατομικών βομβών στο Ναγκασάκι και τη Χιροσίμα τον Αύγουστο του 1945, σηματοδότησε με τραγικό τρόπο την είσοδο της ανθρωπότητας στην πυρηνική εποχή. Την ίδια ώρα, χάραξε αποφασιστικά τα πλαίσια μέσα στα οποία η πυρηνική ισχύς θα αποτελούσε, πλέον, τον ρυθμιστικό παράγοντα διαμόρφωσης των διεθνών σχέσεων. Η απολυτότητα της καταστροφής που θα επέφερε η χρήση των πυρηνικών όπλων στο - απευκταίο αλλά υπαρκτό- ενδεχόμενο απευθείας πολεμικής σύγκρουσης μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων, αλλά και οι συνέπειες για την ίδια τη βιωσιμότητα του ανθρώπινου είδους στον πλανήτη, κατέστησαν τη χρήση «θερμής» βίας ως αδιανόητη και ηθικά απαράδεκτη.¹⁹¹

Μέσο εξυπηρέτησης των νέων πολιτικών στόχων έμελλε, πλέον, να γίνει η αρχή της απειλής χρήσης βίας -η λεγόμενη στρατηγική της αποτροπής- σύμφωνα με την οποία, κάθε ένας από τους εμπλεκόμενους που θα παραβίαζε τα όρια του αντιπάλου ή των συμμάχων του θα δεχόταν κατατρεγμένα πυρά στις μεγάλες του πόλεις.¹⁹² Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, οι δύο υπερδυνάμεις είχαν επιδοθεί σε μια τέτοια κούρσα πυρηνικών εξοπλισμών, ώστε η ολοσχερής καταστροφή της γήινης ζωής να

¹⁹⁰ Λιναρδάτος, ό.π., σ. 428-429.

¹⁹¹ Βαληνάκης Γ. Γ. - Μπότσιου Κ. Ε., *Διεθνείς σχέσεις και στρατηγική στην πυρηνική εποχή*, (Αθήνα: Επίκεντρο 2001), σ. 18-19.

¹⁹² Βαληνάκης-Μπότσιου, ό.π., σ. 19.

είναι εφικτή όχι μία, αλλά πολλές φορές. Πέρα από τα ιδεολογικά σχήματα, τα οποία, αναμφίβολα, ήταν διαρκώς παρόντα στην ψυχροπολεμική αντιπαράθεση, ήταν κοινός τόπος η συνειδητοποίηση ότι, σε περίπτωση πυρηνικού πολέμου δεν θα υπήρχαν νικητές παρά μόνον ηττημένοι. Αυτό το απόλυτο και αδιαμφισβήτητο δεδομένο του διπολικού ανταγωνισμού, που αποκλήθηκε «ισορροπία τρόμου», αποτελεί ένα από τα βασικότερα κλειδιά κατανόησης του Ψυχρού Πολέμου.

Όπως είδαμε στην πρώτη θεματική ενότητα, ο φόβος του ξεσπάσματος ή της κλιμάκωσης του πολέμου είναι διαρκώς παρών σε πολλά σκίτσα των Ελλήνων γελοιογράφων. Στην παρούσα ενότητα θα εστιάσουμε την παρατήρησή μας στον φόβο της πυρηνικής απειλής, όπως αποτυπώνεται σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες.

Από τις αρχές της δεκαετίας του '50 οι δύο υπερδυνάμεις άρχισαν να μπαίνουν δυναμικά στην κούρσα της παραγωγής ενέργειας από τη διάσπαση του ατόμου. Στις 8/12/1953, δυο χρόνια μετά την πρώτη παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος με τη χρήση πυρηνικής ενέργειας στο Αϊντάχο των ΗΠΑ, ο Αϊζενχάουερ παρουσίασε στα Ηνωμένα Έθνη το πρόγραμμα «Πυρηνικά για την Ειρήνη». Ενώ μισό χρόνο αργότερα ακολούθησαν και οι Σοβιετικοί θέτοντας σε λειτουργία τον πρώτο τους αντιδραστήρα.¹⁹³ Σταθερή στη γραμμή της καταγγελίας του αμερικανικού ιμπεριαλισμού, η *Αυγή* συνδέει την πυρηνική απειλή μονομερώς με τις «πολεμοχαρείς» ΗΠΑ [ΕΙΚ. 68]¹⁹⁴ μη παραλείποντας να ψέξει τους εκπροσώπους του αστικού πολιτικού συστήματος ως στυλοβάτες των πυρηνικών εξοπλισμών [ΕΙΚ. 69]¹⁹⁵. Το 1957, και ενώ η ανάπτυξη της πυρηνικής ενέργειας εγκυμονεί απρόβλεπτους κινδύνους για την ειρήνη, ο Δημητριάδης συγκρίνει τον πυρηνικό "πυρετό" με την παγκόσμια επιδημία γρίπης που σημάδεψε εκείνη τη χρονιά [ΕΙΚ. 70]¹⁹⁶. Παρομοίως, τον Σεπτέμβρη του 1961, σκισάρει τους πλανήτες Άρη και Αφροδίτη να νιώθουν τυχεροί επειδή δεν βρίσκονται κοντά στη Γη, όταν ΗΠΑ

¹⁹³ *Οι Μεγάλες Δεκαετίες. Πρόσωπα, στιγμές και γεγονότα που άλλαξαν τον κόσμο, 1950-1959*, Η. Μανιατέας, Αθήνα 2006, σ. 88-91.

¹⁹⁴ Σκίτσο ανωνύμου, εφημ. *Αυγή*, 13/12/1952.

¹⁹⁵ Σκίτσο ανωνύμου, εφημ. *Αυγή*, 5/2/1957.

¹⁹⁶ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 5/10/1957.

και ΕΣΣΔ σχεδιάζουν να κατασκευάσουν «βόμβες ολοκαυτώματος» 100 εκατομμυρίων τόνων [ΕΙΚ. 71]¹⁹⁷.

Εκτός από τον ανταγωνισμό των δύο μεγάλων, στην πυρηνική κούρσα εισέρχεται στις 13/2/1960 και η Γαλλία, πυροδοτώντας την πρώτη της ατομική βόμβα σε ένα πεδίο δοκιμών στη Σαχάρα. Η πυρηνική αυτή δοκιμή, που σηματοδοτεί την έναρξη της γαλλικής «Φορς ντε Φραπ» (Force de Frappe ή Δύναμη Κρούσεως), θα προκαλέσει παγκόσμια ανησυχία και θα εμπνεύσει τον Βασίλη Χριστοδούλου να σχεδιάσει τη ραδιενέργεια που εκλύθηκε από τη βόμβα ως «μάγκα [που] βγήκε για σεργιάνι» πάνω από την Ευρώπη [ΕΙΚ. 72]¹⁹⁸.

Καθώς κάθε στάδιο του Ψυχρού Πολέμου φέρνει πιο κοντά την ανθρωπότητα στο ενδεχόμενο πυρηνικής εμπλοκής, ανάμεικτα είναι τα συναισθήματα που προκαλεί η διαδοχή των ετών: από τη μια ανακούφιση για την αποφυγή αυτού του ενδεχόμενου, από την άλλη φόβος μαζί με ελπίδα για το τι θα φέρει η νέα χρονιά. Αυτό το σχήμα των ανάμεικτων συναισθημάτων αποτυπώνεται π.χ. σε σκίτσο του Δημητριάδη την πρωτοχρονιά του 1959, όπου το παρελθόν έτος παραδίδει την ειρήνη και τον κλάδο ελιάς στο επερχόμενο, μέσα από ένα «δάσος» εξοπλισμών [ΕΙΚ. 73]¹⁹⁹. Σε παρόμοιο ύφος κινείται και το πρωτοχρονιάτικο σκίτσο του Αρχέλαου, με τον «γέρο χρόνο» 1962 να αποχωρεί φορτωμένος πυρηνικούς πυραύλους και στη θέση του να έρχεται μια όμορφη κοπέλα με το περιστέρι της ειρήνης στο κεφάλι, η οποία συμβολίζει το 1963 [ΕΙΚ. 74]²⁰⁰. Πρόκειται φυσικά για την πιο ρεαλιστική απεικόνιση της συγκυρίας, αν ληφθεί υπόψη το μέγεθος της τραγωδίας που αποφεύχθηκε εκείνη τη χρονιά στα ανοιχτά της Καραϊβικής.

Πράγματι, η Κρίση της Κούβας αποτελεί κομβική στιγμή όσον αφορά την παγκόσμια πυρηνική απειλή. Ο εντοπισμός στις 14/10/1962 σοβιετικών εγκαταστάσεων βολής και βάσεων πυρηνικών πυραύλων στην Κούβα από αμερικανικά αναγνωριστικά αεροπλάνα (παρά τις περί του αντιθέτου διαβεβαιώσεις της Μόσχας), κλιμακώνει την αντιπαράθεση σε υπέρτατο

¹⁹⁷ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Τα Νέα*, 1/9/1961.

¹⁹⁸ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 17/2/1960.

¹⁹⁹ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 2/1/1959.

²⁰⁰ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 30/12/1962.

βαθμό. Μπροστά στον κίνδυνο να εγκατασταθούν στην Κούβα πυρηνικά όπλα που θα μπορούσαν να πλήξουν τα περισσότερα κέντρα της ενδοχώρας των ΗΠΑ, ο Πρόεδρος Κένεντι διέταξε στις 22 Οκτωβρίου τον ναυτικό αποκλεισμό του νησιού, εμποδίζοντας τον σοβιετικό στόλο να το προσεγγίσει. Η επόμενη εβδομάδα έφερε τον κόσμο στο χείλος του πυρηνικού πολέμου, καθιστώντας την προοπτική αμερικανοσοβιετικής σύγκρουσης πιο βέβαιη από ποτέ.²⁰¹

Με βάση τα παραπάνω, δεν πρέπει να προξενεί καμιά εντύπωση ο αριθμός των αντιπολεμικών σκίτσων τα οποία το τελευταίο δεκαήμερο του Οκτωβρίου 1962, αλλά και για κάποιο χρονικό διάστημα μετά, δημοσιεύτηκαν στον ελληνικό Τύπο. Στις προηγούμενες ενότητες είδαμε την προσέγγιση εκείνων των γεγονότων από τη σκοπιά της διπολικής αντιπαράθεσης και της εναντίωσης στους σοβιετικούς-κουβανικούς χειρισμούς. Τα υπόλοιπα σκίτσα ανήκουν μάλλον στην κατηγορία της «πολεμικής κατά του πολέμου», στην κατηγορία όπου οι γελοιογράφοι δεν ταυτίζονται με κάποια υπερδύναμη ή ιδεολογία, αλλά με την οικουμενική ανθρωπότητα. Ο πόλεμος σε αυτά τα σκίτσα -και μάλιστα ο πόλεμος στις ολέθριες, πυρηνικές διαστάσεις του- δεν παρουσιάζεται ως απειλή εναντίον μιας συγκεκριμένης χώρας, αλλά ως απειλή εναντίον του πλανήτη.

Σε γελοιογραφία της 25/10/1962, ο πολεμικός θεός Άρης «παίζει» με την Υδρόγειο κρατώντας τη σε ισορροπία στην αιχμή ενός πυραύλου [ΕΙΚ. 75]²⁰², ενώ αλλού η Υδρόγειος κινδυνεύει να πέσει στο κενό εξαιτίας ενός... πούρου Αβάνας που σιγοκαίει το σχοινί απ' το οποίο είναι κρεμασμένη [ΕΙΚ. 76]²⁰³. Άλλα σκίτσα των ημερών που εκφράζουν την αγωνία για την εξέλιξη της Κρίσης, δείχνουν: τον άνθρωπο-Γη να συγκρούεται σώμα με σώμα με τον θεό Άρη για να σώσει το περιστέρι της ειρήνης [ΕΙΚ. 77]²⁰⁴, την ίδια φιγούρα να προσεύχεται στον ΟΗΕ [ΕΙΚ. 78]²⁰⁵ κ.ο.κ.

Η θετική έκβαση των διπλωματικών συνεννοήσεων στα τέλη Οκτωβρίου θα αρχίσει να διαφαίνεται στις πολιτικές γελοιογραφίες με έναν

²⁰¹ Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή...*, σ. 210-211.

²⁰² Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 25/10/1962.

²⁰³ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 25/10/1962.

²⁰⁴ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 26/10/1962.

²⁰⁵ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 29/10/1962.

συγκρατημένο ενθουσιασμό σχεδόν αμέσως. Ο αμοιβαίος συμβιβασμός μεταξύ Κένεντι και Χρουστσώφ (κατ' ουσίαν η υποχώρηση του δεύτερου) θα αποτυπωθεί καταρχήν με τον άνθρωπο-Γη να διασώζεται από το περιστέρι της ειρήνης στο χείλος της αβύσσου [ΕΙΚ. 79]²⁰⁶ και στη συνέχεια με την αντεπίθεση κατά του πολέμου: την 30ή Οκτωβρίου το περιστέρι κουτσουλάει τον θεό Άρη [ΕΙΚ. 80]²⁰⁷ και την 31η η Υδρόγειος σβήνει τον πυρσό του εκτοξεύοντας νερό από μια μάνικα [ΕΙΚ. 81]²⁰⁸. Η ανάκληση των σοβιετικών πυραύλων από τον Χρουστσώφ και η πειθάρχηση του Φιντέλ Κάστρο για ξήλωμα των βάσεων, θα εκδιώξει τελικά τον θεό του πολέμου από το νησί, μονολογώντας ότι ήταν «μούσι η υπόθεσις» -προσθέτοντας άλλον έναν αστεϊσμό για το μούσι-σήμα κατατεθέν του Κουβανού ηγέτη [ΕΙΚ. 82]²⁰⁹. Πάντως, η σταθεροποίηση της ειρήνης, σύμφωνα με τον Χριστοδούλου, θα περάσει μέσα από τη «σταθεροποίηση» του Κάστρο, ο οποίος εμφανίζεται ακινητοποιημένος από την τεράστια παλάμη του Χρουστσώφ που τον συγκρατεί [ΕΙΚ. 83]²¹⁰.

Παρά τη γελοιογραφική απόδοση ευθυνών και στις δύο πλευρές για την έκρυθμη κατάσταση στην Καραϊβική, δεν λείπουν ωστόσο και κάποιες γελοιογραφίες που σαφώς καταλογίζουν το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης (ή της ανευθυνότητας) στους Σοβιετικούς. Τις πρώτες μέρες της Κρίσης, ο Θεοφιλόπουλος σκίτσαρε έναν Χρουστσώφ διχασμένο ανάμεσα στο περιστέρι και στον Κάστρο, μετά την απειλή Κένεντι ότι «πάν σκάφος, μεταφέρον όπλα εις Κούβαν, θα βυθίζεται» [ΕΙΚ. 84]²¹¹. Δεκατρείς ημέρες αργότερα, ενώ έχει αναγκαστεί να επιλέξει ανάμεσα στην ειρήνη και τον σύμμαχό του, ο Χρουστσώφ υποχωρεί -με την πένα του ίδιου γελοιογράφου- οργισμένος και ηττημένος, κουβαλώντας ανά χείρας ένα πλοίο του πολεμικού του ναυτικού [ΕΙΚ. 85]²¹². Από την άλλη μεριά, ο Πρόεδρος Κένεντι εμφανίζεται ως ο μεγάλος νικητής, ο οποίος πέτυχε ταυτόχρονα την αποφασιστική εκδίωξη της σοβιετικής απειλής και την ανάσχεση του πολέμου, αυξάνοντας το διεθνές

²⁰⁶ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 30/10/1962.

²⁰⁷ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 30/10/1962.

²⁰⁸ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 31/10/1962.

²⁰⁹ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 5/11/1962.

²¹⁰ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 9/11/1962.

²¹¹ Σκίτσο του Α. Θεοφιλόπουλου, εφημ. *Έθνος*, 14/10/1962.

²¹² Σκίτσο του Α. Θεοφιλόπουλου, εφημ. *Έθνος*, 27/10/1962.

κύρος του.²¹³ Πώς να μη ζητάει λοιπόν εκλογές στο σκίτσο του Αρχέλαου, μετά από αυτή τη διπλή του επιτυχία [ΕΙΚ. 87]²¹⁴;

γ. Κατάκτηση του Διαστήματος

Η επιστημονική φαντασία, συμβαδίζοντας με την επέκταση των γνώσεών μας για τη φύση του Διαστήματος, αποτελεί διαχρονική πηγή έμπνευσης για πλήθος μυθιστοριογράφων, ποιητές, σεναριογράφους και κάθε είδους καλλιτέχνες. Από τον κανόνα αυτόν δεν γινόταν να απουσιάζουν οι πολιτικοί γελοιογράφοι, οι οποίοι, από τα πρώτα χρόνια του ανταγωνισμού μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ για την «κατάκτηση του Διαστήματος», ανακάλυψαν στο συναρπαστικό αυτό πεδίο μια μεγάλη ευκαιρία για άντληση γελοιογραφικών ιδεών.

Η επιτυχής εκτόξευση του σοβιετικού δορυφόρου Σπούτνικ 1 από το Κοσμοδρόμιο του Μπαϊκονούρ στο Καζακστάν, στις 4 Οκτωβρίου 1957, άνοιξε με τον πιο μεγαλοπρεπή τρόπο την εποχή για την «έφοδο» του ανθρώπου στο Διάστημα. Ταυτόχρονα, άνοιξε την εποχή για την «έφοδο» του διαστημικού ανταγωνισμού στον δισδιάστατο κόσμο της γελοιογραφίας.

Η περιστροφή της 84 κιλών σφαίρας γύρω από τη Γη με ταχύτητα 29.000 χλμ. ανά ώρα, σε ελλειπτική τροχιακή απόσταση από 228 μέχρι 947 χιλιόμετρα, προκάλεσε ανάμικτα αισθήματα θαυμασμού και δέους στο δυτικό στρατόπεδο για το τεχνολογικό προβάδισμα της ΕΣΣΔ.²¹⁵ Η συνειδητοποίηση των ΗΠΑ για τις δυνατότητες των αντιπάλων τους, ενέπνευσε τον Δημητριάδη να σχεδιάσει τον Σπούτνικ 1 με σοβιετικό πηλίκιο προσπαθώντας να προσεγγίσει τη Σελήνη με ένα μπουκέτο λουλούδια, μέσω μιας ανεμόσκαλας που ξεκινάει από τη Γη. Ο Ντάλες αναφέρει σε έναν προβληματισμένο Αϊζενχάουερ: «Αυτός ο Σπούτνικ πάει να μας φάη... την Ιουλιέττα!» [ΕΙΚ. 88]²¹⁶. Σκίτσο του Χριστοδούλου, λίγες μέρες μετά, δείχνει την υδρόγειο σαν ένα τεράστιο κεφάλι σε κατάσταση πυρετού (αναφορά στην παγκόσμια

²¹³ Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή...*, σ. 211.

²¹⁴ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 6/11/1962.

²¹⁵ *Οι Μεγάλες Δεκαετίες ...*, σ. 340-343.

²¹⁶ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Τα Νέα*, 10/10/1957.

επιδημία γρίπης που είχε ξεσπάσει εκείνο τον καιρό) να παρατηρεί την περιφορά του σοβιετικού δορυφόρου μονολογώντας: «Αμάν! Νέος πονοκέφαλος!...». Η επιφάνεια της υδρογείου είναι καλυμμένη από τσιρότα που αναγράφουν "Πολωνικά γεγονότα", "Κυπριακόν", "Αλγερινόν", "Συριακόν", "Ασιατική γρίππη", συσχετίζοντας τον πολιτικό αντίκτυπο της εξαπόλυσης του Σπούτνικ με ποικίλα διεθνή προβλήματα [ΕΙΚ. 89]²¹⁷. Αναφορά στη γρίπη κάνει και ο Παυλίδης, δείχνοντας κάποιους Αρειανούς να ανησυχούν μήπως από τον δορυφόρο βγει κάποιος γήινος και τους κολλήσει [ΕΙΚ. 89]²¹⁸!

Στο ψυχροπολεμικό κλίμα της εποχής, το αίσθημα του δέους για τον δορυφόρο των Σοβιετικών μεγεθύνθηκε από τη διαπίστωση ότι το τεχνολογικό προβάδισμα της ΕΣΣΔ την καθιστούσε, προφανώς, ικανή να πλήξει ευθέως τις ΗΠΑ με πυραύλους. Λίγους μήνες πριν, τον Αύγουστο του 1957, είχε εκτοξευθεί από τους Σοβιετικούς ο διηπειρωτικός βαλλιστικός πύραυλος R-7, τον οποίο ο Αρχέλαος δεν παρέλειψε να συνδέσει με τον Σπούτνικ στο σκίτσο του με τίτλο «Ο Σπούτνικ, ο πύραυλος και η... μπουκάλα!» (όπου μέσα στη μπουκάλα φαίνεται κλεισμένος ο εκπρόσωπος της βρετανικής αποικιοκρατίας) [ΕΙΚ. 90]²¹⁹. Ο Χριστοδούλου περιπαίζει τους αμερικανικούς φόβους για τις εικαζόμενες κατασκοπευτικές ικανότητες του δορυφόρου, απεικονίζοντας τον Σπούτνικ ως τον «τρίτο άνθρωπο»²²⁰, ο οποίος παρακολουθεί με κιάλι τις συνομιλίες Αϊζενχάουερ-Μακμίλαν [ΕΙΚ. 91]²²¹.

Εκτός από την άμεσα σχετιζόμενη θεματολογία, οι Έλληνες γελοιογράφοι χρησιμοποίησαν την τεχνολογική εξέλιξη και για ζητήματα εγχώριας κατανάλωσης, άλλοτε με εύστοχο και άλλοτε με λιγότερο εύστοχο τρόπο. Τέτοια παραδείγματα είναι: η συσχέτιση της εκτόξευσης με την άνοδο του ελληνικού τιμάρθρου [ΕΙΚ. 92]²²², τους ελιγμούς της αξιωματικής αντιπολίτευσης [ΕΙΚ. 93]²²³, τις περιοδείες Μαρκεζίνη [ΕΙΚ. 94]²²⁴ και την

²¹⁷ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 8/10/1957.

²¹⁸ Σκίτσο του Π. Παυλίδη, εφημ. *Βραδυνή*, 10/10/1957.

²¹⁹ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 29/10/1957.

²²⁰ Πιθανή αναφορά στο ομότιτλο νουάρ φιλμ του Κάρολ Ριντ, που προβλήθηκε στις ΗΠΑ το 1949.

²²¹ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 25/10/1957.

²²² Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 11/10/1957.

²²³ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 9/10/1957.

²²⁴ Σκίτσο του Π. Παυλίδη, εφημ. *Βραδυνή*, 17/10/1957.

απρόοπτη ανάκληση του εν Αθήναις Αμερικανού πρέσβη στις 19/10/1957 [ΕΙΚ. 95]²²⁵. Ο Φωκίων Δημητριάδης θα παραδεχτεί ότι «[...] καθώς είναι της μόδας αυτήν την εποχήν όλα να συγκρίνονται, κατά κάποιον τρόπον, με τους δορυφόρους και τους πυραύλους, οι γελοιογράφοι έχουν ένα καλό θέμα»²²⁶.

Η έμπνευση των γελοιογράφων έμελλε να συνεχιστεί, καθώς ένα μήνα μετά, στις 3 Νοεμβρίου 1957, η ΕΣΣΔ εκτόξευσε και δεύτερο τεχνητό δορυφόρο, τον Σπούτνικ 2. Αυτή τη φορά, ο δορυφόρος θα διέθετε μια επιβάτιδα: τη θρυλική σκυλίτσα Λάικα η οποία, αν και δεν κατάφερε να επιστρέψει στη Γη, ταυτίστηκε με το πρώτο έμβιο ον που τέθηκε σε τροχιά γύρω από τον πλανήτη. Ο Χριστοδούλου σχεδίασε τον Αϊζενχάουερ να διερωτάται, υπό το βλέμμα της Λάικα μέσα από τον δορυφόρο: «Πετάει, πετάει ο σκύλος;», για να λάβει την απάντηση του Χρυστσώφ: «Πετάει!...» [ΕΙΚ. 96]²²⁷.

Οι γελοιογραφικές ειρωνείες για τα πλήγματα που δέχθηκαν οι ΗΠΑ εξαιτίας της σοβιετικής πρωτοπορίας σε εκείνη την πρώτη φάση της κούρσας για την «κατάκτηση» του διαστήματος, δεν περιορίστηκαν εκεί. Σε σκίτσο του Χριστοδούλου, ο Χρυστσώφ ξεπροβάλλει μέσα από τον Σπούτνικ 2 ζητώντας από τους Αϊζενχάουερ και Ντάλες να ποζάρουν για τον φωτογραφικό του φακό [ΕΙΚ. 97]²²⁸, ενώ αλλού, ο δορυφόρος με τον Χρυστσώφ και τη Λάικα περνούν πίσω από την πλάτη του Αϊζενχάουερ φωνάζοντάς του «Πιο δυνατά, δεν ακούμε», την ώρα που εκείνος απευθύνει διάγγελμα σύμφωνα με το οποίο «...συντόμως αι ΗΠΑ θα υποσκελίσουν τους Ρώσους εις τους πυραύλους» [ΕΙΚ. 98]²²⁹.

Το ύφος των πολιτικών γελοιογραφιών κατά τις τελευταίες εβδομάδες του 1957 ήταν παρόμοιο, με τη σάτιρα να μονοπωλείται από τις αμερικανικές καθυστερήσεις στον τεχνολογικό τομέα. Ο Χριστοδούλου εστιάζει στη «μακρά αναμονή» για την εκσφενδόνιση του αμερικανικού δορυφόρου, με τους δυο σοβιετικούς να έχουν βγάλει... μακριά λευκή γενειάδα και να σχολιάζουν «Νιοί

²²⁵ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 25/10/1957.

²²⁶ Φωκίων Δημητριάδης, *Με το μάτι του γελοιογράφου 1950-1959...*, σ. 61.

²²⁷ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 5/11/1957.

²²⁸ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 7/11/1957.

²²⁹ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 11/11/1957.

ήμαστε και γεράσαμε!» [ΕΙΚ. 99]²³⁰. Σε σκίτσο του Αρχέλαου απεικονίζεται, στην κυριολεκτική της απόδοση, η δήλωση του Αϊζενχάουερ ότι «επιβάλλεται έντασις της επαγρυπνήσεως», με τον Αμερικανό πρόεδρο να ξενυχτάει παρατηρώντας τους σοβιετικούς δορυφόρους στον νυχτερινό ουρανό [ΕΙΚ. 100]²³¹. Ο ίδιος γελοιογράφος καυτηριάζει την «κινητοποίηση των επιστημόνων εις Αμερικήν» (όπου ένας επιστήμονας «κουρδίζεται» από ένα τεράστιο χέρι, με το κουρδιστήρι να έχει το σχήμα του αμερικανικού δολαρίου) [ΕΙΚ. 101]²³², ενώ χάριν της σάτιρας επιστρατεύτηκαν και τα «καουμποϊλίκια» -με προφανή πηγή έμπνευσης τις ταινίες του αμερικανικού κινηματογράφου με πρωταγωνιστή τον Τζον Γουέιν, που τη δεκαετία του 1950 έκαναν πάταγο: ένας Αμερικανός «καουμποϊ» επιδιώκει να φθάσει πρώτος στη σελήνη χρησιμοποιώντας το λάσο του [ΕΙΚ. 102]²³³, ενώ ένας άλλος έχει καβαλικέψει έναν δορυφόρο προσπαθώντας να τον κάνει να καλπάζει [ΕΙΚ. 103]²³⁴!

Στο στόχαστρο των γελοιογράφων βρίσκεται και η πρόθεση των ΗΠΑ να εξαπολύσουν «δορυφόρον μικρού μεγέθους» (συγκριτικά με τον σοβιετικό) [ΕΙΚ. 104]²³⁵, [ΕΙΚ. 105]²³⁶], ο υπέρογκος οικονομικός προϋπολογισμός που απαιτείται για ένα τέτοιο εγχείρημα [ΕΙΚ. 106]²³⁷, η καμπάνια προσέλκυσης ατόμων για επάνδρωση αποστολής προς τη Σελήνη [ΕΙΚ. 107]²³⁸ και η βρετανική αδυναμία να μετάσχει στον διαστημικό ανταγωνισμό των δύο «μεγάλων» [ΕΙΚ. 108]²³⁹. Ενώ οι αποτυχημένες απόπειρες εκτοξεύσεων πυραύλων (ιδίως του Thor-Able στις 17/8/1958) από το ακρωτήριο Κανάβεραλ της Φλόριντα θα εμπνεύσουν τον Μποστ στο «δημώδες» έμμετρο με τίτλο «Το Καρνάβεραλ εν Αμερική» («Σαρανταπένται μάστορη κι' εξήντα μαθιτάδαις / ολημερίς τον φτιάναναι το βράδη γκρεμυζώταν») [ΕΙΚ. 109]²⁴⁰.

Στις 2/1/1959 η ΕΣΣΔ θα στείλει δορυφόρο προς τον ήλιο, τον πρώτο Λούνικ. Ο Λούνικ προοριζόταν στην αρχή να γίνει δορυφόρος της Σελήνης,

²³⁰ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 14/11/1957.

²³¹ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 11/11/1957.

²³² Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 12/11/1957.

²³³ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 13/11/1957.

²³⁴ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 15/11/1957.

²³⁵ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 16/11/1957.

²³⁶ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 27/11/1957.

²³⁷ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 20/11/1957.

²³⁸ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 13/11/1957.

²³⁹ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 19/11/1957.

²⁴⁰ Σκίτσο του Μποστ, περ. *Ταχυδρόμος*, 11/1/1958.

στη συνέχεια όμως την παρέκαμψε κατευθυνόμενος προς το ηλιακό μας άστρο -κάτι που ο Δημητριάδης δεν θα αφήσει ασχολίαστο [ΕΙΚ. 110]²⁴¹. Το δέος για τη συνέχιση των σοβιετικών επιτευγμάτων στο Διάστημα θα αποτυπωθεί για άλλη μια φορά με τη γελοιογραφική πένα του Χριστοδούλου: σε σκίτσο του της 8ης Ιανουαρίου, ο κατάκοπος αμερικανικός «Άτλας», όπως ο μυθικός Άτλαντας, θα σηκώνει στις πλάτες του τον σοβιετικό Λούνικ [ΕΙΚ. 111]²⁴², η αναγγελία της ΕΣΣΔ περί μετάβασης στον Άρη και την Αφροδίτη θα τον εμπνεύσει να σχεδιάσει τον Χρυστσώφ ως «μάγκα» που βροντοχτυπάει ένα κομπολόι φτιαγμένο από «πλανητικές» χάντρες [ΕΙΚ. 112]²⁴³ ενώ η «ζήλεια» των Αμερικανών θα γίνει πάλι αντικείμενο σάτιρας με αφορμή την περιβόητη επίσκεψη Μικογιάν στις Ηνωμένες Πολιτείες (όπου ο Μικογιάν παρουσιάζεται στον Αϊζενχάουερ με ένα κεφάλι σε σχήμα Λούνικ!) [ΕΙΚ. 113]²⁴⁴.

Διατηρώντας το προβάδισμα στην «κατάκτηση» του Διαστήματος, οι Σοβιετικοί θα στείλουν στις 12/4/1961 τον πρώτο άνθρωπο στο Διάστημα: τον 27χρονο ταγματάρχη της Αεροπορίας Γιούρι Γκαγκάριν. Δύο μέρες μετά, ο Χρυστσώφ καβάλα σε έναν πύραυλο θα καλέσει τον Κένεντι σε... διάσκεψη κορυφής -σύμφωνα πάντα με σκίτσο του Δημητριάδη [ΕΙΚ. 114]²⁴⁵. Από τη μεριά του ο Μποστ θα συνδέσει το σοβιετικό κατόρθωμα με την επίσημη επίσκεψη Καραμανλή και Αβέρωφ στις ΗΠΑ. Η χρήση των λογοπαιγνίων γίνεται και εδώ με αριστοτεχνική μαεστρία: οι «κοσμονάφται» Καραμανλήφ και Αβέρωφ Βαγγελοούριν επισκέπτονται το «συνεργείον πηράβλων» του Τζων Κένεντυ (με ειδικότητα στα... βαλκανιζατέρ) προκειμένου να επισκευάσει το διαστημόπλοίο τους που έχει μπατάρει. Το διαστημικό σκάφος της ΕΡΕ, που μεταφέρει τους δυο άνδρες ονομάζεται *Κωστόκ* -συνδυασμός του ονόματος *Κώστας* και *Βοστόκ*, δηλαδή του σκάφους που περιέφερε τον Γκαγκάριν, του οποίου η ονομασία στα ρωσικά σημαίνει *Ανατολή*. Μόνο που και η λέξη *Κοστόκ* σημαίνει στα ρώσικα *Δύση*, πράγμα άκρως ταιριαστό, τόσο για το «ανήκομεν εις την Δύσιν», όσο και για το υπονοούμενο ότι η ΕΡΕ δύνει. Τέλος,

²⁴¹ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Τα Νέα*, 9/1/1959.

²⁴² Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 8/1/1959.

²⁴³ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 10/1/1959.

²⁴⁴ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 17/1/1959.

²⁴⁵ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Τα Νέα*, 14/4/1961.

ο Μποστ δεν θα χάσει την ευκαιρία να υπογράψει το έργο του ως *Μποστόκ*, παραπέμποντας ακόμη και εκεί στο διαστημικό σκάφος [ΕΙΚ. 115]²⁴⁶.

Επόμενος στόχος των υπερδυνάμεων ήταν η αποστολή ανθρώπων στη Σελήνη. Τη φιλοδοξία του αυτή διατύπωσε ο Κένεντι στις 25/5/1961 με την πασίγνωστη δήλωση που θα αποδεικνυόταν προφητική.²⁴⁷ Ο Αρχέλαος προσωποποιεί τη Σελήνη με τη μορφή μιας κόρης που μαδάει μια μαργαρίτα ενώ αναμένει κάποιον από τους δυο πυραύλους να φτάσει πρώτος σε αυτήν [ΕΙΚ. 116]²⁴⁸. Σε άλλο σκίτσο του εξάγει τη συνεισφορά όλων ανεξαιρέτως των κοσμοναυτών να φέρουν την ανθρωπότητα πιο κοντά στη μέρα που θα πατήσει στο φεγγάρι: ένας άνθρωπος πατάει από πύραυλο σε πύραυλο για να φτάσει με τη βοήθεια αυτής της τεχνητής σκάλας στον φυσικό δορυφόρο της Γης. Κάθε ένας από τους πυραύλους φέρει το όνομα και ενός κοσμοναύτη: [Γιούρι] Γκαγκάριν, [Άλαν] Σέπαρντ²⁴⁹, [Γκας] Γκρίσομ²⁵⁰ και [Τζέρμαν] Τίτοφ²⁵¹ [ΕΙΚ. 117]²⁵².

Οι προσπάθειες για την «κατάκτηση» του Διαστήματος συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '60. Η κούρσα για τον πρώτο άνθρωπο στο φεγγάρι κερδήθηκε τελικά από τις ΗΠΑ, καθώς το πλήρωμα του Apollo 11 κατόρθωσε τον Ιούλιο του 1969 να πατήσει στο έδαφος της Σελήνης. Ο ψυχροπολεμικός ανταγωνισμός ήταν το βασικότερο κίνητρο για αυτή την κούρσα, καθώς αποκάλυπτε την πρόοδο των επιστημονικών και τεχνολογικών επιτευγμάτων της κάθε χώρας. Η επιτυχής ανταπόκριση στην

²⁴⁶ Σκίτσο του Μποστ, εφημ. *Ελευθερία*, 16/4/1961. Πληροφορίες από Σαραντάκο, Ν.: "Οι κοσμονάυτες των Αθηνών (Γκαγκάριν και Μποστ)" στο *Οι λέξεις έχουν τη δική τους ιστορία* (<https://sarantakos.wordpress.com/2011/04/12/mpostgagarin/>), 12/4/2011 (Ημ/νία ανάκτησης: 14/9/2016).

²⁴⁷ "Η χώρα μας πρέπει να τολμήσει, μέσα σ' αυτή τη δεκαετία, να στείλει άνθρωπο στο φεγγάρι και να τον ξαναφέρει πίσω. Δεν υπάρχει αυτή την εποχή κανένα διαστημικό σχέδιο που να είναι για την ανθρωπότητα ερεθιστικότερο ή εντυπωσιακότερο από αυτό. Ταυτόχρονα όμως και άλλο σχέδιο δεν είναι δυσκολότερο και ακριβότερο από αυτό". John Kennedy: Special Message to Congress on urgent national needs, 25 May 1961" στο *John F. Kennedy- Presidential Library and Museum* (<https://www.jfklibrary.org/Asset-Viewer/Archives/JFKPOF-034-030.aspx>) (Ημ/νία ανάκτησης: 14/9/2016).

²⁴⁸ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 10/8/1961.

²⁴⁹ Alan Shepard (1923-1998). Πραγματοποίησε την τροχιά της Γης με τον θαλαμίσκο "Mercury" στις 5/5/1961.

²⁵⁰ Virgil "Gus" Grissom (1926-1967). Εκτοξεύτηκε στο Διάστημα σε υποτροχιακή πτήση στις 21/7/1961.

²⁵¹ Герман Степанович Титов (1935-2000). Πραγματοποίησε μια περιφορά γύρω από τη Γη με το Βοστόκ 2 στις 6/8/1961.

²⁵² Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 9/8/1961.

πρόκληση έδινε τη δυνατότητα στην κάθε υπερδύναμη να υπερασπίζεται την πολιτικοοικονομική ανωτερότητα του δικού της συστήματος.²⁵³ Ο αριθμός των γελοιογραφιών που καταπιάνονται με την κούρσα για το Διάστημα αποτελεί μια σαφή ένδειξη για την πολιτική σπουδαιότητα της πτυχής αυτής του Ψυχρού Πολέμου.

δ. Αποαποικιοποίηση και Κυπριακό

Η αποαποικιοποίηση αποτελεί μια σύνθετη ιστορική διεργασία, η οποία, αν και εκτυλίχθηκε σε παράλληλο χρόνο με τον Ψυχρό Πόλεμο, οφείλει να προσεγγιστεί με μια αυξημένη δόση αυτονομίας. Μεταξύ της αποαποικιοποίησης / ανόδου του Τρίτου Κόσμου και της ψυχροπολεμικής αντιπαράθεσης μπορούμε πράγματι να εντοπίσουμε κοινά επικαλυπτόμενα πεδία: η αλλαγή των διεθνών συσχετισμών με την εμφάνιση πολλών νέων κρατών που δημιουργήθηκαν μετά την αποχώρηση των αποικιοκρατικών δυνάμεων από την Ασία και την Αφρική και ο βαθμός στον οποίο ορισμένα από τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα (όπως π.χ. του Βιετνάμ) εμπνέονταν από προτάγματα της κομμουνιστικής ιδεολογίας και έχαιραν της σοβιετικής υποστήριξης, είναι κάποια από τα πεδία σύνδεσης των δύο αυτών φαινομένων του μεταπολεμικού κόσμου. Μεταξύ των δυο διεργασιών υφίστανται, όμως, και αρκετές διαφορές. Το χρονικά πολυεπίπεδο και δομικά μη καθορισμένο στοιχείο της αποαποικιοποίησης, καθώς και η αναζήτηση των απαρχών της σε προγενέστερο χρονικό στάδιο (δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα μέχρι το τέλος του Α' Παγκόσμιου Πολέμου), είναι κάποια από τα δεδομένα που τη διαχωρίζουν από το σαφώς πιο αποκρυσταλλωμένο πεδίο του διπολικού ανταγωνισμού μεταξύ δύο συγκεκριμένων χωρών ή έστω συμμαχιών.²⁵⁴

Η παρατήρηση των ελληνικών γελοιογραφιών σε περιόδους έξαρσης της διαδικασίας αποαποικιοποίησης επιβεβαιώνει τα αρνητικά αισθήματα της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους φορείς της αποικιοκρατίας: για πολλούς και ποικίλους λόγους ιστορικής, κοινωνικής και γεωπολιτικής υφής, μεγάλη

²⁵³ Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή...*, σ. 240.

²⁵⁴ *Ο.π.*, σ. 323-331.

μερίδα της ελληνικής κοινής γνώμης ταυτίστηκε ή, εν πάση περιπτώσει, αντιμετώπισε με ιδιαίτερα αισθήματα συμπάθειας τους αγώνες των αποικιοκρατούμενων λαών για ανεξαρτησία. Ακόμη και όπου αυτή η συμπάθεια δεν παρατηρήθηκε τόσο έντονα, ποτέ δεν εξέλιπε πάντως ένα γενικευμένο αίσθημα δυσaréσκειας και εχθρότητας απέναντι στις αποικιοκρατικές δυνάμεις -ιδίως σε περιπτώσεις όπου αυτές επέδειξαν βιαιότητα και κάποια αναχρονιστικά δείγματα μιας παλαιότερης ευρωπαϊκής αλαζονείας. Το Κυπριακό ζήτημα έπαιξε καθοριστικό ρόλο σε αυτή την «επιλογή στρατοπέδου». Είτε από την αντιδυτική-αντιβρετανική σκοπιά, είτε από τη σκοπιά του αλυτρωτισμού και της «εθνικής ολοκλήρωσης», το αίτημα για ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα συγκίνησε και κινητοποίησε σημαντικά κομμάτια της ελληνικής κοινωνίας. Καθώς οι γελοιογραφίες αντικατοπτρίζουν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό τις κυρίαρχες τάσεις της λεγόμενης κοινής γνώμης, δεν θα ήταν αδόκιμο να επιβεβαιώσουμε μέσω της αναλυτικής παρατήρησης τις τάσεις αυτές.

Η επίδειξη δύναμης Γαλλίας και Μεγάλης Βρετανίας στο Σουέζ κατέδειξε τα όρια του παλιού αποικιακού τρόπου επίλυσης των προβλημάτων. Το φιάσκο στο οποίο κατέληξε ο πόλεμος ανάμεσα στην Αίγυπτο και στις αγγλογαλλοϊσραηλινές στρατιωτικές δυνάμεις τον Οκτώβριο/Νοέμβριο του 1956 μετά την εθνικοποίηση της διώρυγας του Σουέζ από τον Γκάμαλ Άμπντελ Νάσερ, παρείχε έμπνευση στους Έλληνες γελοιογράφους να σατιρίσουν την αποικιοκρατική αλαζονεία και -φυσικά- να τη συνδέσουν με την ανάλογη στάση των Άγγλων στο Κυπριακό. Η αποτυχία της επιχείρησης κατά της Αιγύπτου αποτυπώνεται στα πρώτα σκίτσα των γελοιογράφων της *Αθηναϊκής*, οι οποίοι αναφέρονται στις απώλειες των Αγγλογάλλων: αλεξιπτωτιστές πέφτουν από τον ουρανό για να επιστρέψουν πάλι εκεί, σε αντίστροφη πορεία [ΕΙΚ. 118]²⁵⁵, ενώ ο άγιος Πέτρος στην πύλη του Παραδείσου διαμαρτύρεται στον... Παντοδύναμο ότι τόση πολλή δουλειά έχει να δει από το 1939 (έτος έναρξης Β' Παγκοσμίου Πολέμου) [ΕΙΚ. 119]²⁵⁶.

²⁵⁵ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 6/11/1956.

²⁵⁶ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 7/11/1956. Μπροστά από τον άγιο Πέτρο βρίσκεται μια λίστα με όλες τις εθνικότητες που είχαν εμπλακεί σε πολέμους την τελευταία εξαετία: "Κορέα, Μάου-Μάου, Ούγγροι, Γάλλοι, Άγγλοι, Ρώσοι, Αιγύπτιοι, Αλγερινοί, Μαροκινοί, Κινέζοι, Ισραηλινοί, Κύπριοι".

Η ειρωνεία απέναντι στην αποτυχημένη τριμερή εκστρατεία είναι καυστική: η διακοπή των εχθροπραξιών του Ισραήλ με την Αίγυπτο καυτηριάζεται με τη μορφή ενός «περιπλανώμενου Ιουδαίου» που κάνει πράξη την παροιμία «όποιος τη νύχτα περπατεί...» [ΕΙΚ. 120]²⁵⁷. Ο Νάσερ κυκλοφορεί μπροστά από τις πυραμίδες με ένα κομπολόι υπό τον ήχο του γνωστού ρεμπέτικου άσματος «Μάγκας βγήκε για σεργιάνι» [ΕΙΚ. 122]²⁵⁸. Ενώ η παγκόσμια κατακραυγή που ασκήθηκε στις ΗΠΑ να καταδικάσουν την επίθεση και η επακόλουθη άφιξη αστυνομικής δύναμης του ΟΗΕ στην Αίγυπτο²⁵⁹ [ΕΙΚ. 123]²⁶⁰, δημιουργήσε ντροπιαστικές αλληγορίες για τις αποικιακές δυνάμεις: η αγγλογαλλική κυριαρχία απεικονίζεται σαν αυθαίρετο χτισμένο στην άμμο της ερήμου που κατεδαφίζεται από μπουλντόζα του ΟΗΕ [ΕΙΚ. 124]²⁶¹, ο Ήντεν πλέον κάθεται σαν φακίρης πάνω σε μια επιφάνεια με καρφιά που συμβολίζει τη βρετανική αυτοκρατορία [ΕΙΚ. 125]²⁶² και, βεβαίως, μετά από τη σύντομη αιγυπτιακή παρένθεση, οι ταιπωρίες των Άγγλων από την ΕΟΚΑ συνεχίζονται [ΕΙΚ. 126]²⁶³. Πολύ έξυπνα, ο Φ. Δημητριάδης παρομοιάζει την κατάσταση στην Αίγυπτο με μια μορφή έξωσης του... νοικάρη Ήντεν από τον ιδιοκτήτη Νάσερ, με τη βοήθεια αστυφυλάκων του ΟΗΕ [ΕΙΚ. 127]²⁶⁴! Το «οικτρών τέλος της περιπετείας του Σουέζ» επισφραγίζεται με την καταβολή διοδίων στον Νάσερ εκ μέρους των διερχόμενων βρετανικών πλοίων από την εθνικοποιημένη, πλέον, διώρυγα [ΕΙΚ. 128]²⁶⁵.

Εκτός από την απώλεια κυριαρχίας της Μ. Βρετανίας στη Μέση Ανατολή [ΕΙΚ. 129]²⁶⁶ και κάποιες άλλες διεθνείς προεκτάσεις της ήττας στο

²⁵⁷ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 8/11/1956. Σε άλλο σκίτσο του ο Αρχέλαος παρουσιάζει τους Ισραηλινούς ως μαριονέτες των Αγγλογάλλων, παρά τις διαβεβαιώσεις των πρώτων ότι "ενήργησαν αυτοβούλως" (βλ. ΕΙΚ. 121: σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 25/12/1956).

²⁵⁸ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 13/11/1956.

²⁵⁹ Γιανουλόπουλος, Γ. Ν., *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945-1963)*, (Αθήνα: Παπαζήσης 1992), σ. 171.

²⁶⁰ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 17/11/1956. Με αφορμή την άφιξη αστυνομικής δύναμης του ΟΗΕ στην Αίγυπτο, ο γελοιογράφος θυμίζει σε ένα εύστοχο σκίτσο, ότι αυτό δεν είναι το μοναδικό μέτωπο στο οποίο ο ΟΗΕ καλείται εν έτει 1956 να βάλει τάξη: "Αποικία, Κίνα, Ιορδανία, Ρωσία, Αλγερία, Ισραήλ, Γαλλία, Συρία" είναι επίσης τα μέτωπα του παγκόσμιου σπαραγμού.

²⁶¹ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 14/11/1956.

²⁶² Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 14/11/1956.

²⁶³ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 10/11/1956.

²⁶⁴ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 22/11/1956.

²⁶⁵ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 16/5/1957.

²⁶⁶ Βλ. σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 6/12/1956).

Σουέζ (π.χ. ως προς το ζήτημα που έθεσε η Ισπανία για το Γιβραλτάρ στον ΟΗΕ [ΕΙΚ. 130]²⁶⁷), η κάμψη της βρετανικής ισχύος είναι ορατή και στις σχέσεις με τις ΗΠΑ, οι οποίες εναντιώθηκαν σθεναρά στην αγγλογαλλική σύμπραξη στην Αίγυπτο. Ο Αϊζενχάουερ παρουσιάζεται σε μια σειρά από σκίτσα να κάνει... καψώνια στους Αγγλογάλλους περιορίζοντάς τους τα υγρά καύσιμα, μέχρι να τους εξαναγκάσει σε αποχώρηση από την Αίγυπτο [ΕΙΚ. 131²⁶⁸, ΕΙΚ. 132²⁶⁹, ΕΙΚ. 133²⁷⁰, ΕΙΚ. 134²⁷¹, ΕΙΚ. 135²⁷²]. «Τι επισκευές μου λέτε και κουραφέξαλα! Αυτό θέλει γκρέμισμα και ξαναχτίσιμο!», φέρεται να λέει ο Αϊζενχάουερ στους πρωθυπουργούς της Αγγλίας και της Γαλλίας Ήντεν και Μολέ, ενώ το οικοδόμημα των αγγλοαμερικανικών σχέσεων τελεί υπό κατάρρευση [ΕΙΚ. 136]²⁷³. Οι επιπτώσεις του βέτο που άσκησε ο Αμερικανός Πρόεδρος είναι φανερές στην ήδη γιγαντωμένη δυσαρέσκεια της αγγλικής κοινωνίας απέναντι στον Ήντεν λόγω της έλλειψης καυσίμων [ΕΙΚ. 137]²⁷⁴ - γεγονός άλλωστε που οδήγησε στη μετέπειτα παραίτηση της κυβέρνησής του²⁷⁵.

Το δόγμα Αϊζενχάουερ που διατυπώθηκε τον Ιανουάριο του 1957, σε μια προσπάθεια να καλυφθεί το κενό που δημιούργησε στη Μέση Ανατολή η απώλεια της βρετανικής κυριαρχίας, σχολιάζεται σε μεταγενέστερες γελοιογραφίες μέσα από την σάτιρα της κυβέρνησης Καραμανλή. Η δέσμευση των ΗΠΑ για παροχή στρατιωτικής βοήθειας σε όσες χώρες κρινόταν ότι αντιμετωπίζουν κομμουνιστική διείσδυση [βλ. ΕΙΚ. 138]²⁷⁶ ώθησε την πένα του γελοιογράφου να παρουσιάσει τον Καραμανλή σε μια μάταιη προσπάθεια εισχώρησης στο δόγμα προκειμένου να νομιμοποιήσει αντιδημοκρατικές πρακτικές (όπως π.χ. έπραξε ο βασιλιάς Χουσεΐν της Ιορδανίας [ΕΙΚ. 139]²⁷⁷). Η προσπάθεια αυτή οδηγεί σε ξεκαρδιστικές απεικονίσεις, όπως εκείνη με τους Καραμανλή, Αβέρωφ και Τσάτσο ντυμένους με αραβικές κελεμπίες στο

²⁶⁷ Βλ. σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Τα Νέα*, 23/11/1956.

²⁶⁸ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 1/12/1956.

²⁶⁹ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 4/12/1956.

²⁷⁰ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 1/12/1956.

²⁷¹ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 4/12/1956.

²⁷² Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 31/12/1956.

²⁷³ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 1/12/1956.

²⁷⁴ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 23/11/1956.

²⁷⁵ Γιαννουλόπουλος, *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος...*, σ. 173.

²⁷⁶ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 21/11/1957.

²⁷⁷ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 16/5/1957.

υπουργείο Εξωτερικών να προσεύχονται κατά τον ισλαμικό τρόπο [ΕΙΚ. 140]²⁷⁸.

Στο άλλο μέτωπο της δεύτερης περιόδου της αποαποικιοποίησης,²⁷⁹ την Αλγερία, η Γαλλία βίωνε την δική της ταπείνωση της αποικιοκρατικής της ισχύος. Έχοντας ήδη υποστεί την αποχώρηση από τη Ινδοκίνα και την ήττα στον πόλεμο του Σουέζ, καμία δύναμη δεν ήταν ικανή το 1956 να πείσει τους Γάλλους να υποχωρήσουν από την *Algérie française*, ένα «τμήμα», κατ' ουσίαν, της μητροπολιτικής Γαλλίας.²⁸⁰ Η εξέγερση που ξέσπασε στην Αλγερία εναντίον της γαλλικής κυριαρχίας την 1η Νοεμβρίου 1954 υπό την ηγεσία του FLN²⁸¹ είχε προκαλέσει άγρια καταστολή εκ μέρους των Γάλλων με κλιμακούμενη σφοδρότητα, γεγονός που συνετέλεσε στην πτώση της Τέταρτης Δημοκρατίας.²⁸² Οι ελληνικές γελοιογραφίες κράτησαν και σε αυτή την περίπτωση ειρωνική έως εχθρική στάση προς τους αποικιοκράτες. Σε σκίτσο του 1957 ο Αρχέλαος σχολιάζει την κατάληξη των όπλων που έδιναν οι Αγγλοαμερικανοί στην Τυνησία, στα χέρια των Αλγερινών μαχητών [ΕΙΚ. 141]²⁸³, ενώ σε μεταγενέστερα σκίτσα του θα σατιρίσει τη διαμάχη σε... ξένο αχυρώνα μεταξύ της γαλλικής κυβέρνησης και των Γάλλων στρατιωτικών και αποίκων στην εξεγερμένη Αλγερία, οι οποίοι διεκδικούσαν αυτονομία από το Παρίσι [ΕΙΚ. 142²⁸⁴, ΕΙΚ. 143²⁸⁵].

Η άνοδος του στρατηγού Ντε Γκωλ στην εξουσία τον Μάιο του 1958 σε συνθήκες κρίσης του Αλγερινού, συνοδεύτηκε από ένα είδος «δημοκρατικού πραξικοπήματος» που του επέτρεψε να εγκαθιδρύσει την Πέμπτη Γαλλική Δημοκρατία και αργότερα να έλθει σε συνεννόηση με τους Αλγερινούς επαναστάτες, σε πείσμα των Γάλλων στρατιωτικών. Με ιδιαίτερα χιουμοριστικό τρόπο, ο Β. Χριστοδούλου σχολιάζει τα γεγονότα του Μαΐου 1958, παρουσιάζοντας έναν Ντε Γκωλ επίδοξο βιαστή της (Τέταρτης) Γαλλικής Δημοκρατίας [ΕΙΚ. 144]²⁸⁶ και πάντως πρόθυμο να τερματίσει την

²⁷⁸ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 7/5/1957.

²⁷⁹ Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή...*, σ. 346-350.

²⁸⁰ *Ο.π.*, σ. 367.

²⁸¹ Front de la Liberation Nationale (Μέτωπο Εθνικής Απελευθέρωσης).

²⁸² *Ο.π.*, σ. 369.

²⁸³ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 20/11/1957.

²⁸⁴ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 19/5/1958.

²⁸⁵ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 24/5/1958.

²⁸⁶ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 23/5/1958.

αλγερινή κρίση, μετατοπίζοντας την έννοια του γαλλικού μεγαλείου σε άλλα πεδία, έξω από τα όρια που ως τότε όριζε η αποικιοκρατία [ΕΙΚ. 145²⁸⁷, ΕΙΚ. 146²⁸⁸].

Το Κυπριακό αποτελεί, προφανώς, την κορωνίδα του γελοιογραφικού σχολιασμού κατά τη διαδικασία αποαποικιοποίησης. Η ένταση του Κυπριακού ζητήματος καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 -κυρίως όμως η σκληρότητα με την οποία αντιμετωπίστηκε από τους Άγγλους το κίνημα της ΕΟΚΑ- αποτυπώθηκε με δραματικό τρόπο στα σκίτσα των ελλαδικών εφημερίδων. Η σύνδεση που πραγματοποιούν οι γελοιογράφοι μεταξύ των εξελίξεων στην Κύπρο και των γεγονότων στα διάφορα αποικιακά μέτωπα περιοχών του Τρίτου Κόσμου είναι δεδομένη. Ο Φωκίων Δημητριάδης συνόψισε τη σύνδεση αυτή σε ένα σκίτσο με ελαφρώς ρατσιστική διάθεση: εν έτει 1954 ο Μακάριος ρωτάει Αφρικανούς ιθαγενείς, οι οποίοι μόλις έχουν απελευθερωθεί από τα αποικιοκρατικά δεσμά, πώς ακριβώς «ωρίμασαν» ώστε να τους παραχωρηθεί η ανεξαρτησία τους [ΕΙΚ. 147]²⁸⁹. Αιτία για την ιδέα του σκίτσου αποτέλεσε ο ισχυρισμός των Βρετανών, μετά το δημοψήφισμα για ένωση με την Ελλάδα, ότι οι Κύπριοι δεν διαθέτουν ακόμα την ωριμότητα για ανεξαρτησία. Η στερεοτυπική απεικόνιση -και σε άλλες γελοιογραφίες- των αφρικανικών λαών που ανεξαρτητοποιούνταν τη δεκαετία του '50, δικαιολογημένα σήμερα προκαλεί αμηχανία, κρίνοντάς την όμως στα πλαίσια της εποχής της, εξέφραζε μάλλον τα αισθήματα πικρίας και αδικίας για την αντιμετώπιση του εθνικού αιτήματος.

Η οργή του Δημητριάδη κατά των «θρασέων αποικιοκρατών» είναι αμείωτη. Μετά την έναρξη του αγώνα της ΕΟΚΑ και την καταδίκη σε θάνατο των Καραολή και Δημητρίου, τα σκίτσα του μεταδίδουν τον παλμό που στα τέλη του 1955 και στις αρχές του 1956 επικρατούσε στις ογκώδεις διαδηλώσεις σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Πάτρα, με τους εκατοντάδες τραυματίες αλλά και τους τρεις νεκρούς. Ο αντιαποικιοκρατικός αγώνας στην Κύπρο υποχρεώνει τους Βρετανούς να εξαπολύσουν κομάντος για διενέργεια εκκαθαριστικών επιχειρήσεων (οι οποίες όμως πέφτουν στο κενό [ΕΙΚ.

²⁸⁷ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 30/5/1958.

²⁸⁸ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 3/6/1958.

²⁸⁹ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 17/3/1954.

148]²⁹⁰), ενώ, συν τω χρόνω, λαμβάνει μυθικές διαστάσεις, ταυτιζόμενος με την αρχαία μάχη των Θερμοπυλών [ΕΙΚ. 149]²⁹¹. Επίσης, παρά το ότι η «τριχοτομική λύση» -που είχε αρχίσει να τίθεται επισήμως από τη βρετανική πλευρά τον Δεκέμβριο του 1956- δεν εξυπηρετούσε άμεσα τα αποικιακά συμφέροντα της Αλβιώνος,²⁹² εντούτοις για τους Βρετανούς διαφαινόταν ως η μόνη ορατή λύση, η οποία θα έφερνε την κατ' αυτούς «ειρήνευση» του νησιού. Η πρόταση αυτή της τριχοτόμησης απεικονίζεται με ένα πριόνι, με το οποίο ο Χάρολντ Μακμίλλαν τεμαχίζει την Κύπρο [ΕΙΚ. 150]²⁹³.

Η υποκρισία των αποικιοκρατών στηλιτεύεται στην περίπτωση της «επιλεκτικής ευαισθησίας» -εκφραζόμενης με... κροκοδείλια δάκρυα- που επιδεικνύουν για το αιματοκύλισμα της ουγγρικής εξέγερσης από τους Σοβιετικούς, την ώρα που δεν αναγνωρίζουν οποιαδήποτε μορφή ανεξαρτησίας στους Κυπρίους [ΕΙΚ. 151]²⁹⁴. Ο δε «αποικιακός κυνισμός» φτάνει στα όρια, όταν κατόπιν της ανακωχής που προσέφερε ο Γρίβας της ΕΟΚΑ, τα βρετανικά στρατεύματα διεξήγαγαν την «Επιχείρηση Γλέντι», που κατά τον γελοιογράφο σημαίνει «...ανασκαφήν χωριών, σκοτωμούς, εμπρησμούς, καταβασανισμόν γυναικοπαίδων, ξεκουρέλιασμα ηθικών αρχών»²⁹⁵ [ΕΙΚ. 152]²⁹⁶.

Σε σκίτσο του από το 1954, οπότε και το Κυπριακό ζήτημα διεθνοποιήθηκε, ο Δημητριάδης απεικονίζει την Κύπρο ως μια αλυσοδεμένη γυναίκα που κατευθύνεται με βάρκα προς τη Νέα Υόρκη μεταφέροντας το αίτημα της «Ενώσεως». Το άγαλμα της Ελευθερίας, όμως, «νίπτει τας χείρας του» [ΕΙΚ. 153]²⁹⁷. Η αμερικανική στάση επιτήδειας ουδετερότητας καταγγέλλεται και μερικά χρόνια μετά: ο Μακάριος και η Κύπρος παρουσιάζονται σαν «πτωχοί συγγενείς» που αδυνατούν να επισκεφτούν τον Λευκό Οίκο -ο δε Ντάλες τους φράζει την είσοδο λέγοντάς τους: «Χάριν της ουδετερότητος της Δημοκρατίας μας, ο πρόεδρος δέχεται μόνον... βασιλείς,

²⁹⁰ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 3/12/1955.

²⁹¹ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 21/8/1956.

²⁹² Γιανουλόπουλος, σ. 344-345.

²⁹³ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Τα Νέα*, 14/11/1958.

²⁹⁴ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 15/3/1957.

²⁹⁵ Δημητριάδης, *Με το μάτι του γελοιογράφου...*, σ. 99.

²⁹⁶ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 12/1/1959.

²⁹⁷ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 14/10/1954.

σουλτάνους, σεΐχηδες και εμίρηδες!» [ΕΙΚ. 154]²⁹⁸. Η στάση αυτή των ΗΠΑ διατηρείται καθ' όλο το διάστημα του κυπριακού αγώνα. Ο Υπ.Εξ. των ΗΠΑ Ντάλες απεικονίζεται να αγνοεί επιδεικτικά τη Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που είχε ψηφιστεί πριν ακριβώς δέκα χρόνια, προτιμώντας να χορεύει χούλα-χουπ με το... στεφάνι της αποικιοκρατίας [ΕΙΚ. 155]²⁹⁹. Χούλα-χουπ όμως χορεύει στις αρχές του 1959 και ο ίδιος ο θείος Σαμ, με τη συνοδεία της ειρωνικής λεζάντας: «Αι Ηνωμένοι Πολιτείαι παίζουν ζωτικώτατον ρόλον εις τας συνομιλίας προς ρύθμισιν του Κυπριακού» [ΕΙΚ. 156]^{300, 301}.

Δεν απουσιάζει βεβαίως η πικρία για τη στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στην παραβίαση των δικαίων της Κύπρου. Παρότι η Μεγαλόνησος προσδοκά πολλά από τη «μητέρα πατρίδα» -όπως αφήνεται να εννοηθεί από τον Δημητριάδη [ΕΙΚ. 157]³⁰²- η ελλαδική ηγεσία παρουσιάζεται ως άβουλη, φοβισμένη, κατώτερη των περιστάσεων. Σε σκίτσο του Βλασσόπουλου, ο Αβέρωφ, προσερχόμενος στην έδρα του ΟΗΕ, αποπαίρνει την Κύπρο λέγοντάς της ότι του έγινε «στενός κορσές» [ΕΙΚ. 158]³⁰³. Οι δε τουρκική και βρετανική πλευρές, υπό το βλέμμα του Ντάλες, δείχνουν να έχουν τόσο συνηθίσει στις υποχωρήσεις του Έλληνα Υπ.Εξ., ώστε αγνοούν το αίτημα που κομίζει για ανεξαρτησία περιμένοντας να κάνει και άλλες υποχωρήσεις [ΕΙΚ. 159]³⁰⁴.

Η Συμφωνία της Ζυρίχης τον Φεβρουάριο του 1959 και η οριστικοποίησή της στο Λονδίνο λίγες μέρες μετά, τερμάτισε τον κυπριακό αγώνα και αποτέλεσε τη ληξιαρχική πράξη γέννησης της Κυπριακής Δημοκρατίας [ΕΙΚ. 160]³⁰⁵. Παράλληλα όμως έθαψε κάθε όραμα για ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα και θεμελίωσε δικαιώματα της Τουρκίας στο νησί,

²⁹⁸ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 19/4/1957.

²⁹⁹ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Τα Νέα*, 10/12/1958.

³⁰⁰ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 2/1/1959.

³⁰¹ Η αναφορά στο "χούλα-χουπ" μόνο άσχετη με την επικαιρότητα δεν είναι, καθώς στα τέλη του 1958 η μόδα αυτή είχε διαδοθεί παγκοσμίως από τους Arthur K. "Spud" Melin και Richard Kner (https://en.wikipedia.org/wiki/Hula_hoop).

³⁰² Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 28/4/1957.

³⁰³ Σκίτσο του Α. Βλασσόπουλου, εφημ. *Νέα Γραμμή*, 9/2/1957.

³⁰⁴ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, περ. *Ταχυδρόμος*, 24/1/1959.

³⁰⁵ Σκίτσο του Αρχέλαου (εφημ. *Αθηναϊκή*, 12/2/1959) παρομοιάζει τη συμφωνία της Ζυρίχης με παίξιμο φλογέρας από τους Καραμανλή και Μέντερες, στον ήχο της οποίας λικνίζεται το βρετανικό φίδι -ή αλλιώς... φορέιν όφφισ!

τα οποία προηγουμένως δεν είχε. Η πραγματικότητα αυτή, συν το οι βρετανικές στρατιωτικές βάσεις παρέμειναν στο νησί, κατέστησε την ανεξαρτησία της Κύπρου «ανάπηρη» στα μάτια γελοιογράφων όπως ο Φωκίων Δημητριάδης, οι οποίοι διέθεταν μια ιδιαίτερα αυξημένη ευαισθησία γύρω από το ζήτημα της Ένωσης [ΕΙΚ. 161]³⁰⁶.

ε. Ελληνοτουρκικές σχέσεις

Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις είναι διαχρονικά παρούσες στις ελληνικές πολιτικές γελοιογραφίες. Οι εξελίξεις στη γείτονα χώρα δεν έπαψαν ποτέ να απασχολούν τον ελληνικό δημόσιο λόγο, πολύ δε περισσότερο τον Τύπο. Έχοντας ως δεδομένο ότι στα λεγόμενα «εθνικά θέματα» (δηλαδή τα θέματα που άπτονται της εξωτερικής πολιτικής) οι εφημερίδες επιδεικνύουν, ειδικά σε περιόδους κρίσεων, έναν ιδιαίτερο ζήλο, δεν πρέπει να μας ξενίζει η ένταση με την οποία κορυφαία σημεία τριβής μεταξύ των δύο χωρών αποτυπώνονται σε αυτές. Στην τελευταία ενότητα θα μας απασχολήσουν οι ελληνοτουρκικές σχέσεις, πάντα εντός του διεθνούς περιβάλλοντος. Ως εκ τούτου, στην παρατήρησή μας θα συμπεριληφθεί μια ματιά και στις σχέσεις της Τουρκίας με τη Βρετανία, τις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ. Πριν ξεκινήσουμε όμως την ανάλυση του γελοιογραφικού υλικού, χρειάζεται μια σύντομη ματιά στην εξέλιξη των ελληνοτουρκικών σχέσεων μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο οι ελληνοτουρκικές σχέσεις εισέρχονται σε μια νέα φάση, οι προτεραιότητες της οποίας ορίζονται σε μεγάλο βαθμό από την ανάγκη προσαρμογής στο ψυχροπολεμικό διεθνές περιβάλλον. Οι όροι για την προσέγγιση Ελλάδας και Τουρκίας ήταν σαφώς διαφορετικοί από εκείνους στους οποίους βασιζόταν το πνεύμα φιλίας που είχε καλλιεργηθεί το 1930 από τον Βενιζέλο και τον Κεμάλ. Όμως η αίσθηση των κοινών συμφερόντων ώθησε τις δύο χώρες να αναζητήσουν τον προσανατολισμό τους στη συμμαχία με τις δυτικές χώρες και στη σύνδεση με τους στρατιωτικούς τους συνασπισμούς.³⁰⁷ Το κοινό αίτημα κατατέθηκε την άνοιξη του 1950. Παρά τις αρχικές αντιρρήσεις της Ουάσιγκτον, οι οποίες

³⁰⁶ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, περ. *Ταχυδρόμος*, 13/2/1960.

³⁰⁷ Σβολόπουλος, Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981*, τόμος δεύτερος (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας 2005), σ. 91.

ξεπεράστηκαν από τα δεδομένα που δημιούργησε ο πόλεμος της Κορέας, Ελλάδα και Τουρκία κατάφεραν τελικά να γίνουν δεκτές στο Βορειοατλαντικό Σύμφωνο (NATO) τον Φεβρουάριο του 1952.

Στη διακρατική αυτή σχέση προστέθηκε το 1953 και η Γιουγκοσλαβία. Η τριμερής συνεργασία επικυρώθηκε με την υπογραφή της «Συνθήκης Συμμαχίας Πολιτικής Συνεργασίας και Αμοιβαίας Βοήθειας» στις 9/8/1954. Όμως η διαβαλκανική συνεννόηση έμελλε να καταρρεύσει σύντομα. Αρχικά λόγω φυγόκεντρων τάσεων των εταίρων, στη συνέχεια εξαιτίας της γιγάντωσης του Κυπριακού προβλήματος.³⁰⁸ Η έξαρση του Κυπριακού επισφράγισε τον τερματισμό του θνησιγενούς εγχειρήματος. Εκεί όπου κυρίως οι ελληνοτουρκικές σχέσεις δέχτηκαν το βαρύτερο πλήγμα ήταν κατά την εξαπόλυση των πρωτοφανούς έντασης ταραχών που στρέφονταν κατά των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, με αφορμή το Κυπριακό.

Οι ταραχές ξέσπασαν στις 6/9/1955 μετά τη διάδοση της είδησης για την έκρηξη μιας βόμβας στον κήπο του τουρκικού προξενείου -πρώην οικίας του Μουσταφά Κεμάλ- στη Θεσσαλονίκη. Μέσα σε λίγες ώρες, φανατισμένος όχλος επιδόθηκε σε ξυλοδαρμούς και σε εκτεταμένες λεηλασίες που κυμαίνονταν από πυρπολήσεις οικιών, καταστημάτων, εκκλησιών μέχρι συλήσεις τάφων της ρωμέικης κοινότητας, ενώ πιο περιορισμένες ήταν οι επιθέσεις κατά αρμενικών και εβραϊκών περιουσιών.

Τα γεγονότα αυτά απασχόλησαν επί πολλές ημέρες τους σκιτσογράφους των ελληνικών εφημερίδων. Ο Χριστοδούλου απεικονίζει με εικονογραφική γλαφυρότητα τις λεηλασίες των Τούρκων εθνικιστών παρομοιάζοντάς τις με την άλωση του 1453 [ΕΙΚ. 162]³⁰⁹, ενώ τα περισσότερα σκίτσα εστιάζουν στις ζημίες που υπέστη η ελληνοτουρκική φιλία, ως συνέπεια αυτών των λεηλασιών: «Ο λύκος κι αν εγέρασε κι άλλαξε το σκουφί του, μήτε τη γνώσι άλλαξε μήτε την κεφαλή του», μονολογεί μια γυναίκα-προσωποποίηση της ελληνοτουρκικής φιλίας, μπροστά από φλεγόμενα σπίτια της Πόλης που παραπέμπουν στην καταστροφή της Σμύρνης το 1922

³⁰⁸ Βερέμης, Θ., *Ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-2005* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης 2005), σ. 147.

³⁰⁹ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 9/9/1955.

[ΕΙΚ. 163]³¹⁰. Την ελληνοτουρκική φιλία θρηνούν και οι πρωτεργάτες της, Κεμάλ και Βενιζέλος [ΕΙΚ. 164]³¹¹. «Εμείς, μωρέ, τινάξαμε στον αέρα το οικοδόμημα του Κεμάλ Ατατούρκ για εσείς;», διαμαρτύρεται ένας Έλληνας σε έναν Τούρκο (αμφότεροι στερεοτυπικά απεικονισμένοι με τις εθνικές τους ενδυμασίες). Πίσω τους, στα αριστερά, η οικία του Κεμάλ είναι άθικτη, ενώ στα δεξιά εκρήγνυται ένα γυναικείο άγαλμα που συμβολίζει στην ελληνοτουρκική φιλία [ΕΙΚ. 165]³¹².

Η πικρία για το γεγονός ότι, τόσο η άγρια καταστολή των Ελληνοκυπρίων, όσο και τα πογκρόμ κατά των Ρωμιών της Πόλης, προέρχονται από φίλους και συμμάχους εντός του δυτικού συνασπισμού, αποτυπώνεται εύγλωττα σε μια από τις πρώτες απεικονίσεις, την επομένη των ταραχών. «Θεέ μου... Φύλαγέ με από τους φίλους, κι εγώ ξέρω να φυλάγωμαι από τους εχθρούς», μονολογεί ένας Ελλαδίτης τσολιάς, την ώρα που παρακολουθεί τους Τούρκους και τους Άγγλους να διώκουν τους ομογενείς του στον εκτός συνόρων ελληνισμό [ΕΙΚ. 166]³¹³.

Εκτός από την καταγγελία για την υποκίνηση του όχλου από την κυβέρνηση Μέντερες³¹⁴, διάχυτη επίσης είναι η καταγγελία της αγγλικής στάσης κατά τη διάρκεια των «Σεπτεμβριανών». Ο -καταγόμενος από την Κωνσταντινούπολη- Φωκίων Δημητριάδης παρουσιάζει τον Βρετανό πρωθυπουργό Ήντεν με οθωμανικό φέσι στο κεφάλι να χαροποιείται από τις λεηλασίες [ΕΙΚ. 167]³¹⁵. Στο ίδιο μοτίβο, η βρετανική κυβέρνηση απεικονίζεται αλλού ως συνωμοτικά κρυπτόμενη πίσω από το πογκρόμ³¹⁶, χρησιμοποιώντας έναν Τούρκο για να ξεριζώσει το δέντρο της ελληνικής παροικίας [ΕΙΚ. 168]³¹⁷, ενώ σε κάθε περίπτωση ο «αγγλικός δάχτυλος» (τραυματισμένος λόγω Κύπρου) είναι εκείνος που υποκινεί τις ανθελληνικές ενέργειες [ΕΙΚ. 169]³¹⁸.

³¹⁰ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 10/9/1955.

³¹¹ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 10/9/1955.

³¹² Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 12/9/1955.

³¹³ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 8/9/1955.

³¹⁴ Βερέμης, *Ιστορία...*, σ. 148.

³¹⁵ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 12/9/1955.

³¹⁶ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 12/9/1955.

³¹⁷ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 13/9/1955.

³¹⁸ Σκίτσο του Αρχέλαου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 14/9/1955.

Λίγες μέρες μετά τους βανδαλισμούς στην Κωνσταντινούπολη, ο Ντάλες αποστέλλει στην ελληνική κυβέρνηση μήνυμα στο οποίο καταγράφονται οι αμερικανικές προτεραιότητες: οι ελληνοτουρκικές σχέσεις πρέπει να αποκατασταθούν χωρίς χρονοτριβή. Στο μήνυμα δεν γίνεται καμιά αναφορά στα πρόσφατα γεγονότα, εξοργίζοντας τον Δημητριάδη ο οποίος σχεδίασε τον Ντάλες να απευθύνεται σε Αφρικανούς ιθαγενείς κάτω από τη σκιά της Ακρόπολης -σύμφωνα με τον γελοιογράφο, έτσι έβλεπε τους Έλληνες ο Αμερικανός υπουργός εξωτερικών [ΕΙΚ. 170]³¹⁹. Η επίδραση των υπόγειων τουρκικών ραδιουργιών στην αμερικανική πολιτική ως προς το Κυπριακό, υπονοείται και σε άλλα σκίτσα, όπως σε εκείνο του Χριστοδούλου τις παραμονές της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ [ΕΙΚ. 171]³²⁰.

Το Κυπριακό υπήρξε αγκάθι στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Ο αγώνας των Ελληνοκυπρίων για ένωση με την Ελλάδα ερχόταν σε σύγκρουση με τη θέληση των Τουρκοκυπρίων, οι οποίοι είτε υπερασπίζονταν τη βρετανική κατοχή, είτε τον χωρισμό της Κύπρου σε δύο τμήματα και την διπλή ένωσή τους με την Ελλάδα και την Τουρκία.³²¹ Στις γελοιογραφίες της περιόδου, η κύρια κατηγορία που εκτοξεύεται στην τουρκική πλευρά είναι η αγαστή συνεργασία της με τους Βρετανούς -οι δε Βρετανοί, παρουσιάζονται να χρησιμοποιούν στο έπακρο την ικανότητα της Τουρκίας να διαιρεί τους Κυπρίους. Με αφορμή την προετοιμασία συντάγματος από την αγγλική κυβέρνηση, σκίτσο του Χριστοδούλου καταγγέλλει τον «φιλοτουρκισμό» του Ήντεν, ο οποίος «φουσκώνει» με μια τρόμππα την τουρκοκυπριακή κοινότητα [ΕΙΚ. 172]³²². Στο ίδιο μήκος κύματος, εξαιτίας της πρόθεσης των Άγγλων να διχοτομήσουν την Κύπρο σε ελληνική και σε τουρκική, ο γελοιογράφος θυμίζει τα γεγονότα του 1955, απεικονίζοντας δυο ροπαλοφόρους και μαχαιροβγάλτες με οθωμανικές ενδυμασίες να ζητούν από τον Χάρντινγκ να τους παραχωρήσει «την πλευρά που είναι τα μαγαζιά» [ΕΙΚ. 173]³²³. Κάτι παρόμοιο κάνει και ο Δημητριάδης, παρουσιάζοντας τους Τούρκους να παραπονιούνται στους Άγγλους, επειδή, αν και σύμμαχοι, δεν τους κάλεσαν

³¹⁹ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 13/9/1955.

³²⁰ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 5/12/1957.

³²¹ Βερέμης, *Ιστορία...*, σ. 151.

³²² Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 13/10/1956.

³²³ Σκίτσο του Β. Χριστοδούλου, εφημ. *Αθηναϊκή*, 17/10/1956.

να συμμετάσχουν στις λεηλασίες στο Πορτ Σάιντ κατά τον πόλεμο στο Σουέζ [ΕΙΚ. 174]³²⁴.

Η διακοινοτική διαμάχη του 1957-1958 επώασε τον μετέπειτα διχασμό του νησιού που επισφραγίστηκε με την τουρκική εισβολή της 20ής Ιουλίου 1974. Παράλληλα όμως επιδείνωσε τις σχέσεις Ελλάδας και Τουρκίας δυσκολεύοντας τη μεταξύ τους συνεννόηση μέχρι και το κλείσιμο της συμφωνίας της Ζυρίχης που προέβλεπε την δημιουργία ανεξάρτητης κυπριακής δημοκρατίας. Η καταγγελία της υποτέλειας της Αθήνας απέναντι στην τουρκική πλευρά είναι διαπαραταξιακή και δεν περιορίζεται στον προοδευτικό Τύπο. Στη *Νέα Γραμμή*, ο Βλασσόπουλος απεικονίζει τον Καραμανλή και την κυβέρνησή του να ακολουθούν το γνωμικό «σφάξε με αγά μου, ν' αγιάσω» απέναντι σε έναν στερεοτυπικό Οθωμανό που φέρεται να πυρπολεί τη Λευκωσία και την Αμμόχωστο [ΕΙΚ. 175]³²⁵. Στο ίδιο πάντα μοτίβο, οι γελοιογράφοι εστιάζουν στις αγγλοτουρκικές σχέσεις, άλλοτε για να καταγγείλουν τη συνωμοσία κατά του κυπριακού ελληνισμού [ΕΙΚ. 176]³²⁶ και άλλοτε για να χλευάσουν την υποτακτική στάση της βρετανικής αυτοκρατορίας απέναντι στις τουρκικές απαιτήσεις [ΕΙΚ. 177]³²⁷.

Αρχές του 1959, ενόψει της Συμφωνίας της Ζυρίχης, οι προσπάθειες για ελληνοτουρκική προσέγγιση εντείνονται. Τώρα η βρετανική πολιτική κατηγορείται ότι υπονομεύει αυτές τις προσπάθειες, με τον Μακμίλλαν να απεικονίζεται ποτίζοντας με βιτριόλι το δέντρο της «ελληνοτουρκικής συνεννοήσεως» [ΕΙΚ. 178]³²⁸. Στην ελληνοτουρκική διάσκεψη του Μαΐου 1959 οι δύο πλευρές συμφώνησαν ότι πρέπει να καταβληθούν και άλλες προσπάθειες για την αποκατάσταση των σχέσεων, ωστόσο το αιματηρό παρελθόν ήταν αρκετά νωπό για να λησμονηθεί. Κάπως έτσι τα βλέπει ο Δημητριάδης, σκισάροντας τον Καραμανλή και τον Μέντερες να ψαρεύουν στα ίδια νερά για να γεμίσουν τα καλάθια της «ελληνοτουρκικής φιλίας», αλλά τα ψάρια να μη δείχνουν να «τσιμπάνε» [ΕΙΚ. 179]³²⁹.

³²⁴ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 21/11/1956.

³²⁵ Σκίτσο του Α. Βλασσόπουλου, εφημ. *Νέα Γραμμή*, 6/2/1957.

³²⁶ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 2/6/1957.

³²⁷ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Μακεδονία*, 22/1/1958.

³²⁸ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Τα Νέα*, 9/1/1959.

³²⁹ Σκίτσο του Φ. Δημητριάδη, εφημ. *Τα Νέα*, 5/5/1959.

Συμπερασματικά, η συνολική εικόνα που σχηματίζεται για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις μέσα από την παρατήρηση των γελοιογραφιών είναι άκρως αρνητική, επώδυνη, δυσχερής και τραυματική. Δεν πρέπει όμως να διαφεύγει από την προσοχή του μελετητή ότι αφορμές για τη δημιουργία γελοιογραφικών σκίτσων επικαιρότητας δεν προσφέρουν οι περίοδοι ηρεμίας, αλλά οι περίοδοι κρίσης. Κυρίως οι εντάσεις είναι που παράγουν ειδήσεις και όχι το αντίστροφο. Από τέτοιες περιόδους, λοιπόν, είναι φυσικό να διαθέτουμε πληθώρα γελοιογραφιών, συνεπώς η εικόνα μας για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις δεν μπορεί σε αυτή την περίπτωση παρά να είναι μονομερής.

Σύνοψη και Συμπεράσματα

Η περίοδος του Ψυχρού Πολέμου, μέσα την αντιπαράθεση των δύο υπερδυνάμεων, συμπεριλαμβανομένης της ιδεολογικής, της τεχνολογικής και της οικονομικής, ανάγκασε την ελληνική πολιτική γελοιογραφία σε μια ευρύτερη ματιά, έξω από τον μικρόκοσμο της κοινοβουλευτικής και κομματικής επικαιρότητας. Σύνθετα ζητήματα του μεταπολεμικού κόσμου, όπως ο διπολισμός, η πυρηνική απειλή και η αποαποικιοποίηση, απασχόλησαν τους Έλληνες γελοιογράφους και σκιτσογράφους, όχι βεβαίως με τον τρόπο που απασχολούν έναν ιστορικό επιστήμονα από την ασφάλεια της χρονικής απόστασης, αλλά με τον τρόπο του καθημερινού σχολιαστή και χρονικογράφου.

Όπως διαπιστώσαμε στις προηγούμενες ενότητες, οι τοποθετήσεις των Ελλήνων γελοιογράφων απέναντι στα γεγονότα που συνθέτουν το παλίμψηστο της εξεταζόμενης περιόδου 1950-1967 δεν έχουν ούτε ομοιογενή, ούτε μονοδιάστατο χαρακτήρα. Απεναντίας, κυμαίνονται σε ένα ευρύτατο φάσμα, άμεσα συνυφασμένο και διαρκώς επηρεαζόμενο από μια σειρά παραγόντων, όπως η εκάστοτε ελληνική πολιτικοκοινωνική επικαιρότητα, οι εντάσεις της διεθνούς συγκυρίας, οι πολιτικές-κομματικές κατευθύνσεις της εφημερίδας και οι ιδεολογικές προτιμήσεις του κάθε γελοιογράφου ξεχωριστά³³⁰.

Λαμβάνοντας υπόψη τους παραπάνω παράγοντες και με δεδομένη τη δυσκολία εξαγωγής ενός γενικού κανόνα που να περιλαμβάνει το σύνολο των σκίτσων όλων των εφημερίδων μιας μεγάλης χρονικής περιόδου, συμπεραίνουμε ότι οι τοποθετήσεις των γελοιογραφιών εκκινούν από καχυποψία έως και ανοιχτή εχθρότητα έναντι της αμερικανικής πολιτικής - εφορούμενες από αντιιμπεριαλιστικές μέχρι φιλοσοβιετικές διαθέσεις-, για να καταλήξουν σε αντισοβιετικές-αντικομμουνιστικές αναφορές, αν και σε μικρότερο βαθμό, με σαφώς μικρότερη ένταση. Παρ' όλες, ωστόσο, τις πολωμένες περιπτώσεις ανοιχτής στράτευσης (που συναντώνται κυρίως σε

³³⁰ Για το υποκειμενικό στοιχείο της καλλιτεχνικής δημιουργίας βλ. Παράρτημα 1: Βιογραφικά γελοιογράφων.

εφημερίδες-κομματικά όργανα όπως η *Αυγή*), η πλειονότητα των γελοιογραφιών μάλλον αποφεύγει να συνταχθεί με τις θέσεις του ενός ή του άλλου συνασπισμού. Δεν είναι προσχήματα αβρότητας που υπαγορεύουν μια τέτοια στάση, αλλά λόγοι ουδετερότητας και ανεξαρτησίας. Καθόλου τυχαίο δεν είναι, βέβαια, ότι ο συντριπτικά μεγαλύτερος αριθμός γελοιογραφιών της μεταπολεμικής περιόδου δημοσιεύεται σε εφημερίδες του Κέντρου (*Αθηναϊκή*, *Έθνος*, *Μακεδονία*, *τα Νέα*), οι οποίες, αν και ενταγμένες στο μπλοκ της αστικής εθνικοφροσύνης, διακατέχονται από μετριοπάθεια.

Οι περισσότερες από αυτές τις εφημερίδες έκλεισαν μετά την επιβολή της δικτατορίας, ενώ άλλες συνέχισαν για μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα τον δύσκολο βίο τους σε ασφυκτικές συνθήκες λογοκρισίας.³³¹ Όπως γράφτηκε και στο κεφάλαιο για την ιστορία της ελληνικής γελοιογραφίας, η Μεταπολίτευση αποτέλεσε, για πολλούς λόγους, μια τομή για τη σπουδαία αυτή τέχνη. Νέοι, σε ηλικία και σε ιδέες, γελοιογράφοι, είτε συμπορεύτηκαν για κάποιο καιρό, είτε έλαβαν τη σκυτάλη από τους παλαιότερους συναδέλφους τους, καταγράφοντας τη δική τους χιουμοριστική οπτική, αλλά και τον δικό τους προβληματισμό, για τον Ψυχρό Πόλεμο, όπως εξελίχθηκε από το 1974 έως το 1989-91, υπό διαφορετικές σαφώς συνθήκες από εκείνες των δεκαετιών '50 και '60.

Η ελληνική πολιτική γελοιογραφία κατέχει το δικό της μεγάλο κεφάλαιο σε αυτήν την πολυσήμαντη περίοδο της σύγχρονης ιστορίας μας. Συνυφασμένη από τον ίδιο τον ρόλο της ως σατιρικής καταγραφής της επικαιρότητας, η γελοιογραφία αποδεικνύεται εκ των υστέρων ένα σημαντικό είδος ιστορικής πηγής. Μια δεύτερη, ίσως, και πάντως ενισχυτική ανάγνωση της ιστορικής αφήγησης -η οποία πρέπει πάντα να λαμβάνει υπόψη τόσο την πρόσληψη της εφήμερης επικαιρότητας από τη λεγόμενη κοινή γνώμη, όσο και την υποκειμενικότητα του καλλιτέχνη ο οποίος αρκετά συχνά συμβαδίζει με το ιδεολογικό στίγμα του εντύπου στο οποίο εργάζεται.

Παρά τις όποιες αστοχίες των πολιτικών εκτιμήσεων του γελοιογράφου, παρά την αποσπασματικότητα και την υποκειμενικότητα της εκάστοτε

³³¹ Οι εφημερίδες που έκλεισαν αμέσως ήταν οι: *Αθηναϊκή*, *Αυγή*, *Δημοκρατική Αλλαγή*, *Έθνος*, *Ελευθερία*, *Καθημερινή*, *Μεσημβρινή* (Μπασαντής, Δ., *Ο ημερήσιος τύπος από τον 18ο στον 20ό αιώνα* (Αθήνα: Οδυσσέας, 2002).

γελοιογραφικής καταγραφής, η ύπαρξη μελετών που εστιάζουν στην προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων μέσα από τα σκίτσα, τα κόμικς και άλλες σύγχρονες μορφές τέχνης, αποδεικνύει πόσο απαρχαιωμένη είναι η αντίληψη που θέλει τους σκιτσογράφους-γελοιογράφους αποκλειστικά προσηλωμένους στη σχεδίαση κωμικών χαρακτήρων χωρίς βαθιά γνώση της πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας.

Παράρτημα 1:

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΩΝ

Αρχέλαος [Αντώνναρος]³³²

(1921-1998)

Γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1921. Στην ηλικία των 15 ετών η εφημερίδα Μακεδονία δημοσίευσε τα πρώτα του σκίτσα. Σπούδασε στο τμήμα φιλολογίας της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ως φοιτητής στη διάρκεια της Κατοχής δημιουργούσε σκίτσα και αφίσες. Τα πρώτα του πολιτικά σκίτσα ξεκίνησε να τα φτιάχνει στον Ριζοσπάστη από τον Οκτώβριο του 1944 μέχρι την απαγόρευση της κυκλοφορίας του. Δημοσίευσε επίσης πολλά σκίτσα με κοινωνική και ηθογραφική θεματολογία σε περιοδικά όπως ο *Θησαυρός*, το *Μπουκέτο*, το *Πάνθεον*, το *Ρομάντσο* και το *Φαντάζιο*. Στη δεκαετία του 1950 αναδείχτηκε μέσα από τις γελοιογραφίες του στην εφημερίδα Αθηναϊκή, στην οποία συμπορεύθηκε επί χρόνια ως σκιτσογραφικό δίδυμο με τον Βασίλη Χριστοδούλου. Το 1952 οδηγήθηκε σε δίκη επειδή σε δυο σκίτσα του σατίριζε τον Παπάγο και τον Μαρκεζίνη, όμως ο πρόεδρος του δικαστηρίου τον αθώωσε χαρακτηρίζοντάς τον "μεγάλο παιδί". Μεταξύ άλλων εξέδωσε τα λευκώματα *Σας αρέσει ο Αρχέλαος* (1964), *Νταλίκες* (1988), *Βαρολόφρονες* (1993). Συμμετέσχε σε εγχώριες και διεθνείς εκθέσεις γελοιογραφίας και διετέλεσε πρόεδρος της Ένωσης Ελλήνων Γελοιογράφων.

Τεχνικά, τα σκίτσα του χαρακτηρίζονται από βιαστική λιτή σχεδίαση και καρτουνίστικη μαεστρία. Προτεραιότητα του Αρχέλαου είναι πάντα το χιούμορ, το οποίο και αντλεί κυρίως από την ελληνική καθημερινότητα. Το χιούμορ του παραπέμπει σε πολλά σημεία στις κωμωδίες του παλιού ελληνικού κινηματογράφου.

Μίνως Αργυράκης³³³

(1920-1998)

Ο Μίνως Αργυράκης ήταν ζωγράφος, σκιτσογράφος, σκηνογράφος και σε μικρότερο βαθμό ασχολήθηκε με την πολιτική γελοιογραφία. Γεννήθηκε στη

³³² Πληροφορίες από Solourp: "Αρχέλαος. Χαμόγελο με... μουστάκια!", περ. Ως3 [http://www.os3.gr/archive_skitsografoi/gr_skitsografoi_arhelaos.html] (ημ/νία ανάκτησης: 2/10/2016) και τηλεοπτική εκπομπή αφιερωμένη στον Αρχέλαο για τη σειρά "Ελληνες γελοιογράφοι", ΕΡΤ 2008 [πρόσβαση στο: <https://www.youtube.com/watch?v=GIPFE-65dIM>].

³³³ Πληροφορίες από Παπαδανιήλ, *Ελληνική πολιτική γελοιογραφία...*, σ. 177 και Σαπρανίδη, σ. 542-547.

Σμύρνη λίγους μήνες πριν τη Μικρασιατική καταστροφή. Σε ηλικία ενός έτους πήρε τον δρόμο της προσφυγιάς για την Ελλάδα μαζί με τη μητέρα του, τη γιαγιά του και τον αδελφό του. Φοίτησε στο Κολλέγιο Ψυχικού. Μη καταφέροντας να γίνει δεκτός στην ΑΣΚΤ, πέρασε στην Ανωτάτη Εμπορική Σχολή. Αργότερα μαθήτευσε στον ζωγράφο Γιάννη Τσαρούχη. Το σκίτσο και η δημοσιογραφία τον κέρδισαν από νωρίς παράλληλα με τη ζωγραφική. Κατά την περίοδο της Κατοχής εντάχθηκε στην ΕΠΟΝ.

Πολιτικές γελοιογραφίες του συναντάμε μεταπολεμικά στην *Αυγή*, την *Ελευθερία* και άλλες εφημερίδες και περιοδικά. Ευρύτερα γνωστός έγινε το 1957 με την κυκλοφορία του λευκώματος *Οδός Ονείρων*, στο οποίο σατιρίζει τις κυρίαρχες παραδοσιακές και ιδεολογικές μυθολογίες της ελληνικής κοινωνίας. Τεχνοτροπικά διαθέτει ένα λαϊκό ζωγραφικό στυλ που προσιδιάζει σε εκείνο του Μποστ, αδέσμευτος από συμβατικούς κανόνες (προοπτικής, αναλογιών κ.α.).

Πολιτικά τολμηρός, στοιχείο που αντλεί από την αριστερή του καταγωγή και ιδεολογία, δεν θα διστάσει να βάλει στο στόχαστρό του τα милитарιστικά και τυπολατρικά ήθη του μετεμφυλιακού καθεστώτος μέσα από το λεύκωμα *Η Πολιτεία έπλεε εις την Μελανόλευκον*, που εξέδωσε το 1963. Την ίδια χρονιά υπήρξε από τα ιδρυτικά στελέχη της νεολαίας Λαμπράκη. Το 1967 η χούντα έκλεισε τον πολιτιστικό χώρο "Κιβωτός της Άμυ" που είχε ανοίξει στην Πλάκα με τον Τσαρούχη και τον Ευγένιο Σπαθάρη και ο ίδιος κατέφυγε στην Ισπανία, το Λονδίνο και την Κοπεγχάγη. Επανήλθε στην Ελλάδα μετά την πτώση της χούντας, ασχολούμενος μέχρι το 1990 με εικονογραφήσεις, σχεδίαση θεατρικών κοστούμιών και σκηνικών κ.ά.

Ανδρέας Βλασσόπουλος³³⁴

Ο Ανδρέας Βλασσόπουλος, πολιτικά σκίτσα του οποίου συναντάμε στα φύλλα της βραχύβιας εφημερίδας *Νέα Γραμμή*, ήταν γνωστός από τον Μεσοπόλεμο για την κοινωνική του σάτιρα και την άντληση έμπνευσης από τον καθημερινότητα. Οι ενδοσυζυγικές σχέσεις, τα οικογενειακά ευτράπελα, το στερεότυπο της κακιάς πεθεράς κ.λπ. διαπνέουν τη γελοιογραφική σειρά "Πολεμικές επικαιρότητες" που δημοσιεύει στην εφημερίδα *Νέα Ελλάς* από τον Οκτώβριο του 1939 μέχρι τα τέλη του 1940. Κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο διακρίνεται για τις αντιηρωικές γελοιογραφίες που εμπνέεται από τα μετόπισθεν. Από το 1945 και μετά, σκίτσα του με πολιτικό περιεχόμενο δημοσιεύονται στην εβδομαδιαία εφημερίδα *Ο Ρωμηός* (η μόνη σχέση της με τον παλαιό *Ρωμηό* του Γ. Σουρή είναι ο τίτλος) και στο *Εμπρός*.

Δηκτικός και ανατρεπτικός, ο Βλασσόπουλος δεν υστερεί σχεδιαστικά από συναδέλφους του σαν τον Φ. Δημητριάδη και τον Ν. Καστανάκη, ενώ τα

³³⁴ Σαπρανίδης, *Ιστορία της Ελληνικής Γελοιογραφίας...*, σ. 451, 453, 536, 549.

έγχρωμα έργα του αποδεικνύουν την προσήλωσή του στην επιμελή σύνθεση των χρωμάτων.

Φωκίων Δημητριάδης³³⁵

(1894-1977)

Ο Φωκίων Δημητριάδης γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1894. Σπούδασε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή και στην Εθνική Σχολή Γλωσσών και Εμπορίου της Πόλης. Ενώ σκόπευε να ακολουθήσει το επάγγελμα του λογιστή, τελικά σαγηνεύτηκε από την γελοιογραφία, την οποία και υπηρέτησε για όλα τα χρόνια της ζωής του. Σκίτσα του δημοσιεύονταν από νωρίς σε εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης. Στην Ελλάδα ήρθε το 1915 και δούλεψε επί πέντε χρόνια στην Εθνική Τράπεζα της Θεσσαλονίκης. Αποκλειστικά με τη γελοιογραφία θα αφοσιωθεί από το 1922, σε ηλικία 28 ετών. Καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου εργάστηκε στις εφημερίδες *Ελεύθερον Βήμα* και *Αθηναϊκά Νέα*. Στον ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940-41 έφτιαξε -όπως και το σύνολο των Ελλήνων συναδέλφων του- πολλές αντιφασιστικές γελοιογραφίες οι οποίες κυκλοφόρησαν και στα αγγλικά σε όλον τον κόσμο ως ταχυδρομικά δελτάρια. Μεταπολεμικά εργάστηκε στον Ρίζο της Δευτέρας (1947) και σε όλη την επόμενη περίοδο μέχρι τη δικτατορία εξέφραζε τις θέσεις του κατά του μετεμφυλιακού καθεστώτος από τις ασφαλέστερες "επάλξεις" του εθνικόφρονος Κέντρου (*Τα Νέα*, *Βήμα*, *Μακεδονία*). Εξέδωσε τα λευκώματα *Σκιά πάνω απ' την Αθήνα* (αρχική έκδοση στις ΗΠΑ το 1945 με δραματοποιημένα σκίτσα από την περίοδο της Κατοχής), *Το Παρδαλό και η Εποχή του* (1948) και *Με το μάτι του γελοιογράφου 1950-1959* (1960). Τη δεκαετία του '60 τιμήθηκε με διάφορα βραβεία. Στη Μεταπολίτευση έλαβε μέρος στις δύο πρώτες παγκόσμιες εκθέσεις πολιτικής γελοιογραφίας του Δήμου Κηφισιάς (1976 και 1977). Πέθανε το 1977 σε ηλικία 83 ετών.

Την περίοδο 1950-1967 ο Δημητριάδης συνεχίζει να τηρεί τη "μοντέρνα" σχεδιαστική γραμμή του, με την αυξομείωση της έντασης που μόνο η χρήση του πινέλου μπορεί να αποδώσει. Η διαφορά αυτής της περιόδου σε σύγκριση με την προηγούμενη, είναι ότι οι τονισμοί του γκρίζου με κάρβουνο έχουν αντικατασταθεί από την τεχνική του ράστερ. Οι πλούσιες γελοιογραφικές συνθέσεις του Δημητριάδη χαρακτηρίζονται από θεατρικότητα, το δε χιούμορ τους διαθέτει μια προπολεμική επιθεωρησιακή χροιά. Έντονη, τέλος, είναι η ευαισθησία του σε ζητήματα που άπτονται της εξωτερικής πολιτικής (Κυπριακό κ.λπ.), γεγονός που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις κωνσταντινουπολίτικες ρίζες του.

³³⁵ Πληροφορίες από: Σαπρανίδης, σ. 513-540, Παπαδανιήλ, *Ελληνική πολιτική γελοιογραφία...*, σ. 107-111 και Εθν. Πινακοθήκη, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, *Φωκίων Δημητριάδης*, εισαγ.: Δημήτρης Παπαστάμος (Αθήνα: Εθν. Πινακοθήκη, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, 1983).

Α. Θεοφιλόπουλος

Για τον Α. Θεοφιλόπουλο (ΑΘΕΟΦ), γελοιογράφο του *Έθνους* κατά την εξεταζόμενη περίοδο, τα βιογραφικά στοιχεία είναι ελλιπή -η δε σχετική βιβλιογραφία δεν παρέχει κάποια διαφωτιστική πληροφορία. Ο σημαντικός, πλην παραγνωρισμένος αυτός γελοιογράφος, του οποίου σκίτσα συναντάμε κατά την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου, αναγνωρίζεται από το απλό και σαφές σχεδιαστικό του ύφος που τείνει προς το ναΐφ. Στα σκίτσα του αποφεύγει να τοποθετηθεί παραταξιακά, επιλέγοντας την οδό του αβίαστου χιούμορ. Τα βέλη του στρέφονται κυρίως κατά των υπερδυνάμεων με τα πιο αιχμηρά να στοχεύουν τη Σοβιετική Ένωση. Ο Θεοφιλόπουλος είναι επίσης γνωστός και από τη σειρά κόμικ στριπ *Λόλα* που δημοσιευόταν στην ίδια εφημερίδα.

Δημήτρης Μακρής

Σκίτσα με υπογραφή του Δημήτρη Μακρή συναντώνται μόνον περιστασιακά σε κάποια φύλλα της *Αυγής* ανάμεσα στα τέλη του 1956 και τους πρώτους μήνες του 1957. Πέραν αυτού, το όνομά του δεν συναντάται σε κανένα άλλο έντυπο της περιόδου, αλλά ούτε και στη βιβλιογραφία.

Τα σκίτσα του ξεχωρίζουν από άλλα ανώνυμα ή ψευδώνυμα σκίτσα της *Αυγής* ως προς την τεχνική τους υπεροχή. Η πολιτική τους στράτευση είναι σαφώς αριστερή.

[Μέντης] Μποστ[αντζόγλου]³³⁶

(1918-1995)

Ο Μποστ (Χρύσανθος Βοσαντζόγλου) γεννήθηκε το 1918 στην Κωνσταντινούπολη. Σε ηλικία 5 ετών εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του στην Αθήνα. Από μικρός εξάσκησε το ταλέντο του στο σκίτσο. Απέκτησε από τους συμμαθητές του το ψευδώνυμο "Μέντης". Φοίτησε στο 8ο Γυμνάσιο Αθηνών και το 1939 εισήλθε στη Σχολή Καλών Τεχνών. Ο πόλεμος τον βρήκε φοιτητή στο τμήμα του καθηγητή Μπισκίνη. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής εντάχθηκε στο ΕΑΜ όπου συνέδραμε στα πολιτιστικά.

Μεταπολεμικά συνεργάστηκε με διάφορους εκδοτικούς οίκους αναλαμβάνοντας εικονογραφήσεις βιβλίων και περιοδικών. Το 1952 ξεκίνησε να εργάζεται ως ταμίας και βιβλιοθηκάριος στην Καθημερινή της Ελένης

³³⁶ Πληροφορίες από: Μποστ, *Το εκκρεμές του Μποστ*, έκδοση της θεατρικής εταιρείας Στοά, σ. 24-31 και Παπαδανιήλ, *Ελληνική πολιτική γελοιογραφία...*, σ. 166-175.

Βλάχου και το 1955 ως εικονογράφος και χαρτογράφος στο περιοδικό Εικόνες. Περισσότερο γνωστός έγινε από τη συνεργασία του ως σκιτσογράφος με το περιοδικό *Ταχυδρόμος* στο οποίο εικονογραφούσε κείμενα του Νίκου Τσιφόρου. Η δε σειρά "Σταυροφορίες", με σαφείς αντιαγγλικές αιχμές οι οποίες πατούσαν πάνω στο κλίμα που επικρατούσε στην Ελλάδα λόγω ΕΟΚΑ, έστρεψαν το ενδιαφέρον του στην πολιτική γελοιογραφία. Ακολούθησε η συνεργασία του με την *Ελευθερία* (1960-1963) και την *Αυγή* (1963-1966) όπου έφτιαχνε καθημερινό πολιτικό χρονογράφημα και κυριακάτικο σκίτσο. Συνεργάστηκε επίσης με τις εφημερίδες *Ομάδα*, *Μακεδονία*, *Ανεξάρτητος Τύπος*, *Εμπρός* και *Μεσημβρινή*, καθώς και με τα περιοδικά *Δρόμοι της Ειρήνης* και *Θεατής*. Χαρακτηριστικά των σκίτσων του τα οποία τον καθιέρωσαν ως ιδιαίτερο και πρωτότυπο σκιτσογράφο είναι η επιτηδευμένη ανορθογραφία του (δηκτική σάτιρα για το πρόβλημα της "διγλωσσίας" που δημιουργούσε η προσπάθεια συνύπαρξης της καθομιλουμένης δημοτικής με την καθαρεύουσα), τα ευφάνταστα λογοπαίγνια και το ύφος της γραμμής του που παραπέμπει σε λαϊκούς ζωγράφους όπως ο Θεόφιλος. Καθιερώθηκε επίσης στη συνείδηση των αναγνωστών του από τους ήρωές του Μαμά-Ελλάς, Ανεργίτσα και Πειναλέων. Λόγω της αριστερής πολιτικής του στράτευσης αλλά και της αιχμηρότητας των πολιτικών του γελοιογραφιών υπέστη επανειλημμένες μηνύσεις.

Έναν χρόνο πριν από τη δικτατορία άνοιξε δικό του κατάστημα εμπορίας δώρων επί της οδού Ομήρου 21 με την επωνυμία "Λαϊκές εικόνες". Το 1973 τα περιοδικά *Αντί* και *Ταχυδρόμος* δημοσίευσαν αντιδικτατορικά κείμενα και σκίτσα του. Στη Μεταπολίτευση συνεργάστηκε με τα περιοδικά *Ταχυδρόμος*, *Θούριος*, *Men's Look* και τις εφημερίδες *Ελευθεροτυπία* και *Ριζοσπάστης*.

Το καλλιτεχνικό του corpus δεν περιορίζεται στις πολιτικές γελοιογραφίες των εφημερίδων, καθώς περιλαμβάνει αναρίθμητους πίνακες ζωγραφικής, διακοσμημένα είδη δώρων, ατομικές εκθέσεις, λευκώματα γελοιογραφιών και σατιρικά θεατρικά έργα γραμμένα σε δεκαπεντασύλλαβο. Τόσο προδικτατορικά (1964), όσο και μεταπολιτευτικά (1981 και 1985) έθεσε υποψηφιότητα με κόμματα της Αριστεράς (ΕΔΑ και ΚΚΕ αντίστοιχα) χωρίς να καταφέρει να εκλεγεί. Πέθανε το 1995 στην Αθήνα.

Παύλος Παυλίδης³³⁷

(1909-1980)

Γεννήθηκε στον Πειραιά το 1909. Σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο

³³⁷ Σαπρανίδης, σ. 504, 536.

Αθηνών και ζωγραφική στην ΑΣΚΤ. Από νωρίς εξάσκησε το ταλέντο του στην πολιτική γελοιογραφία, ξεκινώντας να δημοσιεύει σκίτσα του σε ηλικία 22 ετών στην εφημερίδα *Πατρίς*. Ανήκει στην προπολεμική γενιά των γελοιογράφων, το έργο του όμως εκτείνεται και σε ολόκληρη τη μεταπολεμική-προδικτατορική περίοδο. Συνεργάστηκε επί σειρά ετών με τις περισσότερες αθηναϊκές εφημερίδες, μεταξύ των οποίων τις: *Ακρόπολις*, *Καιροί*, *Μάχη*, *Ασύρματος*, *Εμπρός*, *Εθνικός Κήρυξ*, *Ριζοσπάστης*, *Ελευθερία*, *Βραδυνή*, καθώς και περιοδικά όπως η *Εβδομάς*, το *Σαββατοκύριακο*, η *Σάτιρα*, ο *Θησαυρός*, το *Ρομάντζο* κ.ά. Συμμετείχε σε πολυάριθμες εκθέσεις γελοιογραφίας, ασχολήθηκε με την παιδική εικονογράφηση και τον χώρο της διαφήμισης, ενώ για το έργο του, το οποίο αναγνωρίστηκε όσο ήταν ακόμη εν ζωή, έλαβε αρκετά βραβεία.

Βασίλης Χριστοδούλου³³⁸

(1917-2010)

Γεννήθηκε στον Πειραιά το 1917. Σε ηλικία 16 ετών δημοσίευσε την πρώτη του γελοιογραφία στην εφημερίδα *Ηχώ της Ελλάδος* που εξέδιδε ο Κωστής Μπαστιάς. Το 1936 συνεργάστηκε για λίγο καιρό με την *Εφημερίδα των Ελλήνων*, κομματικό όργανο των Ελευθεροφρόνων του μετέπειτα δικτάτορα Ιωάννη Μεταξά. Μεταπολεμικά (1948) εργάστηκε στο περιοδικό *Θησαυρός*, όπου γνωρίστηκε με τον Αρχέλαο, και συνέχισε με το *Ρομάντσο*, το *Πάνθεον*, το *Πρώτο*, το *Σαββατοκύριακο* κ.ά. Πολιτικά σκίτσα ξεκίνησε να φτιάχνει για την εφημερίδα *Αθηναϊκή*, από το 1951 έως το 1962. Στη συνέχεια προσλήφθηκε από τη *Βραδυνή* όπου και παρέμεινε για περισσότερα από 20 χρόνια. Διαδέχτηκε επίσης τον Φωκίωνα Δημητριάδη στην εφημερίδα *Μακεδονία*. Η τελευταία του συνεργασία ως πολιτικός γελοιογράφος ήταν με την εφημερίδα *Χώρα*. Το έργο του Βασίλη Χριστοδούλου είναι ογκώδες και βαρυσήμαντο. Υπολογίζεται ότι συνολικά δημιούργησε περί τις 120.000 γελοιογραφίες, ένας αριθμός που σπάει πολλά κοντέρ παραγωγικότητας. Πέθανε το 2010, σε ηλικία 93 ετών.

Τεχνοτροπικά ο Χριστοδούλου διαθέτει κάτι από την αύρα των συναδέλφων του τού Μεσοπολέμου. Η γραμμή των σκίτσων του χαρακτηρίζεται από μια ευκινησία και μια ζωγραφικότητα, ιδιαίτερα στην απεικόνιση των γυναικείων σωμάτων. Τα χρώματά του κινούνται από την παλιά τετραχρωμία του ράστερ μέχρι την φωτεινότητα της ακουαρέλας. Το χιούμορ που αποπνέει από τις γελοιογραφίες του, συνδυάζει έναν λαϊκό

³³⁸ Πληροφορίες από: Σαραντάκος, Ν.: "Εις μνήμην Βασίλη Χριστοδούλου (1917-2010)" στο *Οι λέξεις έχουν τη δική τους ιστορία* [<https://sarantakos.wordpress.com/2010/09/10/xristod/>] (Ημ/νία ανάκτησης: 16/9/2016) και τηλεοπτική εκπομπή αφιερωμένη στον Β. Χριστοδούλου για τη σειρά "Έλληνες γελοιογράφοι", ΕΡΤ 2008 [πρόσβαση στο: <https://www.youtube.com/watch?v=JjsYwFIpodw>].

αυθορμητισμό και μια γλυκόπικρη αισιοδοξία, προσπαθώντας πάντα να μην προσβάλλει κάποιον κακοπροαίρετα. Το ήθος του Χριστοδούλου συμπυκνώνεται στα εξής λόγια (από τηλεοπτική συνέντευξη που έδωσε λίγα χρόνια πριν από τον θάνατό του): "Τα όρια του χιούμορ [...] είναι μέχρι εκεί που αρχίζει να γίνεται υβριστικό, προσωπικό, χυδαίο. Όταν ο χιουμορίστας έχει τη δυνατότητα να γλυτώσει απ' όλο αυτό και να φτάσει παραπάνω απ' αυτή τη χυδαιότητα, είναι υποχρεωμένος να γελάσει και ο διακωμωδούμενος [...]".

Παράρτημα 2*:

1950-1967**Χ Ρ Ο Ν Ο Λ Ο Γ Ι Ο****ΔΙΕΘΝΗ****1950**

5 Ιανουαρίου: Αναγνώριση της Λαϊκής Δημοκρατίας Κίνας (ΛΔΚ) από το Ηνωμένο Βασίλειο.

19 Ιανουαρίου: Η Κίνα αναγνωρίζει την ανεξαρτησία του Βιετνάμ από τη Γαλλία.

16 Φεβρουαρίου: Υπογραφή συμφώνου αμοιβαίας άμυνας μεταξύ ΕΣΣΔ και ΛΔΚ.

11 Μαΐου: Δημοσιοποίηση της Διακήρυξης του Ρομπέρ Σουμάν που σηματοδότησε τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.

25 Ιουνίου: Ξέσπασμα πολέμου Κορέας μετά την εισβολή της Βόρειας Κορέας στη Νότια.

2 Οκτωβρίου: Οι στρατιωτικές δυνάμεις των Ηνωμένων Εθνών διασχίζουν τον 38ο παράλληλο εισχωρώντας στη Βόρεια Κορέα.

22 Οκτωβρίου: Η Πιονγιάνγκ, πρωτεύουσα της Βόρειας Κορέας, παραδίδεται στις δυνάμεις των Ηνωμένων Εθνών.

15 Νοεμβρίου: Είσοδος Κίνας στον πόλεμο της Κορέας με δύναμη 500.000 ανδρών.

1951

2 Μαρτίου: Η Βουλγαρία καταγγέλλει στον ΟΗΕ τις "επιθετικές βλέψεις" Ελλάδας, Τουρκίας και Γιουγκοσλαβίας εναντίον της.

ΕΝΔΟΕΛΛΗΝΙΚΑ

15 Ιανουαρίου: Η ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου διοργανώνει "δημοψήφισμα" μεταξύ των Ε/Κ. 97% υπέρ της ένωσης με την Ελλάδα.

5 Μαρτίου: Βουλευτικές εκλογές. Λαϊκό Κόμμα: 62 έδρες, Κόμμα Φιλελευθέρων: 56, ΕΠΕΚ: 45, κόμμα Γ. Παπανδρέου: 35, Δημοκρ. Παράταξη: 18, άλλοι: 34.

23 Μαρτίου: Σχηματισμός κυβέρνησης κεντρώου συνασπισμού (Σ. Βενιζέλος).

15 Απριλίου: Παραίτηση κυβέρνησης Βενιζέλου μετά από παρεμβάσεις ξένων παραγόντων. Νέα κυβέρνηση υπό τον Ν. Πλαστήρα.

27 Μαΐου: Συμπαράταξη Ελλάδας με τους Δυτικούς στον πόλεμο της Κορέας.

23 Ιουλίου: Ογκώδης συγκέντρωση στην Αθήνα υπέρ της ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα.

21 Αυγούστου: Εκ νέου ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Σ. Βενιζέλο μετά την παραίτηση της κυβέρνησης Πλαστήρα στις 18/8.

Νοέμβριος: Αποστολή ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων στον πόλεμο της Κορέας.

15 Απριλίου: Οι γυναίκες ψηφίζουν για πρώτη φορά στις πρώτες μεταπολεμικές δημοτικές εκλογές.

ΔΙΕΘΝΗ

5 Απριλίου: Οι Τζούλιους και Έθελ Ρόζενμπεργκ καταδικάζονται σε θάνατο για εσχάτη προδοσία με την κατηγορία της παράδοσης ατομικών μυστικών στην ΕΣΣΔ. Η θανατική ποινή θα εκτελεστεί στις 19/6/1953.

18 Απριλίου: Σχηματισμός της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα με τη Συνθήκη του Παρισιού.

23 Απριλίου: Ο Αμερικανός δημοσιογράφος William N. Oatis συλλαμβάνεται στην Τσεχοσλοβακία για κατασκοπεία. Στις 4/7 καταδικάζεται σε δεκαετή φυλάκιση.

1 Σεπτεμβρίου: Ίδρυση της ANZUS στο Σαν Φρανσίσκο από την Αυστραλία, τη Νέα Ζηλανδία και τις ΗΠΑ, μιας συμφωνίας για την ασφάλεια στον Ειρηνικό Ωκεανό.

25 Σεπτεμβρίου: Νίκη των Συντηρητικών στη Βουλή των Κοινοτήτων (Μ. Βρετανία). Ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Ουίνστον Τσώρτσιλ.

10 Οκτωβρίου: Υπογραφή συμμαχίας από τις ΗΠΑ υπό την προεδρία Τρούμαν για την ασφάλεια. Οι ΗΠΑ είναι έτοιμες να παράσχουν στρατιωτική βοήθεια στους «ελεύθερους λαούς».

14 Νοεμβρίου: Αίτημα στο Κονγκρέσο από τον Πρόεδρο των ΗΠΑ Τρούμαν για έγκριση στρατιωτικής και οικονομικής βοήθειας προς το κομμουνιστικό κράτος της Γιουγκοσλαβίας.

1952

18 Φεβρουαρίου: Ένταξη Ελλάδας και Τουρκίας στο ΝΑΤΟ.

28 Απριλίου: Η Ιαπωνία υπογράφει την Συνθήκη του Ταιπέι και καθίσταται κυρίαρχο κράτος.

30 Ιουνίου: Λήξη Σχεδίου Μάρσαλ.

ΕΝΔΟΕΛΛΗΝΙΚΑ

31 Μαΐου: Απόπειρα πραξικοπήματος από τον ΙΔΕΑ που αποδοκιμάζεται από τον στρατάρχη Παπάγο.

Αύγουστος: Συγκρότηση του Ελληνικού Συναγερμού και της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς.

9 Σεπτεμβρίου: Εκλογές. Πρωτιά για Ελληνικό Συναγερμό, χωρίς ανάδειξη αυτοδύναμης κυβέρνησης.

27 Σεπτεμβρίου: Σχηματισμός κυβέρνησης κεντρώου συνασπισμού (ΕΠΕΚ-Φιλελεύθεροι) υπό τον Σ. Βενιζέλο.

22 Οκτωβρίου: Υπογραφή Πρωτοκόλλου του Λονδίνου σύμφωνα με το οποίο η Ελλάδα και η Τουρκία εντάσσονται στο ΝΑΤΟ.

2 Μαρτίου: Θανατική καταδίκη του Νίκου Μπελογιάννη και άλλων συντρόφων του με την κατηγορία της κατασκοπίας. Η ποινή θα εκτελεστεί στις 30 Μαρτίου.

19 Αυγούστου: Απροκάλυπτη παρέμβαση του Αμερικανού πρέσβη στα ελληνικά πράγματα, καθώς με δηλώσεις του σε αθηναϊκή εφημερίδα ζήτησε εκλογές με πλειοψηφικό σύστημα.

ΔΙΕΘΝΗ

23 Ιουλίου: Ο Νάσερ ηγείται πραξικοπήματος κατά του βασιλιά Φαρούκ της Αιγύπτου.

2 Οκτωβρίου: Επιτυχής δοκιμή ατομικής βόμβας από το Ηνωμένο Βασίλειο, το οποίο καθίσταται πλέον η τρίτη παγκόσμια πυρηνική δύναμη.

1 Νοεμβρίου: Δοκιμή πρώτης θερμοπυρηνικής βόμβας από τις ΗΠΑ.

1953

20 Ιανουαρίου: Ο Ντουάιτ Αϊζενχάουερ αναλαμβάνει την προεδρία των Ηνωμένων Πολιτειών.

5 Μαρτίου: Θάνατος του Ιωσήφ Στάλιν. Ξεκινάει η μάχη διαδοχής του για την ηγεσία του ΚΚΣΕ.

17 Ιουνίου: Εξέγερση στο Ανατολικό Βερολίνο.

27 Ιουλίου: Ο πόλεμος της Κορέας τερματίζεται με μια συμφωνία εκεχειρίας.

19 Αυγούστου: Η CIA υποκινεί πραξικόπημα με αποτέλεσμα την ανατροπή του Πρωθυπουργού του Ιράν Μοχάμεντ Μοσάντεκ.

7 Σεπτεμβρίου: Ο Νικήτα Χρουστώφ αναλαμβάνει την ηγεσία του ΚΚΣΕ.

1954

21 Ιανουαρίου: Οι ΗΠΑ χρησιμοποιούν τον «Ναυτίλο», το πρώτο υποβρύχιο που κινείται με ατομική ενέργεια, το οποίο έμελλε να γίνει το ισχυρότερο πυρηνικό όπλο.

7 Μαΐου: Απόσυρση Γαλλίας από την Ινδοκίνα, μετά από ήττα της στο Ντιεν Μπιεν Φου. Η Δύση εμποδίζει την διενέργεια εκλογών στα πλέον ανεξάρτητα κράτη της Καμπόντια, Λάος και των μεταγενέστερα Βόρειου και Νότιου Βιετνάμ, φοβούμενη πιθανή νίκη των κομμουνιστών.

ΕΝΔΟΕΛΛΗΝΙΚΑ

10 Οκτωβρίου: Παραίτηση κεντρώας κυβέρνησης Πλαστήρα.

16 Νοεμβρίου: Εκλογές με πλειοψηφικό σύστημα. Νικητής αναδεικνύεται ο Ελληνικός Συναγερμός του Παπάγου. Η ΕΔΑ δεν καταφέρνει να μπει στη Βουλή.

Ιανουάριος: Μεγάλη κρίση στο εσωτερικό του Κέντρου μετά και την εκλογική ήττα του περασμένου Νοεμβρίου. Έντονες διεργασίες που θα κορυφωθούν με μαζικές αποχωρήσεις από την ΕΠΕΚ λίγους μήνες αργότερα.

28 Φεβρουαρίου: Συμφωνία φιλίας και συνεργασίας μεταξύ Γιουγκοσλαβίας, Ελλάδας και Τουρκίας.

3 Αυγούστου: Καταδίκη σε θάνατο του Νίκου Πλουμπίδη, ηγετικού στελέχους του ΚΚΕ. Θα εκτελεστεί στις 13 του ίδιου μήνα.

6 Οκτωβρίου: Υπογραφή σύμβασης "περί στρατιωτικών ευκολιών" μεταξύ Ελλάδας και ΗΠΑ.

Ιανουάριος: Επίσημη επίσκεψη του πρωθυπουργού Α. Παπάγου στη Δ. Γερμανία. Η επίσκεψη θα ανταποδοθεί στην Αθήνα από τον καγκελάριο Κ. Αντενάουερ, τον Μάρτιο του ίδιου έτους.

7 Απριλίου: Ο Γ. Παπανδρέου διαδέχεται τον Σ. Βενιζέλο στην ηγεσία των Φιλελευθέρων.

2 Ιουνίου: Επίσημη επίσκεψη Τίτο στην Αθήνα.

20 Αυγούστου: Ογκώδες συλλαλητήριο στην Αθήνα για την Κύπρο που λαμβάνει

ΔΙΕΘΝΗ

2 Ιουνίου: Ο Τζόζεφ Μακάρθου, μέλος της Βουλής των Αντιπροσώπων των ΗΠΑ, ισχυρίζεται ότι κομμουνιστές έχουν διεισδύσει στην CIA και την βιομηχανία των πυρηνικών όπλων.

18 Ιουνίου: Ανατροπή εκλεγμένης αριστερίζουσας κυβέρνησης στην Γουατεμάλα μετά από πραξικόπημα υποκινούμενο απ' την CIA.

8 Σεπτεμβρίου: Συνομολόγηση του SEATO από την Αυστραλία, την Γαλλία, την Νέα Ζηλανδία, το Πακιστάν, την Ταϊλάνδη, τις Φιλιππίνες, τις ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο, αντίστοιχης συνθήκης με το NATO, με σκοπό την εναντίωση στις κομμουνιστικές δυνάμεις στις Φιλιππίνες και την Ινδοκίνα.

1955

24 Φεβρουαρίου: Ιράν, Ιράκ, Πακιστάν, Τουρκία και Ηνωμένο Βασίλειο υπογράφουν την Συνθήκη της Βαγδάτης.

18 Απριλίου: Ο Ούγγρος κομμουνιστής ηγέτης Ίμρε Νάγκυ εξαναγκάζεται σε παραίτηση.

5 Μαΐου: Οι Σύμμαχοι τερματίζουν τη στρατιωτική κατοχή της Δυτικής Γερμανίας.

9 Μαΐου: Προσχώρηση της Δυτικής Γερμανίας στο NATO και επανασύσταση του στρατού.

14 Μαΐου: Υπογραφή του Συμφώνου της Βαρσοβίας, σοβιετικής απάντησης στο NATO.

26 Μαΐου: Επίσκεψη Χρυστσώφ στη Γιουγκοσλαβία με σκοπό την ομαλοποίηση των σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών.

ΕΝΔΟΕΛΛΗΝΙΚΑ

βίαιο χαρακτήρα. Τραυματισμός δεκάδων πολιτών και αστυνομικών.

3 Φεβρουαρίου: Ίδρυση Κόμματος Προοδευτικών από τον Σπ. Μαρκεζίνη.

1 Απριλίου: Έναρξη του κυπριακού αγώνα κατά των Άγγλων υπό την καθοδήγηση της ΕΟΚΑ του Γεώργιου Γρίβα.

20 Μαΐου: Ο Παπάγος δηλώνει ότι εξέλιπε πλέον η "κομμουνιστική απειλή" στην Ελλάδα.

11 Ιουλίου: Άφιξη στην Αθήνα του αρχιεπισκόπου Μακαρίου για διαβουλεύσεις με την ελληνική ηγεσία.

6-7 Σεπτεμβρίου: Πογκρόμ κατά της ελληνικής μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη, μετά την είδηση για έκρηξη στο τουρκικό προξενείο της Θεσσαλονίκης.

6 Οκτωβρίου: Ανάθεση της πρωθυπουργίας από το παλάτι στον τότε υπουργό Δημόσιων Έργων Κωνσταντίνο Καραμανλή, δυο μέρες μετά τον θάνατο του Α. Παπάγου.

ΔΙΕΘΝΗ

1956

25 Φεβρουαρίου: Εκφώνηση λόγου από τον Χρυστόσωφ που σηματοδοτεί την έναρξη της αποσταλινοποίησης.

26 Ιουλίου: Εθνικοποίηση του Καναλιού του Σουέζ από τον Νάσερ.

23 Οκτωβρίου: Ουγγρική εξέγερση ενάντια στην σοβιετική κυβέρνηση που καταστέλλεται απ' τον σοβιετικό στρατό.

29 Οκτωβρίου: Πόλεμος του Σουέζ: η Γαλλία, το Ισραήλ και το Ηνωμένο Βασίλειο επιτίθενται στην Αίγυπτο προς ανατροπή του Νάσερ. Διεθνείς διπλωματικές πιέσεις αναγκάζουν τις δυνάμεις να αποσυρθούν.

Δεκέμβριος: Κομμουνιστική εξέγερση στο Νότιο Βιετνάμ. Υποστήριξη από το Βόρειο Βιετνάμ.

1957

5 Ιανουαρίου: Οι ΗΠΑ υπερασπίζονται το Ιράν, το Πακιστάν και το Αφγανιστάν ενάντια στη σοβιετική επιρροή, σύμφωνα με το δόγμα Αϊζενχάουερ.

25 Μαρτίου: Γαλλία, ΟΔΓ, Ιταλία, Βέλγιο, Κάτω Χώρες και Λουξεμβούργο συνάπτουν τη Συνθήκη της Ρώμης, θεμέλιο λίθο της ΕΟΚ.

1 Οκτωβρίου: Κατάσταση ανάγκης στην Πολεμική Αεροπορία των ΗΠΑ εν αναμονή πιθανής αιφνιδιαστικής πυρηνικής επίθεσης από την ΕΣΣΔ.

4 Οκτωβρίου: Εκτόξευση Σπούτνικ 1. Νέα φάση στον οπλικό ανταγωνισμό και έναρξη του "μαραθώνιου" για την "κατάκτηση του Διαστήματος".

3 Νοεμβρίου: Εκτόξευση Σπούτνικ 2 με επιβάτιδα τη σκυλίτσα Λάικα.

ΕΝΔΟΕΛΛΗΝΙΚΑ

3 Ιανουαρίου: Ίδρυση Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (ΕΡΕ) από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή.

19 Φεβρουαρίου: Στις εκλογές η ΕΡΕ συγκεντρώνει αυτοδύναμη πλειοψηφία 165 εδρών αν και έρχεται 2η σε σχέση με την Δημοκρατική Ένωση.

29 Φεβρουαρίου: Εκρήξεις βομβών της ΕΟΚΑ στη Λευκωσία κατά βρετανικών στόχων.

10-12 Μαρτίου: Μαζικές και αιματηρές συγκρούσεις πολιτών και αστυνομίας κατά τη διάρκεια διαδηλώσεων για το Κυπριακό σε Θεσσαλονίκη, Ηράκλειο και Αθήνα.

10 Μαΐου: Οι αγωνιστές της ΕΟΚΑ Μ. Καραολής και Α. Δημητρίου οδηγούνται στην αγχώνη από τους Άγγλους αποικιοκράτες.

Φεβρουάριος: Η Πολιτική Επιτροπή και η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ δέχονται να τεθεί το Κυπριακό επί τάπητος.

28 Φεβρουαρίου: Αποκατάσταση ενότητας Φιλελεύθερων με συνεπικεφαλής τους Σ. Βενιζέλο και Γ. Παπανδρέου.

8 Απριλίου: Αφήνεται ελεύθερος από τους Βρετανούς ο εξόριστος στις Σεϋχέλλες αρχιεπίσκοπος Μακάριος. Στις 17 Απριλίου γίνεται δεκτός στην Αθήνα με μεγαλοπρεπή υποδοχή.

ΔΙΕΘΝΗ

15 Νοεμβρίου: Ο Χρουστσώφ προκαλεί τις ΗΠΑ με δηλώσεις του περί στρατιωτικής υπεροχής της ΕΣΣΔ.

1958

4 Απριλίου: Πρώτη διαδήλωση στην Αγγλία κατά των πυρηνικών όπλων.

16 Ιουνίου: Εκτέλεση Ίμρε Νάγκυ για τον ρόλο του στην Ουγγρική εξέγερση του 1956.

14 Ιουλίου: Ανατροπή του φιλοβρετανικού μοναρχικού καθεστώτος στο Ιράκ, με ταυτόχρονη στήριξη του Ιράκ από την ΕΣΣΔ, σχέση που θα διατηρηθεί μέχρι το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.

4 Οκτωβρίου: Ίδρυση της Εθνικής Υπηρεσίας Αεροναυπηγικής και Διαστήματος (NASA).

Νοέμβριος: Ο Χρουστσώφ καλεί τους Δυτικούς να εγκαταλείψουν το Βερολίνο.

1959

2 Ιανουαρίου: Νίκη της Κουβανικής Επανάστασης. Ο Φιντέλ Κάστρο γίνεται ηγέτης της Κούβας.

24 Ιουλίου: Συζήτηση μεταξύ ηγέτιδας ΕΣΣΔ και Αντιπροέδρου των ΗΠΑ.

7 Αυγούστου: Τίθεται σε τροχιά ο Explorer 6 για να φωτογραφίσει την Γη.

Σεπτέμβριος: 13ήμερη επίσκεψη Χρουστσώφ στις ΗΠΑ.

ΕΝΔΟΕΛΛΗΝΙΚΑ

3 Μαρτίου: Θάνατος του μαχητή της ΕΟΚΑ Γρηγόρη Αυξεντίου κατόπιν άνισης μάχης με βρετανική μονάδα.

11 Μαΐου: Εκλογές. Η ΕΡΕ αναδεικνύεται κυβέρνηση. Η ΕΔΑ κάνει τη μεγάλη έκπληξη, κερδίζοντας τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης.

Ιούνιος: Η ελληνική πλευρά απορρίπτει το σχέδιο Μακμίλαν για τριχοτομική λύση του Κυπριακού.

Ιούλιος: Άρνηση από την ελληνική κυβέρνηση για παραχώρηση ελληνικών αεροδρομίων στις ΗΠΑ κατά την Κρίση του Λιβάνου.

4 Ιανουαρίου: Προσχώρηση Παναγιώτη Κανελλόπουλου στην ΕΡΕ και ανάληψη καθηκόντων αντιπροέδρου της κυβέρνησης.

5-11 Φεβρουαρίου: Διάσκεψη Ζυρίχης που οδηγεί σε συμφωνία για το Κυπριακό.

19 Φεβρουαρίου: Η συμφωνία της Ζυρίχης επικυρώνεται στην πενταμερή διάσκεψη του Λονδίνου.

17 Μαρτίου: Παύση πυρός στην Κύπρο και τερματισμός του αγώνα της ΕΟΚΑ. Αποθεωτική υποδοχή Γεώργιου Γρίβα στην Αθήνα.

Μάιος: Επίσημη επίσκεψη πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή και υπ.Εξ. Γ. Αβέρωφ στην Τουρκία.

25 Ιουλίου: Επικύρωση κυπριακής ανεξαρτησίας από την αγγλική Βουλή των Κοινοτήτων. Είχε προηγηθεί η επίτευξη

ΔΙΕΘΝΗ

1960

Φεβρουάριος: Έναρξη των μαζικών διαδηλώσεων για τα πολιτικά δικαιώματα των Αφροαμερικανών.

16 Φεβρουαρίου: Επιτυχής δοκιμή από την Γαλλία της πρώτης της ατομικής βόμβας στην Σαχάρα.

1 Μαΐου: Κατάρριψη του Αμερικανού πιλότου Φράνσις Γκάρυ Πάουερς ενώ πετούσε με το κατασκοπευτικό αεροπλάνο U-2 σε μεγάλο ύψος πάνω από την ΕΣΣΔ.

Ιούνιος: Παγίωση απόκλισης μεταξύ ΕΣΣΔ και ΛΔΚ.

9 Αυγούστου: Κομμουνιστική εξέγερση στο Λάος.

1961

3 Ιανουαρίου: Ο Αϊζενχάουερ κλείνει την πρεσβεία των ΗΠΑ στην Αβάνα και διακόπτει τις διπλωματικές σχέσεις με την Κούβα.

20 Ιανουαρίου: Ο Τζον Κένεντι γίνεται Πρόεδρος των ΗΠΑ.

12 Απριλίου: Εκτόξευση Βόστοκ 1. Ο Γιούρι Γκαγκάριν γίνεται ο πρώτος άνθρωπος που μεταβαίνει στο Διάστημα και διαγράφει μια πλήρη τροχιά της Γης.

17-19 Απριλίου: Υποκινούμενη από την CIA εισβολή αντεπαναστατών στην Κούβα αποτυγχάνει.

ΕΝΔΟΕΛΛΗΝΙΚΑ

συμφωνίας μεταξύ Κύπρου και Αγγλίας για το καθεστώς των αγγλικών βάσεων.

Δεκέμβριος: Ο πρόεδρος των ΗΠΑ Αϊζενχάουερ επισκέπτεται την Ελλάδα στα πλαίσια της ευρωπαϊκής του περιοδείας.

14 Δεκεμβρίου: Ο αρχιεπίσκοπος Μακάριος αναδεικνύεται νικητής στις πρώτες κυπριακές προεδρικές εκλογές, με το 67% των ψήφων.

5 Απριλίου: Έναρξη δίκης στο στρατοδικείο Αθηνών που θα καταλήξει στην καταδίκη στελεχών του ΚΚΕ για κατασκοπία.

16 Αυγούστου: Ίδρυση της Κυπριακής Δημοκρατίας.

Σεπτέμβριος: Εξαπόλυση κατηγοριών από τον εγκληματία πολέμου Μαξ Μέρτεν κατά του Καραμανλή για συνεργασία του με τις γερμανικές δυνάμεις Κατοχής κατά τη διάρκεια του πολέμου.

9 Ιουλίου: Υπογραφή στην Αθήνα της συμφωνίας σύνδεσης Ελλάδας-ΕΟΚ.

8 Σεπτεμβρίου: Ένταση στα Βαλκάνια και ραγδαία επιδείνωση ελληνοσοβιετικών σχέσεων.

29 Οκτωβρίου: Εκλογές. Η ΕΡΕ επικρατεί με το 50,7% των ψήφων. Η αντιπολίτευση αμφισβητεί το αποτέλεσμα και κάνει λόγο για "βία και νοθεία". Ο Γ. Παπανδρέου διακηρύσσει τον Ανένδοτο Αγώνα.

ΕΝΔΟΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΔΙΕΘΝΗ

25 Μαΐου: Δημιουργία του πρώτου στην Αμερική επανδρωμένου προγράμματος διαστημικών ταξιδιών από τις ΗΠΑ.

4 Ιουνίου: Συνάντηση Κένεντι και Χρουστσώφ στην Βιέννη.

13 Αυγούστου: Ανέγερση του Τείχους του Βερολίνου, το οποίο έμελλε να αποτελέσει το σύμβολο του ψυχροπολεμικού διχασμού.

1 Σεπτεμβρίου: Δοκιμές πυρηνικών όπλων στην ατμόσφαιρα από την Σοβιετική Ένωση.

17 Οκτωβρίου: 22ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ.

1962

10 Φεβρουαρίου: Ανταλλαγή Αμερικανού πιλότου Φράνσις Γκάρυ Πάουερς με τον κατάσκοπο της ΚGB Ρούντολφ Άμπελ.

18 Μαρτίου: Τερματισμός του επταετούς Πολέμου Ανεξαρτησίας της Αλγερίας.

8 Σεπτεμβρίου: Η Κίνα επιτίθεται κατά της Ινδίας διεκδικώντας εδάφη.

16 Οκτωβρίου: Έναρξη Κρίσης της Κούβας. Τερματισμός της μετά από 12 μέρες με αμοιβαία υποχώρηση.

1963

20 Ιουνίου: Συμφωνία ΗΠΑ και ΕΣΣΔ για την εγκατάσταση απευθείας τηλεφωνικής γραμμής άμεσης επικοινωνίας.

26 Ιουνίου: Ο Τζον Κένεντι εκφωνεί λόγο στο Βερολίνο διατυπώνοντας το γνωστό "Ich bin ein Berliner".

5 Αυγούστου: Υπογραφή Τριμερούς Συνθήκης για την Απαγόρευση των Πυρηνικών Δοκιμών από τις ΗΠΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο και την ΕΣΣΔ.

12 Φεβρουαρίου: Μεγαλοπρεπής υποδοχή Σοβιετικού κοσμοναύτη Γιούρι Γκαγκάριν στην Αθήνα.

Μάρτιος-Απρίλιος: Μεγάλες αντικυβερνητικές διαδηλώσεις στις μεγάλες πόλεις της Ελλάδας.

Ιούλιος: Η ελληνική κυβέρνηση κλείνει το τελευταίο εναπομείναν στρατόπεδο συγκέντρωσης στη χώρα.

22 Μαΐου: Δολοφονική επίθεση παρακρατικών κατά του βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη στη Θεσσαλονίκη. Ο Λαμπράκης ξεψυχάει 5 ημέρες αργότερα.

9 Ιουνίου: Παραίτηση Κ. Καραμανλή από την πρωθυπουργία.

3 Νοεμβρίου: Η Ένωση Κέντρου κερδίζει τις εκλογές με μικρή διαφορά από την ΕΡΕ.

4-15 Νοεμβρίου: Απελευθέρωση κομμουνιστών πολιτικών κρατουμένων.

ΔΙΕΘΝΗ

22 Νοεμβρίου: Δολοφονία Κένεντι στο Ντάλλας. Τον διαδέχεται ο αντιπρόεδρος Λίντον Τζόνσον.

1964

20 Απριλίου: Ταυτόχρονη ανακοίνωση ΗΠΑ και ΕΣΣΔ για μείωση παραγωγής υλικών για κατασκευή πυρηνικών όπλων.

4 Αυγούστου: Έναρξη εμπλοκής ΗΠΑ στον Πόλεμο του Βιετνάμ μετά από διπλωματικό επεισόδιο.

14 Οκτωβρίου: Ο Λεονίντ Μπρέζνιεφ εκτοπίζει τον Νικίτα Χρουστώφ και καταλαμβάνει τη θέση του Γ.Γ. του ΚΚΣΕ.

16 Οκτωβρίου: Η Κίνα δοκιμάζει την πρώτη της ατομική βόμβα και καθίσταται η πέμπτη πυρηνική δύναμη παγκοσμίως.

14 Νοεμβρίου: Πρώτη μεγάλη συμπλοκή μεταξύ δυνάμεων των ΗΠΑ και του Βιετνάμ.

1965

8 Μαρτίου: Έναρξη βομβαρδισμών του βόρειου Βιετνάμ από τις ΗΠΑ.

28 Απριλίου: Εισβολή των δυνάμεων των ΗΠΑ στη Δομινικανή Δημοκρατία.

30 Σεπτεμβρίου: Δολοφονία Ινδονησίων στρατηγών (Κίνημα της 30ής Σεπτεμβρίου).

ΕΝΔΟΕΛΛΗΝΙΚΑ

9 Δεκεμβρίου: Παραίτηση Καραμανλή από την ηγεσία της ΕΡΕ και αποχώρησή του από την Ελλάδα. Τον διαδέχεται ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος.

16 Φεβρουαρίου: Στις εκλογές η Ε.Κ. συγκεντρώνει το 52,7% των ψήφων.

Τέλη Φεβρουαρίου: Νέες διαδηλώσεις στην Αθήνα για τα βίαια γεγονότα στην Κύπρο.

6 Μαρτίου: Θάνατος βασιλιά Παύλου, διαδοχή του από τον γιο του Κωνσταντίνο.

10 Αυγούστου: Πολεμικές ενέργειες Τουρκίας κατά της Κυπριακής Δημοκρατίας. Το ίδιο καλοκαίρι η Τουρκία προβαίνει σε μαζικές απελάσεις Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης.

29 Νοεμβρίου: Έκρηξη νάρκης κατά τους εορτασμούς στον Γοργοπόταμο. 13 νεκροί και δεκάδες τραυματίες.

20 Δεκεμβρίου: Βίαιες διακοινοτικές συγκρούσεις στην Κύπρο δηλητηριάζουν τις ελληνοτουρκικές σχέσεις για τα επόμενα χρόνια.

Ιανουάριος: Αποκάλυψη στη Βουλή του σχεδίου "Περικλής", το οποίο υποτίθεται ότι στόχευε στην κατάλυση της δημοκρατίας από την ΕΡΕ.

18 Μαΐου: Ο προσκείμενος στην ΕΡΕ Τύπος δημοσιεύει πληροφορίες για την ύπαρξη κεντροαριστερής συνωμοτικής ομάδας στο στράτευμα με την ονομασία ΑΣΠΙΔΑ. Εμπλοκή ονόματος του τότε υπουργού Ανδρέα Παπανδρέου.

Ιούνιος: Ο συνταγματάρχης και μετέπειτα δικτάτορας Γεώργιος Παπαδόπουλος πραγματοποιεί σαμποτάζ σε στρατιωτικά οχήματα στον Έβρο προκειμένου να ενοχοποιήσει τους κομμουνιστές.

15 Ιουλίου: Το παλάτι προκαλεί την

ΔΙΕΘΝΗ

ΕΝΔΟΕΛΛΗΝΙΚΑ

ανατροπή της κυβέρνησης Παπανδρέου. Ορκίζεται πρωθυπουργός ο Γ. Αθανασιάδης Νόβας. Έναρξη μεγάλης πολιτικής κρίσης "Ιουλιανών".

20 Αυγούστου: Διορισμός νέας κυβέρνησης "αποστατών" υπό τον Ηλία Τσιριμώκο.

18 Σεπτεμβρίου: Διορισμός νέας κυβέρνησης "αποστατών" υπό τον Στέφανο Στεφανόπουλο.

1966

8 Μαΐου: Εκπυρσοκρότηση πυρηνικής συσκευής από την ΛΔΚ.

26 Αυγούστου: Έναρξη πολέμου για τα νοτιοαφρικανικά σύνορα.

Μάιος: Βαριές ποινές σε διαδηλωτές των Ιουλιανών από δικαστήριο.

2 Οκτωβρίου-29 Δεκεμβρίου: Εκδίκαση υπόθεσης Λαμπράκη.

14 Νοεμβρίου: Έναρξη δίκης για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ στο στρατοδικείο Αθηνών.

20 Δεκεμβρίου: Ανατροπή κυβέρνησης Στεφανόπουλου μετά από απόσυρση εμπιστοσύνης της ΕΡΕ.

1967

25 Απριλίου: Υπογραφή συνθήκης για την απαγόρευση των πυρηνικών όπλων στην Λατινική Αμερική και την Καραϊβική.

13 Ιανουαρίου: Ψήφος εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Ι. Παρασκευόπουλου.

3 Απριλίου: Σχηματισμός κυβέρνησης ΕΡΕ υπό τον Π. Κανελλόπουλου και προκήρυξη εκλογών για τις 28 Μαΐου.

21 Απριλίου: Στρατιωτικό πραξικόπημα από ομάδα αξιωματικών. Κατάλυση της δημοκρατίας και επιβολή δικτατορικού καθεστώτος.

*Η κατάρτιση του χρονολογίου βασίστηκε συνδυαστικά στα ακόλουθα εγχειρίδια: α) Brune Lester H., *Chronology of the Cold War, 1917-1992* (New York: Routledge 2006), β) [Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe (CDRSEE)] *Teaching Contemporary Southeast European History. Source Books for History Teachers, vol. 2: Wars, Divisions, Integration (1990-2008)*, series editor: Koulouri Chr. (Thessaloniki: CDRSEE 2016), σ. 235-253 και γ) *Οι Μεγάλες Δεκαετίες. Πρόσωπα, στιγμές και γεγονότα που άλλαξαν τον κόσμο, Τόμοι 1950-1959 και 1960-1969* (Αθήνα: Η. Μανιατέας 2006).

Παράρτημα 3

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

γελοιογραφικού υλικού

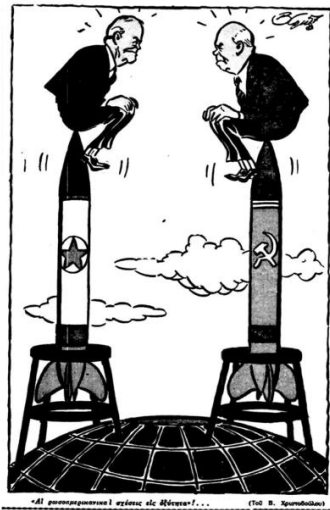
α. Διπολισμός

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

1

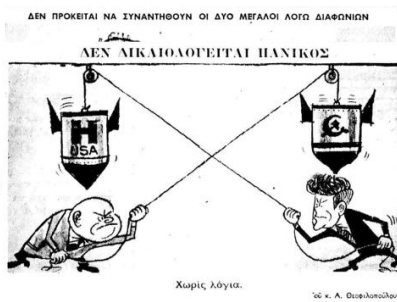

B. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

22/10/1957

2

Α. Θεοφιλόπουλος

Έθνος

25/10/1962

3

B. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

2/12/1957

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

4

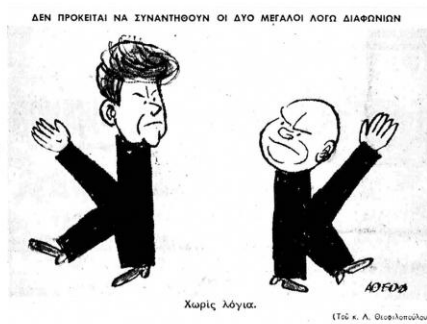

Α. Θεοφιλόπουλος

Έθνος

19/10/1962

5

Α. Θεοφιλόπουλος

Έθνος

3/10/1962

6

Β. Χριστοδούλου

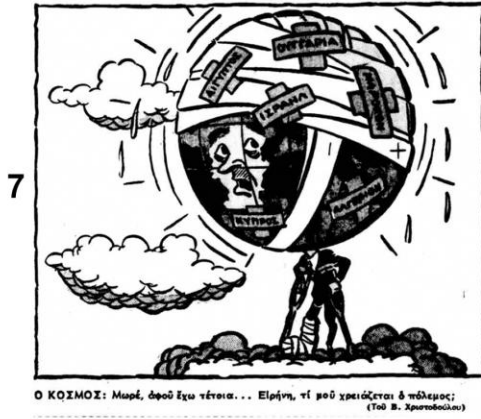
Αθηναϊκή

10/11/1956

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

Α. Θεοφιλόπουλος

Ἔθνος

19/10/1962

Α. Θεοφιλόπουλος

Ἔθνος

3/10/1962

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

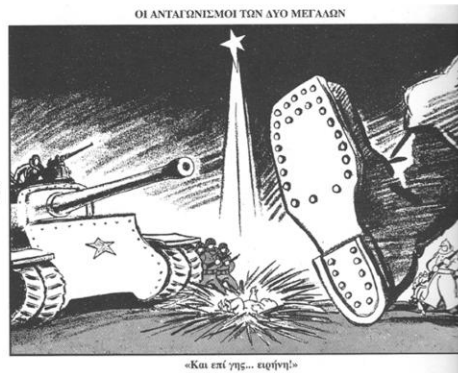
17/8/1961

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

10

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

23/12/1958

11

Φ. Δημητριάδης

Τα Νέα

20/5/1959

Η ΕΙΡΗΝΗ: «Εμένα δε με πειράζει να καθίσω είτε σε στρογγυλό, είτε σε τετράγωνο τραπέζι. Αρχίει να σταματήσετε!»

12

Μποστ

Ταχυδρόμος

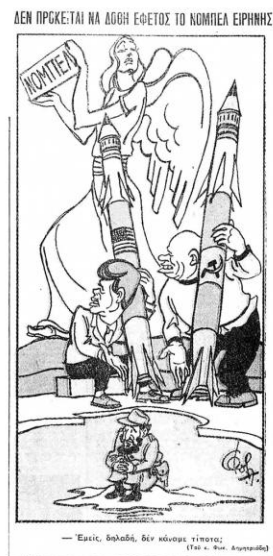
5/3/1959

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

13

Φ. Δημητριάδης

Τα Νέα

8/11/1962

14

Φ. Δημητριάδης

Τα Νέα

24/10/1962

15

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

3/11/1962

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

16

N. Καστανάκης

Αυγή

10/1962

17

B. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

9/11/1956

18

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

12/11/1956

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

19

Ἀναμένεται ἡ παραίτησις τοῦ κ. Ντάλλες! ... (τοῦ Β. Χριστοδούλου)

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

18/2/1959

20

Συνεχίζει τὴν περιοδείαν τοῦ ὁ κ. Μικογιάν εἰς τὰς Η.Π.Α. (τοῦ Ἀρχέλαου)

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

12/1/1959

21

— Θὰ τοὺς μιλῶσις ; (τοῦ Ἀρχέλαου)

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

14/1/1959

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

22

Α. Θεοφιλόπουλος

Ἔθνος

15/1/1959

23

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

2/11/1956

24

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

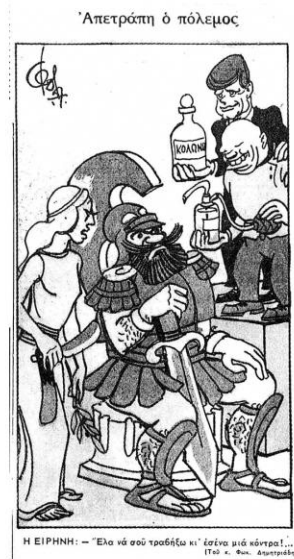
1/11/1962

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

25

Φ. Δημητριάδης

Τα Νέα

30/10/1962

26

Α. Θεοφιλόπουλος

Ἔθνος

8/4/1963

27

Μποστ

Αυγή

24/11/1963

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

28

Αθηναίος

Αυγή

2/3/1957

29

Δημ. Μακρής

Αυγή

2/4/1961

30

Μίνως Αργυράκης

Αυγή

16/11/1952

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

31

Μίνως Αργυράκης

Αυγή

8/11/1952

32

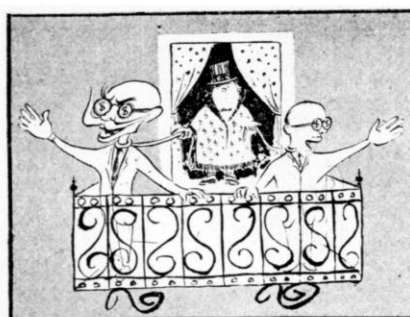

Μίνως Αργυράκης

Αυγή

7/11/1952

33

Μίνως Αργυράκης

Αυγή

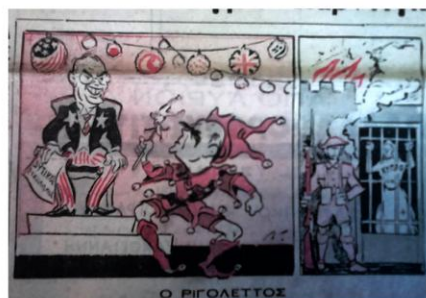
8/11/1952

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

34

Δημ.. Μακρής

Αυγή

13/3/1957

35

Δημ. Μακρής

Αυγή

16/3/1957

36

Παύλος Παυλίδης

Ελεύθερος Τύπος

15/10/1963

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

37

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

26/2/1952

38

Α. Θεοφιλόπουλος

Έθνος

20/12/1961

39

Πάυλος Παυλίδης

Ελεύθερος Τύπος

23/10/1963

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

HM/NIA

40

A. Θεοφιλόπουλος

Ἔθνος

2/1/1959

41

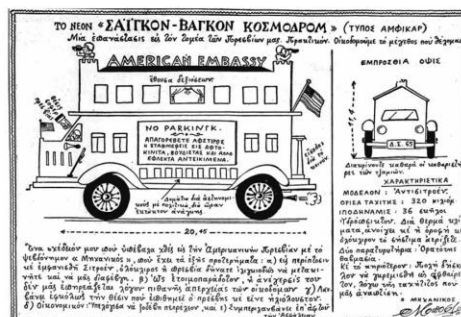

Μποστ

Αυγή

28/3/1965

42

Μποστ

Αυγή

4/4/1965

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

43

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

3/1951

44

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

8/4/1956

45

Π. Παυλίδης

Αθηναϊκή

26/6/1951

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

46

ΣΤΑΛΙΝ: «Μ' αφήνεις, σύντροφε, να κατέβω για πέντε λεπτά μόνο;»

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

21/4/1956

47

ΑΙΖΕΝΧΑΟΥΕΡ: «Είναι σε φόρμα ο Νούτε!»

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

15/7/1957

48

ΣΤΑΛΙΝ: — Πιτώνεσαι μιά στιγμή στη Βαρσοβία για μιά δουλίτσα και (αναγορεύω) (Γράφει: Φ. Δ. Δημητριάδης)

Φ. Δημητριάδης

Τα Νέα

14/10/1956

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

49

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

2/11/1956

50

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

9/11/1957

51

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

14/11/1957

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

52

B. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

19/5/1958

53

B. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

24/1/1959

54

B. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

29/1/1959

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

55

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

30/1/1959

56

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

3/2/1959

57

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

31/1/1959

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

61

Φ. Δημητριάδης

Τα Νέα

17/8/1961

62

Δημ. Μακρής

Αυγή

14/2/1962

63

Φ. Δημητριάδης

Τα Νέα

27/11/1963

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

64

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

12/1/1965

65

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

28/1/1965

66

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

16/1/1965

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

67

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

21/1/1965

β. Πυρηνική Απειλή

68

Ανυπόγραφο

Αυγή

13/12/1952

69

Ανυπόγραφο

Αυγή

5/2/1957

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

70

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

5/10/1957

71

Φ. Δημητριάδης

Τα Νέα

1/9/1961

72

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

17/2/1960

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

73

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

2/1/1959

74

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

30/12/1962

75

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

25/10/1962

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

76

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

25/10/1962

77

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

26/10/1962

78

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

29/10/1962

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

79

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

30/10/1962

80

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

30/10/1962

81

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

31/10/1962

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

82

«Έπεισθη και ο φιν-
τέλ Κάστρο νά ξε-
λώση τις θάσεις...».

— «Αι... στα κομμάτια...
«Μόσσε» ή «Πόσσε»!
(Τού 'Αρχέλαου)

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

5/11/1962

83

«Σταθεροποιείται ή Ειρήνη», λέγει ο
κ. Κρούτσος.
(Τού Β. Χριστοδούλου)

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

9/11/1962

84

«ΠΑΝ ΣΚΑΦΟΣ, ΜΕΤΑΦΕΡΟΝ ΟΠΛΑ ΕΙΣ ΚΟΥΒΑΝ, ΘΑ ΒΥΘΙΖΕΤΑΙ»

«Μα θορώ πώς θα τ'α μπλέξω...».

(Τού Α. Θεοφιλόπουλου)

Α. Θεοφιλόπουλος

Έθνος

14/10/1962

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

85

Α. Θεοφιλόπουλος

Έθνος

27/10/1962

86

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

6/11/1962

γ. Κατάκτηση του Διαστήματος

87

Φ. Δημητριάδης

Τα Νέα

10/10/1957

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

88

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

8/10/1957

89

Π. Παυλίδης

Βραδυνή

10/10/1957

90

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

29/10/1957

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

91

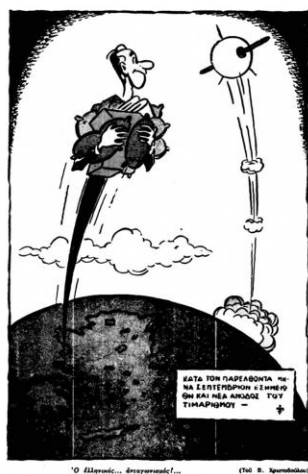

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

25/10/1957

92

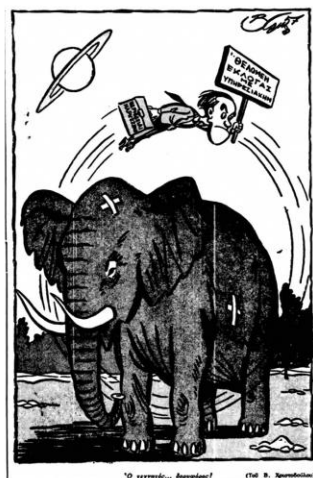

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

11/10/1957

93

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

9/10/1957

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ENTYPO

HM/NIA

94

Π. Παυλίδης

Βραδυνή

17/10/1957

95

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

25/10/1957

96

B. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

5/11/1957

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

97

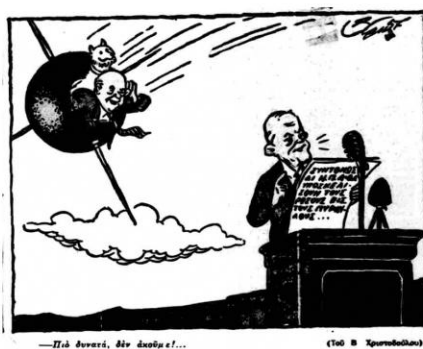
— Χωριζόμενα, παρακάτω!.. (Τού Β. Χριστοδούλου)

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

7/11/1957

98

— Πά δυνάτι, δίν δουλειά!...

(Τού Β. Χριστοδούλου)

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

11/11/1957

99

— Άντε, πότε "Αία"! Ναι ήρσατε και γράφεστε! (Τού Β. Χριστοδούλου)

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

14/11/1957

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

100

Ο Αλζονόμος θέλει να δει πόσοι είναι οι υπαλληλίσκοι!...

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

11/11/1957

101

Καταστρέφει τον εαυτό του ο Αμερικανός! (Το 'Αρχέλαος)

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

12/11/1957

102

Αμερικανός καλός! (Το 'Αρχέλαος)

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

13/11/1957

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

103

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

15/11/1957

104

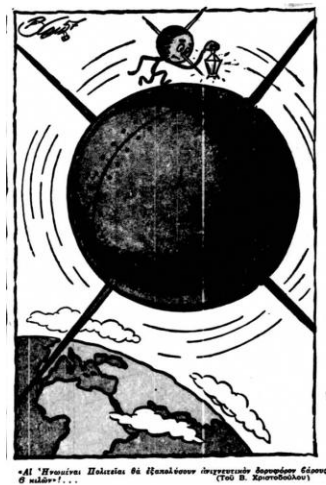

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

16/11/1957

105

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

27/11/1957

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

106

Μου, δὲ τὸν σκουῖω, πὺδ δὲ μὲ πᾶν!... (Τὸ Β. Χριστοδούλου)

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

20/11/1957

107

Γαί τό Θεά, κίμα Επρέκα, μένα τους δὲ αἶμα τὸ σκίψατε!

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

13/11/1957

108

Τὸ κ. Μὰκ Μίλλαν ἐβόλευον διὰ τὴν Βρεταννίαν
ὅταν εἶπεν εἰς τὸν νῦν ἐξοπλισμὸν ὑπερβαρύνει
ΤΣΩΡΤΣΙΑ: "Αἰ, μωρὲ Μὰκ, πῶς τὸ κατόντατε αὐτὸ τὸ αἶμα!..

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

19/11/1957

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

112

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

10/1/1959

113

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

17/1/1959

114

Φ. Δημητριάδης

Τα Νέα

14/4/1961

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

115

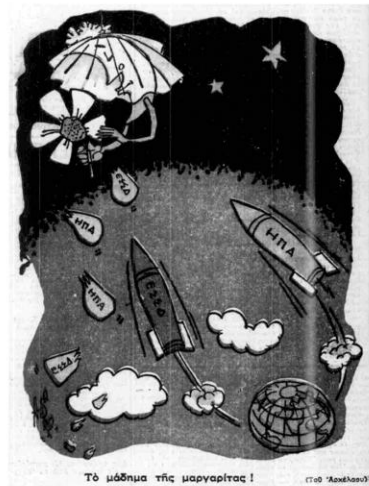

Μποστ

Ελευθερία

16/4/1961

116

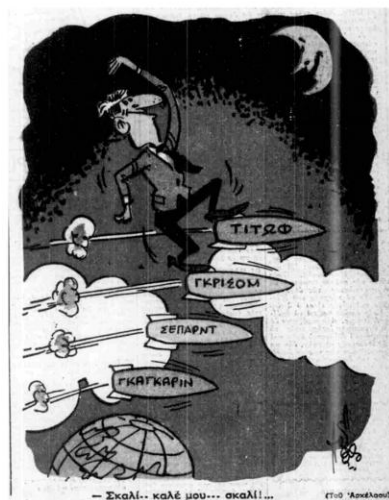

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

10/8/1961

117

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

9/8/1961

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

ε. Αποαποικιοποίηση και Κυπριακό

118

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

6/11/1956

119

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

7/11/1956

120

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

8/11/1956

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

121

Οι Ισραηλίτες διατείνονται ότι την επίθεσιν εναντίον της Αιγύπτου την έφε-
γησαν εντελώς μόνη των και αυτοδούλας!

(Το 'Αρχέλαος)

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

25/12/1956

122

Μάγικος έγινε για σεργιάτι...

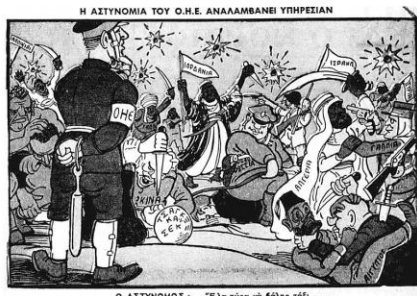
(Το Β. Χριστοδούλου)

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

13/11/1956

123

Ο ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ : —"Έλα τώρα να βάλεις τάξι....."

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

17/11/1956

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

124

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

14/11/1956

125

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

14/11/1956

126

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

10/11/1956

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

127

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

22/11/1956

128

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

16/5/1957

129

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

6/12/1956

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

130

Φ. Δημητριάδης

Τα Νέα

23/11/1956

131

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

1/12/1956

132

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

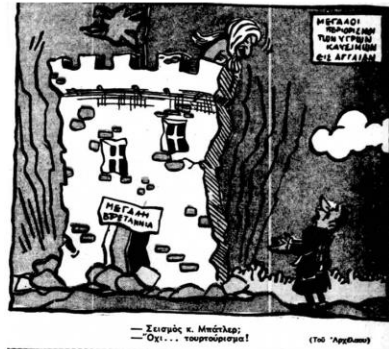
4/12/1956

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

133

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

1/12/1956

134

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

4/12/1956

135

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

31/12/1956

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

136

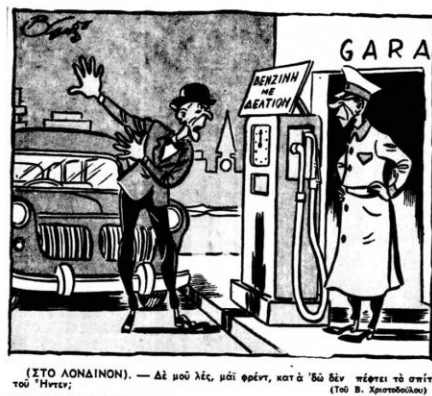

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

1/12/1956

137

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

23/11/1956

138

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

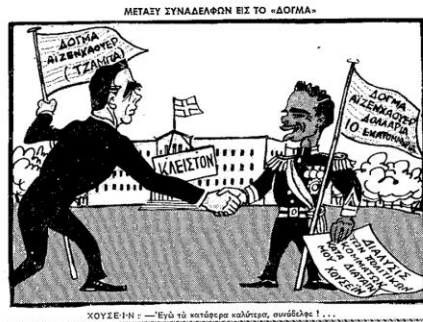
27/11/1957

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

139

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

16/5/1957

140

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

7/5/1957

141

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

20/11/1957

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

142

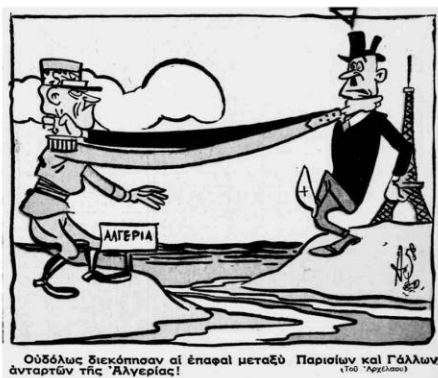

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

19/5/1958

143

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

24/5/1958

144

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

23/5/1958

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

145

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

30/5/1958

146

Β. Χριστοδούλου

Μακεδονία

3/6/1958

147

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

17/3/1954

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

148

«Κι άλλα δε βρήκανε προβατάκια πήσανε».

Είς την Κρήσην διεβόλγεται πλέον παντοιαῖς ανταρτοπολέμοις καὶ οἱ Βρετανοὶ χρησιμοποιοῦν κομμάτιος τῆς ἀνδρίτης τῶν πατριωτῶν. Ὅλα ὅμως αἱ ἐκβασιμικαὶ τῶν ἐπιχειρήσεως πύττον εἰς τὸ κενόν. Μόνη ἐναντὶν φαντασμάτων, ὅπως λέγει τὸ Ἀσπένδον.

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

3/12/1955

149

Ο ΑΡΧΑΙΟΜΑΘΗΣ ΔΕΚΑΝΕΑΣ: «Ὁχι, στρατάρχα μου! Αὐτὸ δὲν σημαίνει οὐδὲ. Κάτι ἄλλο σημαίνει, που δὲν τολμῶ νὰ σοῦ το πῶ, σεβ!»

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

21/8/1956

150

Ο «ΕΙΡΗΝΟΠΟΙΟΣ»
«Ὡς ἀντικίνη τῆς οὐρανόθεν λίσσης, οὐράμεν νὰ ἐπιβλήμεν ἀποσπῶντες ΠΡΟΣΩΡΙΝΑΣ διευθετήσεις, που θα ἐπανορθοῦν τὴν εἰρήνην εἰς τὴν γῆσον».
(Ἀπὸ τὸν λόγον τοῦ Μακμίλλαν εἰς τὸ δημοκρεῖον τοῦ Ἀσπένδου)

ΜΑΚΜΙΛΛΑΝ: «Μὴν κίνησ ἔτσι, κοπέλλα μου. Εἶναι... προσημενῶ!»

Φ. Δημητριάδης

Τα Νέα

14/11/1958

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

151

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

15/3/1957

152

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

12/1/1959

153

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

14/10/1954

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

154

ΝΤΑΛΛΕΣ: «Χάρη της ουδετερότητας της Δημοκρατίας μας, ο πρόεδρος δέχεται μόνον... βασιλείς, σουλτάνους, σείχηδες και εμίρηδες!»

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

19/4/1957

155

ΝΤΑΛΛΕΣ: «Μη μου τους κύκλους τάραττε!»

Φ. Δημητριάδης

Τα Νέα

10/12/1958

156

«ΑΙ ΉΝΑΜΕΝΟΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΙ ΠΑΙΖΟΥΝ ΖΩΤΙΚΩΤΑΤΟΝ ΡΟΛΟΝ ΕΙΣ ΤΑΣ ΣΥΝΟΜΟΛΙΑΣ ΠΡΟΣ ΡΥΘΜΙΟΝ ΤΟΥ ΚΥΠΡΙΑΚΟΥ!»

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

2/1/1959

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

157

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

28/4/1957

158

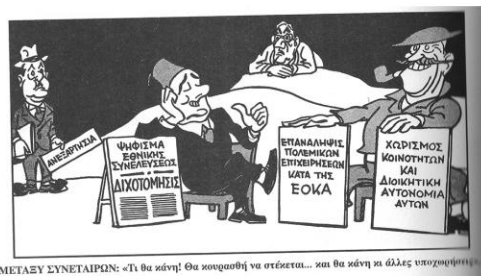

Α. Βλασσόπουλος

Νέα Γραμμή

9/2/1957

159

Φ. Δημητριάδης

Ταχυδρόμος

24/1/1959

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

160

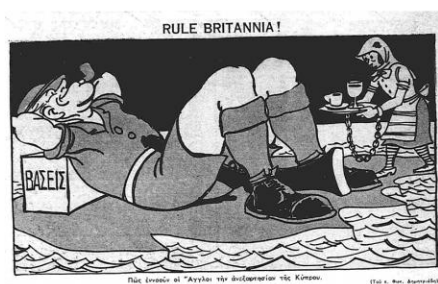

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

12/2/1959

161

Φ. Δημητριάδης

Ταχυδρόμος

13/2/1960

ε. Ελληνοτουρκικές σχέσεις

162

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

9/9/1955

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

163

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

10/9/1955

164

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

10/9/1955

165

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

12/9/1955

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

166

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

8/9/1955

167

Φ. Δημητριάδης

Ταχυδρόμος

12/9/1955

168

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

13/9/1955

169

Αρχέλαος

Αθηναϊκή

14/9/1955

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

170

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

13/9/1955

171

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

5/12/1957

172

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

13/10/1956

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

173

Β. Χριστοδούλου

Αθηναϊκή

17/10/1956

174

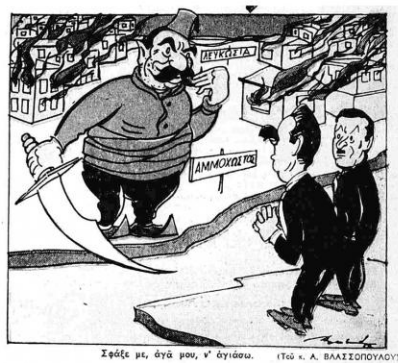

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

21/11/1956

175

Α. Βλασσόπουλος

Νέα Γραμμή

6/2/1957

ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΣ

ΕΝΤΥΠΟ

ΗΜ/ΝΙΑ

176

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

2/6/1957

177

Φ. Δημητριάδης

Μακεδονία

22/1/1958

178

Φ. Δημητριάδης

Τα Νέα

9/1/1959

179

Φ. Δημητριάδης

Τα Νέα

5/5/1959

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΡΧΕΙΑ

Αρχείο εφημερίδας *Αυγή*, ΑΣΚΙ, Αθήνα.

ΒΙΒΛΙΑ

Βερέμης Θάνος, *Ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-2005*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2005.

Βαληνάκης Γιάννης Γ. - Μπότσιου Κωνσταντίνα Ε., *Διεθνείς σχέσεις και στρατηγική στην πυρηνική εποχή*, Επίκεντρο, Αθήνα 2001.

Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν., *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945-1963)*, Παπαζήσης, Αθήνα 1992.

Λιαλούτη Ζηνοβία, *Ο Ελληνικός Αντιαμερικανισμός (1947-1989)*. Διδακτορική διατριβή για το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2010.

Λιναρδάτος Σπύρος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα* (4 τόμοι), επιμ.: Σ. Σφυρόερα, ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Το Βήμα*, Αθήνα 2010.

Λούβη Λίνα, *Η ελληνική οικονομία του 19ου αιώνα με τη γραφίδα των γελοιογράφων*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Πρόγραμμα Ερευνών Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 2011.

Μαρτινίδης Πέτρος, *«Κόμικς» Τέχνη και Τεχνικές της Εικονογραφήγησης*, Εργοστάσιο Γραφικών Τεχνών ΑΣΕ Α.Ε. β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1991.

Μπασσαντής Δημήτρης, *Ο ημερήσιος τύπος από τον 18ο στον 20ό αιώνα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2002.

Μπιτσάκης Ευτύχης, *Από την πυρά στον άμβωνα*, Τόπος, Αθήνα 2009.

Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1947*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

Παπαγεωργίου Γήσης, *Έλληνες γελοιογράφοι του 20ού αιώνα 1901-1999*, επιμ. Γήσης Παπαγεωργίου.

Παπαδανιήλ Αρίσταρχος, *Ελληνική πολιτική γελοιογραφία - Η σοβαρή πλευρά μιας "αστείας" τέχνης*, αυτοέκδ., Αθήνα 2000.

Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967* (Αθήνα: Σαββάλας 2006), σ. 178-179.

Παπασημακοπούλου Θάλεια, *Ο οπτικός πολιτισμός μέσα από τη σημειολογία της έντυπης διαφήμισης*. Διπλωματική εργασία για το ΠΜΣ

«Ψυχολογία και ΜΜΕ», Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2007.

Ριζάς Σωτήρης, *Παρατάξεις και κόμματα στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2016.

Σαπρανίδης Δημήτρης, *Ελληνική πολιτική γελοιογραφία. Πρώτος τόμος: από την αρχαιότητα ως τη μεταπολίτευση*, Ποταμός, Αθήνα 2004.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981*, τόμος δεύτερος, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005.

Σκαρπέλος Γιάννης, *Εικόνα και Κοινωνία*, Τόπος, Αθήνα 2012.

Solourp, *Τα Ελληνικά Comics. Αντανακλάσεις ιδεών στις σελίδες των κόμικς*, Τόπος, Αθήνα 2012.

Τουμουλάκος Ιωάννης Σ., *Τρόποι ζωής και χιούμορ των αρχαίων Ελλήνων*, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2003.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Πατάκης, Αθήνα 2006.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Στα σύνορα των κόσμων. Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2009.

Ψαράκης Τάκης Δ., *Εφημερίδες και δημοσιογράφοι. Η "μικρή ιστορία" των εφημερίδων της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης, της Λευκωσίας, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1993.*

Barthes Roland, *Η απόλαυση του κειμένου*, μτφρ. Γ. Κρητικός-Φ. Χατζιδάκη, Ράππας, Αθήνα 1977.

Barthes Roland, *Η επικράτεια των σημείων*, μτφρ. Γ. Κρητικός, Ράππας, Αθήνα 1984.

Barthes Roland, *Εικόνα Μουσική Κείμενο*, μτφρ. Γ. Σπανός, Πλέθρον, Αθήνα 2007.

Bergson Henri, *Το Γέλιο*, Εξάντας, Αθήνα 1998.

Brune Lester H., *Chronology of the Cold War, 1917-1992*, Routledge, New York 2006.

Ross Alison, *The Language of Humour*, Routledge, London and New York 1998.

[Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe (CDRSEE)] *Teaching Contemporary Southeast European History. Source Books for History Teachers, vol. 2: Wars, Divisions, Integration (1990-2008)*, series editor: Koulouri Christina, CDRSEE, Thessaloniki 2016.

ΛΕΥΚΩΜΑΤΑ

[Εθνικό Ιστορικό Μουσείο] *Ημερολόγιο 2015: Νέος Αριστοφάνης, Πολιτικές γελοιογραφίες*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος - Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα 2014.

[Εθνική Πинаκοθήκη, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου] *Φωκίων Δημητριάδης*, Εθνική Πинаκοθήκη, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, Αθήνα 1983.

Δημητριάδης Φωκίων, *Με το μάτι του γελοιογράφου 1950-1959 (250 σκίτσα)*, Μοντέρνοι Καιροί, Αθήνα 2004.

Μποστ, *Το λέφκομά μου* (Δεκ. 1960), Αθήνα 1996.

Μποστ, *Το εκκρεμές του Μποστ*, έκδοση της θεατρικής εταιρείας Στοά.

[Συλλογικό], *Ελληνική Πολιτική Γελοιογραφία*, εισαγ.-επιμ.: Ζαχόπουλος Χρήστος, Ι. Σιδέρης, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αθήνα 2002.

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ

Η Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, επιμ.: Δρούλια Λουκία, Κουτσοπανάγου Γιούλα, 4 τόμοι, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / 103, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008.

Οι Μεγάλες Δεκατίες. Πρόσωπα, στιγμές και γεγονότα που άλλαξαν τον κόσμο, 1950-1959, Η. Μανιατέας, Αθήνα 2006.

Οι Μεγάλες Δεκατίες. Πρόσωπα, στιγμές και γεγονότα που άλλαξαν τον κόσμο, 1960-1969, Η. Μανιατέας, Αθήνα 2006.

ΑΡΘΡΑ

Μπαμπινιώτης Γεώργιος: "Η γλώσσα της εικόνας", εφημ. *Το Βήμα*, 25/5/1997.

Marjolein 't Hart: "Humour and Social Protest: An Introduction", Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 2007.

ΕΙΣΗΓΗΣΗ

Κολύδας Γρηγόριος: "Η λογοκρισία στη γελοιογραφία της Δικτατορίας (1967-1974)". Σημειώσεις από τη δεύτερη μέρα του συνεδρίου "Λογοκρισίες στην Ελλάδα" που πραγματοποιήθηκε στις 18/12/2015 υπό την αιγίδα του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και του ελληνικού παραρτήματος του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ-ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Αθηναϊκή

Η Αυγή

Η Βραδυνή

Ελευθερία

Έθνος

Μακεδονία

Τα Νέα

Ο Ταχυδρόμος

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

www.os3.gr

sarantakos.wordpress.com

youtube.com